

ਰਮੀਐ
ਟਿਕਟ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ
ਪ੍ਰੀਤਮ

ਰਸੀਦੀ ਟਿਕਟ

ਇਕ ਦਿਨ ਖੁਸ਼ਵੰਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਤੇਰੀ ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਕੀ ਹੈ, ਬਸ ਇਕ ਐਥ ਹਾਦਸਾ, ਲਿਖਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਰਸੀਦੀ ਟਿਕਟ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉੱਤੇ ਲਿਖੀ ਜਾਏ।" ਰਸੀਦੀ ਟਿਕਟ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਅਖਿਆ ਕਿ ਬਾਕੀ ਟਿਕਟਾਂ ਦਾ ਸਾਵੀਰ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਰਸੀਦੀ ਟਿਕਟ ਦਾ ਉਹੀ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਠੀਕ ਹੀ ਅਖਿਆ ਸੀ—ਜੇ ਕੁਝ ਵਾਪਰਿਆ, ਮਨ ਦੀਆਂ ਤੈਹਾਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰਿਆ, ਤੇ ਉਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਹੋ ਗਿਆ, ਫੇਰ ਰਾਹੀਂ ਕੀ ਿੱਕਾ? ਫੇਰ ਵੀ ਕੁਝ ਸਫ਼ਰਾਂ ਲਿਖ ਰਹੀ ਹਾਂ—ਕੁਝ ਇੰਮ, ਜਿਵੇਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਲੇਖੇ ਜੇਥੇ ਦੇ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਉੱਤੇ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਰਸੀਦੀ ਟਿਕਟ ਲਾ ਰਹੀ ਹੋਵਾਂ। ਨਜ਼ਰਾਂ ਤੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਲੇਖੇ ਜੇਥੇ ਦੀ ਰੱਜੀ ਰਸੀਦ ਨੂੰ ਪੱਕੀ ਰਸੀਦ ਕਰਨ ਲਈ।

ਕਿਆਮਤ ਦਾ ਦਿਨ

ਕੀ ਇਹ ਕਿਆਮਤ ਦਾ ਦਿਨ ਹੈ? ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਈ ਉਹ ਪਲ, ਜੋ ਵਰਤ ਦੀ ਗੁੱਥ ਵਿਚੋਂ ਜੰਮੇ, ਜੰਮੇ, ਤੇ ਵਕਤ ਦੀ ਕਬਰ ਵਿਚ ਪੈ ਗਏ, ਅਜ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋਤੇ ਹਨ....ਇਹ ਸਭ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈਆਂ? ਤੇ ਸਾਰੇ ਪਲ ਜੀਵਿੰਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਵੇਂ ਨਿਕਲ ਆਏ? ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਆਮਤ ਦਾ ਦਿਨ ਹੈ....

1918

ਇਹ 1918 ਦੀ ਕਬਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਇਕ ਪਲ ਹੈ, ਮੇਰੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਵੀ ਇਕ ਵਰ੍ਹਾ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ, ਅਜ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵੇਖ ਰਹੀ ਹਾਂ, ਅੱਗੇ ਸਿਰਫ਼ ਸੁਣਿਆ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਮਾਂ-ਬਾਪ, ਦੋਵੇਂ ਪੋਰਬੰਡ ਭਰਮੰਡ ਦੇ ਜਕੂਲ ਲਿਖ ਪੜ੍ਹਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਥੋਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਬਾਬੂ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਬੇਟੀਆਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦਿਨ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਸੁੱਖੀ, ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਹਲ ਕੇ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿਚ ਕੀਰਤਨ ਕੀਤਾ, ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ, ਤੇ ਅਰਦਾਸ ਦੇ ਅਖੀਰ

ਵਿਚ ਆਖ ਦਿੱਤਾ "ਏ ਜਹਾਨਾਂ ਦੇ ਵਾਲੀ! ਸਾਡੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਇਕ ਬੱਚੀ ਖਾਸੇ!"
 ਤਰੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਅਰਦਾਸ ਦੇ ਇਹ ਲਫਜ਼ ਸੁਣੇ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹੀ ਹੋਣ ਵਾਲੀ
 ਮਾਂ ਉੱਤੇ ਗੋਲਾ ਆ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਰਜ਼ਾਮੈਦੀ
 ਨਾਲ ਇਹ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚੀਆਂ ਨੇ ਹੀ
 ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜੇ ਰਾਜ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਦੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਸਪੈਦ ਪੁੱਤਲ ਦੀ ਰਾਮਨਾ
 ਕਰਦੀ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਾਸਟਰ ਜੀ ਦੇ ਘਰ ਕੁਝੀ ਮੰਗਦੀਆਂ ਸਨ, ਆਪਣੇ ਢਾਂਗ ਇਕ
 ਕੁਝੀ। ਇਹ ਪਲ ਅਜੇ ਤਕ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੁੱਪ ਹੈ—ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਭੇਡ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਵਿਚ ਮੀਟ ਕੇ ਹੋਲੀ
 ਜਹੀ ਹੋਸਦਾ, ਪਰ ਆਖਦਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੱਚੀਆਂ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ? ਉਨ੍ਹਾਂ
 ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਇਤਕਾਦ ਨੇ ਸੁਣ ਲਈ? ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਇਹ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਵਹਿਉ
 ਔਦਰ, ਰਾਜ ਬੀਬੀ, ਰਾਜ-ਮਾਂ ਬਣ ਗਈ।

ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਦਸ ਵਧੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਖਬਰ ਵਿਚ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਇਆ ਇਕ ਉਹ ਪਲ ਜਾਗ
 ਉਠਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਪਲ ਵੀਹਾਂ ਵਹਿਉ ਦੀ ਰਾਜ ਬੀਬੀ ਨੇ ਗੁਜਰਾਂ ਵਾਲੇ ਵਿਚ ਸਾਹੂਆਂ ਦੇ ਇਕ
 ਡੇਰੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਿਆ, ਤੇ ਉਹਦੀ ਨਜ਼ਰ ਕੁਝ ਉੱਤੇ ਨੀ ਵਹਿਉ ਦੇ ਇਕ ਨੰਦ ਸਾਧ ਉੱਤੇ ਜਾ
 ਪਈ। ਨੰਦ ਸਾਧ ਸਾਹੂਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਫੋਆਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦਾ ਸੀ, ਮਾਂ ਲਛਮੀ ਮਰ
 ਗਈ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਨਾਲੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਭੈਲੀ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਦਾਣੇ ਭਰਤ ਵਾਲੀ ਇਕ ਜਨਨੀ
 ਦੇ ਦੁੱਧ ਤੇ ਪਾਲ ਲਿਆ ਸੀ। ਨੰਦ ਦੇ ਹੋਰ ਵੀ ਚਾਰ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਸਨ, ਤੇ ਇਕ ਭੈਣ ਸੀ, ਪਰ ਵੱਡੇ
 ਭਰਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਮਰ ਗਏ, ਇਕ ਗੁਪਾਲ ਸਿੰਘ ਟੱਬਰ ਟੋਹ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਰਾਬੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ,
 ਤੇ ਦੋਭਾ ਹਾਕਮ ਸਿੰਘ ਜਾਧਾ ਦੇ ਡੇਰੇ ਜਾ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਮੇ ਨੰਦ ਦਾ ਸਾਲਾ ਮੇਹ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਹਾਕੇ
 ਨਾਲ ਪੈ ਗਿਆ। ਭੈਣ ਵੱਡੀ ਸੀ, ਆਖਰਾਂ ਦੀ ਸੋਹਣੀ। ਜਦੋਂ ਵਿਆਹੀ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਥਾਂਦ
 ਬੋਲਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਇਕ ਹਿਦ ਧਾਰ ਗਈ ਕਿ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਉਹਦਾ ਬੋਲੀ ਹਿਸਤਾ ਨਹੀਂ
 ਸੀ। ਮੁਕਲਾਏ ਟੇਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਰਾਂ ਉਹਨੇ ਪੇਖੇ ਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਤੇਰਾ ਕਢਾਇਆ, ਤੇ ਚਲੀਓ ਰੋਂਕ
 ਲਾਏ। ਗਲ ਗੋਰੂਆ ਕਪੜੇ ਪਾਈ, ਰਾਤੀ ਕੱਚੇ ਛੇਲੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਭਿਉਂਦੀ, ਤੇ ਦਿਨੋਂ ਰੋਂਕ
 ਲੈਂਦੀ। ਨੰਦ ਨੇ ਵੀ ਭੈਣ ਦੀ ਗੱਲੇ ਗੋਰੂਆ ਕਪੜੇ ਪਾ ਲਏ। ਪਰ ਭੈਣ ਘਰੋਂ ਦਿਨ ਜੀਉਂਦੀ
 ਨਾ ਰਹੀ। ਉਹਦੀ ਮੋਤ ਨਾਲ ਨੰਦ ਨੂੰ ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਤੋਂ ਅਸਲੀ ਵੈਰਾਜ ਉਹਨੂੰ ਹੁਣ
 ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਹੂਕਾਰ ਨਾਨੇ ਸ: ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਸਰਦੇਵ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ
 ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਕੇ ਪਿਤਾ ਦਿਆਲ ਜੀ ਦੇ ਡੇਰੇ ਜਾ ਬੈਠਾ। ਮੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਿੰਘ, ਬ੍ਰਿਜ ਤਾਬ ਸਿੰਘ, ਹਿਕਮਤ
 ਸਿੰਘ, ਤੇ ਡੇਰੇ ਵਿਚ ਬਾਲਕ-ਸਾਧੂ ਅਭਿਆਸ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਭੈਣ ਜਦੋਂ ਜੀਉਂਦੀ ਸੀ, ਮਾਂ ਮਾਮੀ
 ਨੇ ਨੰਦ ਦੀ ਕਿਤੇ ਅਭ੍ਰਿਤਸਰ ਕੁਤਮਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਨੰਦ ਨੇ ਉਹ ਕੁਤਮਾਈ ਛੱਡ ਦਿਤੀ, ਤੇ
 ਵੈਰਾਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖਣ ਲੱਗਾ।

ਰਾਜ ਬੀਬੀ ਪਿੰਡ ਮਾਂਗਾ ਜ਼ਿਲਾ ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਸੱਟੇ ਵਿਚ ਵਿਆਹੀ ਹੋਈ। ਜਿਹਦੇ
 ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਸੀ, ਉਹ ਵੱਡੇ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਫੇਰ ਉਹਦੀ ਕੋਈ ਖਬਰ ਨਹੀਂ ਸੀ
 ਆਈ। ਉਦਾਸ ਤੇ ਨਿਰਾਸ ਉਹ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੀ ਸੀ।
 ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਭਾਬੀ ਨਾਲ ਦਿਆਲ ਜੀ ਦੇ ਡੇਰੇ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਆਂਦੀ ਸੀ।
 ਭਰਾ ਮਰ ਗਿਆ ਸੀ, ਭਾਬੀ ਦਿਧਵਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਭਾਬੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸੱਟੇ ਵਿਚ ਉਹ ਭਾਬੀ ਦੇ ਭਰਾ

ਨਾਲ ਵਿਆਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਦੋਵੇਂ ਇਕੱਲਿਆਂ ਤੇ ਉਦਾਸ, ਇਕ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੀਆਂ, ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਕ ਦਿਨ ਦੋਵੇਂ ਜਦ ਦਿਆਲ ਜੀ ਦੇ ਡੇਰੇ ਆਈਆਂ, ਅੰਤਾਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਲਹਿ ਪਿਆ। ਦਿਆਲ ਜੀ ਨੇ ਮੀਂਹ ਦਾ ਵੇਲਾ ਲੰਘਾਟ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਬਾਲਕੇ-ਸਾਧੂ ਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾਣ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਔਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਔਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹੀਆਂ, ਤਾਂ ਵੇਖਿਆ—ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨੰਦ ਦੀਆਂ ਔਖਾਂ ਰਜ-ਬੀਬੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਲ ਭਟਕਦੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਜ ਬੀਬੀ ਦੀ ਵਿਥਾ ਸੁਣੀ, ਤੇ ਨੰਦ ਨੂੰ ਆਖਿਆ "ਨੰਦ ਬੇਟਾ! ਜੇਗ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਭਗਵੇ ਬਸਤਰ ਤਿਆਗ ਦਿਉ, ਤੇ ਗ੍ਰਹਸਥ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਪੈਰ ਰਖੋ।" ਇਹੋ ਰਜ ਬੀਬੀ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਬਣੀ, ਤੇ ਨੰਦ ਸਾਧੂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ। ਨੰਦ ਨੇ ਗ੍ਰਹਸਥ ਆਸ਼ਰਮ ਜਦੋਂ ਕਬੂਲਿਆ, ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਰਖਿਆ। ਕਵਿਤਾ ਲਿਖਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਤਰੱਲਸ ਵੀ ਸੀ—ਪੀਯੂਸ। ਦਸਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਜੰਮੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੀਯੂਸ ਲਫ਼ਜ਼ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਲਥਾ ਕੇ ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਅਮ੍ਰਿਤ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ, ਤੇ ਆਪਣਾ ਤਰੱਲਸ ਹਿਤਕਾਰੀ ਰੱਖ ਲਿਆ।

ਫਕੀਰੀ ਤੇ ਅਮੀਰੀ ਦੋਵੇਂ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿਚ ਸਨ। ਮਾਂ ਦਸਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ—ਇਕ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਗੁਰਭਾਈ (ਸੰਤ ਦਿਆਲ ਜੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਚੇਲਾ), ਸੰਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਰਾ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਚੰਗੀ ਭਲੀ ਹੁੰਦੀ ਕੁੜਾ-ਦੀ ਰਹਿ ਰਹੀ ਹੈ, ਕਿ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਆਪਣਾ ਮਕਾਨ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਕੋਲ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਨੇ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮਕਾਨ ਬਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ "ਜੇ ਦੇਵੀ ਗੱਲ ਪਿਛੋਂ ਉਹਦਾ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਮਕਾਨ ਉਹਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ" ਤੇ ਆਪਣਾ ਇਕੋ ਇਕ ਮਕਾਨ ਉਹਦੇ ਨਾਂ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ। ਵੇਰ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕਰਾਏ ਦੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਰਹੇ, ਆਪਣਾ ਮਕਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕੇ, ਪਰ ਮੈਂ ਬਚੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਹਿਰਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ।

ਪਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਹਿਰਖ ਵੇਖਿਆ—ਦਸਾਂ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂ, ਮਾਂ ਮਰ ਗਈ। ਉਹ ਚਿਦਰੰਗੀ ਤੇ ਫੇਰ ਵਿਰੰਕਤ ਹੋ ਗਏ। ਪਰ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਬੰਧਨ ਸਾਂ। ਮੇਰੇ ਤੇ ਵੈਰਾਗਤ ਦੋਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੀ ਤੋਂ ਮੁਖਾਲਫ਼ ਦਿਸਾ ਵਲ ਬਿਥਦੇ। ਕਈ ਪਲ ਅਜਿਹੇ ਵੀ ਆਉਂਦੇ—ਮੈਂ ਵਿਲਕ ਪੈਂਦੀ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਸਾਂ ਕਿ ਨਾ ਮਨਜ਼ੂਰ। ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ—ਇਕੋ ਸਮੇਂ, ਚਾਧੀ ਤੇ ਅਣ ਚਾਧੀ ਲਗਦੀ। ਕਾਫੀਏ ਰਵੀਫ਼ ਦਾ ਤਿਸਾਬ ਸਮਝਾ ਕੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਚਾਹਿਆ ਸੀ ਮੈਂ ਲਿਖਾਂ। ਲਿਖਦੀ ਰਹੀ—ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਪਿਤਾ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਅਣ ਚਾਹੀ ਸਾਂ, ਉਹ ਵੀ ਚਾਹੀ ਬਣ ਲਈ।

ਪਹਿਲਾ ਸੁਪਨਾ

ਮੁੜ ਮੁੜ ਕੈ—ਕੋਈ ਪਾਣੀ ਦਾ ਕੰਢਾ ਦਿਸਦਾ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਉੱਚਾ ਉੱਚਾ ਸਰਕਤਾ ਉੱਗਿਆ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹਾਣ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਉੱਥੇ ਖਲੋਤੀ ਹੁੰਦੀ, ਤੇ ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਆ ਜਾਂਦਾ....

ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਹਲ ਕੇ ਲੁੱਕਣ ਮੀਟੀ ਖੇਡਦੇ। ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਜਦੋਂ ਮੀਟੀ ਆ ਜਾਂਦੀ, ਅਸੀਂ ਸਾਰੀਆਂ
 ਕੁੜੀਆਂ ਸਰਕੜੇ ਵਿੱਚ, ਜਿਥੇ ਥਾਂ ਲੜਦੀ, ਲੁਕ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਸਾਰੀਆਂ ਸੋਚਦੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਕਿ
 ਉਹ ਖੇਡ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਕੜਾਈ ਨਾ ਦੇਣ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਉਲਟੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।
 ਉੱਚੇ ਉੱਚੇ ਸਰਕੜੇ ਵਿਚ ਲੁਕੀ ਦਾ ਦਿਲ ਪੜਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਮੈਂ ਸੋਚਦੀ, ਉਹ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਾ
 ਲੱਭੇ, ਮੈਨੂੰ ਲੱਭ ਲਏ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਪਕੜਾਈ ਦੇ ਜਾਵਾਂ....

ਤੇ ਵੇਰ ਉਹ ਸਚੀਮੁਚੀ ਉੱਥੇ ਆ ਜਾਂਦਾ, ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਲੁਕੀ ਹੁੰਦੀ, ਤੇ ਆਖਦਾ—ਵੇਖ! ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ
 ਲੱਭ ਲਿਆ ਏ....

ਠੀਕ ਉਸ ਵੇਲੇ, ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਫੜ ਡਿਠਾ ਹੁੰਦਾ, ਤੇ ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਜਾਨ ਮੇਰੇ ਹੱਥ
 ਵਿਚ ਪੜਕ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ—ਮੈਨੂੰ ਜਾਗ ਆ ਜਾਂਦੀ....

ਇਹ ਸੁਪਨਾ ਕਲੀਬ ਰੋਜ਼ ਆਂਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਹ ਮੀਟੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਬੈਠ ਸੀ....

ਹੋਣੀ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ

ਘਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਚੌਂਕੇ ਵਿਚ ਨਾਨੀ ਦਾ ਰਾਜ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਬਗਾਵਤ ਮੈਂ
 ਉਹਦੇ ਰਾਜ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਵੇਖਦੀ ਸਾਂ ਕਿ ਚੌਂਕੇ ਦੀ ਇਕ ਪਰਛੋਂਤੀ ਉੱਤੇ ਤਿੰਨ ਗਲਾਸ,
 ਬਾਕੀ ਭਾਂਡਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਛੋਟੇ ਹੋਏ, ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਇਕ ਗੁੱਲ ਵਿਚ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਗਲਾਸ
 ਸਿਰਫ ਉਦੋਂ ਪਰਛੋਂਤੀ ਤੋਂ ਲਾਹੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦੋਸਤ ਆਂਦੇ ਸਨ, ਤੇ
 ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹ ਲੈਂਦੀ ਪਿਆਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮਾਂ ਦੇ ਕੇ ਵੇਰ ਉੱਥੇ ਰਖ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ
 ਸਨ। ਮੈਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗਲਾਸਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਵੀ ਇਕ ਚੋਖੇ ਗਲਾਸ ਵਾਂਗ ਹਲ ਗਈ, ਤੇ ਅਸੀਂ ਚਾਰੇ
 ਨਾਨੀ ਨਾਲ ਲੜ ਪਏ। ਉਹ ਗਲਾਸ ਵੀ ਬਾਕੀ ਭਾਂਡਿਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਛੋਹ ਸਕਦੇ, ਮੈਂ ਵੀ
 ਜਿਦ ਖੰਨ ਲਈ ਕਿ ਮੈਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਭਾਂਡੇ ਵਿਚ ਨਾ ਪਾਣੀ ਪੀਣਾ ਹੈ, ਨਾ ਢੋਂਢ ਚਾਹ। ਨਾਨੀ ਉਨ੍ਹਾਂ
 ਗਲਾਸਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਦਿਆਂ ਰਖ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਗੁੱਬਿਆਂ ਜਾਂ ਡਿਹਾਇਆਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖ ਸਕਦੀ,
 ਮੇ ਗੱਲ ਪਿਤਾ ਜੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ
 ਗਲਾਸ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਢੋਂਢੇ ਰਖੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਭਾਂ ਮੇਰੀ ਬਗਾਵਤ ਸਫਲ ਹੋ
 ਗਈ। ਫੈਰ ਨਾ ਕੋਈ ਭਾਂਡਾ ਹਿੰਦੂ ਰਿਵਾਜ ਨਾ ਮੁਸਲਮਾਨ। ਉਸ ਪਲ ਨਾ ਨਾਨੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ, ਨਾ
 ਮੈਨੂੰ, ਕਿ ਵੱਡੀ ਹੋ ਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਜਿਹਦੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਇਸਕ ਕਰਾਂਗੀ, ਉਹ ਉਸੇ ਮਜਹਰੂ
 ਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਜਿਹੜੇ ਮਜਹਰੂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਘਰ ਦੇ ਭਾਂਡੇ ਵੀ ਛੋਕ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

ਹੋਣੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਅਜੇ ਤੱਕਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਸੋਚਦੀ ਹਾਂ, ਉਸ ਪਲ ਪੋਰੇ ਉਹਦਾ ਹੀ ਪਰਛਾਵਾਂ
 ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਬਚਪਨ ਵਿਚ ਤੱਕਿਆ ਸੀ... ਪਰਛਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਹਕੀਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮੂੰਹ ਵੀ
 ਹਕੀਕਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ? ਪਰਛਾਵੇਂ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਤੁਸੀਂ ਚਾਹੋ। ਚਾਹੋ ਤਾਂ ਸਾਰੀ
 ਉਮਰ... ਵਰ੍ਹੇ ਆਂਦੇ ਹਨ, ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਖਲੀਦੇ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਕਈ ਪਰਛਾਵੇਂ, ਜਿਥੇ ਕਈ
 ਖਲੀਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਹੀ ਪਲੀਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ....

ਉਂਜ ਤਾਂ ਉਹ ਹਰ ਪਰਛਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਵਜੂਦ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵਜੂਦ ਦਾ ਮੁਹਰਾਜ, ਪਰ

ਕਈ ਪਰਛਾਵੇਂ ਇਹ ਜਦੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਇਸ ਨੇਮ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਵਜੂਦ ਤੋਂ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ। ਤੇ ਇੰਜ ਵੀ—ਕਿ ਇਕ ਪਰਛਾਵਾਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੱਥੋਂ, ਤੇ ਕਿਹੜੇ ਵਜੂਦ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ, ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਪਰਛਾਵੇਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਖੁੰਮਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ, ਤੇ ਲਭਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਇਹ ਜਿਹੜੇ ਵਜੂਦ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਹੈ ? ਤੁਲੇਖਿਆਂ ਦਾ ਕੀ ਹੈ, ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਪਰਛਾਵਾਂ ਗੈਰ ਦੇ ਭਲ ਨਾਲ ਵੀ ਲਾ ਕੇ ਦੇਖਦੇ ਹੋ, ਕੀ ਪਤਾ ਮੇਰੇ ਦਾ ਹੋਵੇ ? ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਨਾ ਸਹੀ। ਤੁਸੀਂ ਵੇਰ ਉਹਨੂੰ, ਕੌਣੇ ਜਹੇ ਨੂੰ, ਫੜ ਕੇ ਉਥੇ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ ਹੋ....

ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਵੀ ਇਕ ਪਰਛਾਵਾਂ ਸੀ। ਨਾਂ ਦਾ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹਦਾ ਇਕ ਨਾਂ ਵੀ ਨੱਥ ਲਿਆ ਸੀ—ਰਾਜਨ। ਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਨੇਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸੈਂਟ ਲੌਗਿਆਂ ਕੀਰਤਨ ਸਿਹਲੇ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਲਈ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ ਕਿ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਇਹਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਜਾਓ, ਤੁਹਾਡੇ ਦੁਆਲੇ ਇਕ ਕਿਸਾ ਉਸਰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਪਾਠ ਦੇ ਖਤਮ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ, ਤੁਸੀਂ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਇਕ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਘਿਡਾਯਤ ਵਿਚ ਹੁੰਦੇ ਹੋ। ਵੇਰ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਬਾਹਰੋਂ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਜ਼ਾਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਦਖਲ ਦੇ ਸਕੇ। ਮੈਂ ਤੁਸੀਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਧਾਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਸੌਂਦੇ ਹੋ। ਇਹ ਪਾਠ ਸੈਂਟ ਲੌਗਿਆਂ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਅੱਖ ਨੀਦਰ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ, ਏਨੀਆਂ ਕਿ ਨੀਦਰ ਦੇ ਭਲੇ ਵਿਚ ਇਹ ਅਹੁਦਾ ਵੀ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਅਖਰੀ ਤੁਕ ਤਕ ਇਹ ਪੂਰਾ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਖਰੀ ਤੁਕਾਂ ਵੀ ਛੁਟਕ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਕਿਸਾ ਬੰਦੀ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵਿੱਚ-ਵਿਰਲ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਉਹ ਪੂਰੀ ਘਿਡਾਯਤ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਅਖਰੀ ਤੁਕ ਤਕ ਇਹ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਬੱਚੀ ਸਾਂ, ਵਿਕਰ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਸ ਪਾਠ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰੇ ਦੁਆਲੇ ਕਿਸਾ ਉੱਸਰ ਜਾਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਵੇਰ ਰਾਜਨ ਮੇਰੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਵੇਗਾ ? ਮੈਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੋਵਾਂਗੀ, ਉਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ....ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਪਾਠ ਮੂੰਹ ਡਬਾਈ ਚੋਤੇ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਮੰਜੀ ਉੱਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਹੌਲੀ ਜਹੀਂ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਮੈਂ ਚੋਤੇ ਨਾਲ ਇਹਦੀਆਂ ਕੁਝ ਤੁਕਾਂ ਛੱਡ ਜਾਇਆਂ ਕਰਾਂਗੀ, ਕਿਸਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਤੇ ਉਸ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ ਕਾ ਵਿਰੋਂ ਉਹ ਲੰਘ ਆਇਆ ਕਰੇਗਾ....

ਪਰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੇਮ ਦਾ ਰੂਪ ਬਦਲ ਦਿਤਾ। ਇਹਦੀ ਕਾ ਕਿ ਸਭ ਆਪੇ ਆਪਣੀ ਮੰਜੀ ਉੱਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਆਪੇ ਅਪਣਾ ਪਾਠ ਕਰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨੇਮ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮੰਜੀ ਉੱਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਪਾਠ ਕਰਾਂਗੀ, ਤੇ ਸਭ ਆਪੇ ਆਪਣੀ ਮੰਜੀ ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਨਗੇ। ਇਹ ਸਾਇਦ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਦੂਰ ਇਸਤੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਲਭਕਾ, ਤੇ ਇਕ ਛੋਟੀ ਬੱਚੀ, ਪਿਤਾ ਜੀ ਕੋਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਤੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ ਤੇ ਉਸ ਛੋਟੀ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਇਹ ਪਾਠ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਪਾਠ ਦੀ ਕੋਈ ਸਰਰ ਵੀ ਛੱਡੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਕ ਦੇ ਵਾਰੀ ਛੱਡਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਕੁੱਲ ਦੀ ਸੋਧ ਕਰਵਾ ਕੇ, ਉਹ ਸਤਰਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਦਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਵੇਰ ਬਤੀਆਂ ਸੇਧਾਂ ਪਿਛੇ ਇਹ ਹੱਲ ਲਤਿਆ ਕਿ ਕੀਰਤਨ ਸਿਹਲੇ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਰਾਜਨ ਨੂੰ ਕਿਤਵੇਂ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਕਰਾਂ, ਉਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਕੀਤਾਂ ਉਸਰੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ—ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਆ ਜਾਇਆ ਕਰੇ !

31 ਜੁਲਾਈ 1930

ਮਸਾਂ ਯਾਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂ, ਜਦੋਂ ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਦਿਨ ਮਾਂ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਈ। ਬੀਮਾਰੀ ਕੋਈ ਹੜਤਾ ਭਰ ਲੰਬੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ, ਮਾਂ ਦੀ ਮੰਜੀ ਦੁਆਲੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਭਨਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਘਬਰਾਏ ਹੋਏ ਸਨ। "ਮੇਰੀ ਬਿੰਨਾ ਕਿੱਥੇ ਵੇ?" ਅਪਣੇ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਮਾਂ ਦੀ ਸਹੇਲੀ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੌਰ, ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਮਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਲੈ ਗਈ, ਮਾਂ ਨੂੰ ਲੁਹਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। "ਤੂੰ ਰੋਂਬ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਖਾਂ, ਖੋਰੇ ਉਹਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਪੈ ਜਾਏ, ਉਹ ਬਾਲਾਂ ਦਾ ਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਮੋੜਦਾ..." ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀ ਸਹੇਲੀ ਮੇਰੀ ਮਾਸੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ। ਮਾਂ ਦੀ ਮੰਜੀ ਕੋਲ ਖੜੋਤਿਆ ਮੇਰੇ ਪਿਰ ਪੈਂਦਾ ਹੋ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਕਈਆਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਰੋਂਬ ਨਾਲ ਪਿਆਨ ਜੋੜਣ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ, ਤੇ ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਇਕ ਸਵਾਲ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ, ਪਿਆਨ ਜੋੜਣਾ ਔਖਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਪਿਆਨ ਜੋੜੀ ਰਖਿਆ, ਤੇ ਰੋਂਬ ਨੂੰ ਆਖਿਆ "ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮਾਰੀ!"

ਮਾਂ ਦੀ ਮੰਜੀ ਤੋਂ ਹੁਣ ਮਾਂ ਦੀ ਪੀੜ ਨਾਲ ਕਰਾਂਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ। ਪਰ ਦੁਆਲੇ ਬੈਠਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਭਉਜਲੀ ਪੈ ਗਈ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਰਿਹਾ "ਐਵੇਂ ਸਾਰੇ ਘਬਰਾਂਦੇ ਪਏ ਨੇ, ਹੁਣ ਮਾਂ ਨੂੰ ਪੀੜ ਨਹੀਂ ਹੋ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਰੋਂਬ ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਕੱਲ ਆਖ ਲਈ ਏ, ਉਹ ਬਾਲਾਂ ਦਾ ਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਮੋੜਦਾ।"

ਤੇ ਵੇਰ ਮਾਂ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾ ਆਈ, ਪਰ ਸਹੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਨਿਕਲ ਗਈਆਂ। ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਮਰ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਰੋਂਬ ਬਲ ਪਿਆ—"ਰੋਂਬ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦਾ, ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ..." ਇਹ ਉਹ ਦਿਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਨੇਮ ਛੱਡ ਦਿਤਾ। ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰ ਕਠੋਰ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਮੇਰੀ ਜਿਦ ਨੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈ ਲਈ।

"ਰੋਂਬ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ"

"ਇੰਜ ਨਹੀਂ ਆਖੀਦਾ"

"ਕਿਉਂ?"

"ਉਹ ਹੁਸ਼ੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਏ"

"ਤੇ ਹੋ ਜਾਏ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਏ ਰੋਂਬ ਕੋਈ ਨਹੀਂ"

"ਤੈਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਏ?"

"ਜੇ ਉਹ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਕੱਲ ਨਾ ਸੁਣਦਾ?"

"ਤੂੰ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਆਖਿਆ ਸੀ?"

"ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਆਖਿਆ ਸੀ, ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮਾਰੀ"

"ਤੂੰ ਉਹਨੂੰ ਕਦੇ ਵੇਖਿਆ ਸੀ? ਉਹ ਦਿਸਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਈ ਏ?"

"ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਸੁਣਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ?"

ਪੂਜਾ ਪਾਣ ਵਾਸਤੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਅਧਿਕਾਰ, ਅਪਣੀ ਥਾਂ ਉਤੇ ਅੜੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਤੇ ਮੇਰੀ ਜਿਦ ਅਪਣੀ ਥਾਂ ਉਤੇ। ਕਦੇ ਉਹਨੂੰ ਦਾ ਹੁੱਸਾ ਵਧੇਰਾ ਹੀ ਬਲ ਪੈਂਦਾ, ਤੇ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਚੋਕੜੀ ਮਰਦਾ

ਕੇ ਬਿਨਾ ਦਿੰਦੇ "ਦਸ ਮਿੰਟ ਔਖਾ ਮੀਟ ਕੇ ਲੈਣ ਨੂੰ ਚਿਤਾਰ!" ਜਾਹਰ ਜਦੋਂ ਜਿਸਮਾਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮੇਰੀ ਖਾਲਸ਼ੀ ਉਮਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ-ਹੱਥ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਨਾ ਲੈ ਸਕਦੀ, ਮੈਂ ਚੌਕੜੀ ਮਾਰ ਕੇ ਬੈਠ ਜਾਂਦੀ, ਔਖਾ ਵੀ ਮੀਟ ਲੈਂਦੀ, ਪਰ ਅਖੌਤੀ ਹਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦਾ ਰੋਂਦਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦੀ— "ਹੁਣ ਔਖਾ ਮੀਟ ਕੇ ਜੇ ਮੈਂ ਰੱਬ ਨੂੰ ਨਾ ਚਿਤਾਰਾਂ, ਤਾਂ ਉਹ ਮੇਰਾ ਕੀ ਕਰ ਲੈਣਗੇ? ਜਿਸ ਹੱਥ ਨੇ ਮੇਰੀ ਉਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੁਣੀ, ਹੁਣ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਆਖਦੀ। ਉਹਦਾ ਰੂਪ ਕੀ ਨਹੀਂ ਸੋਚਣਾ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਔਖਾ ਮੀਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨ ਦਾ ਮੂੰਹ ਸੋਚਾਂਗੀ। ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਖੇਡਦਾ ਏ, ਮੇਰੇ ਗੀਤ ਸੁਣਦਾ ਏ, ਉਹ ਫਾਹਾਜ਼ ਲੈ ਕੇ ਮੇਰੀ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾਂਦਾ ਏ, ਬਸ ਉਸੇ ਨੂੰ ਸੋਚਾਂਗੀ, ਉਸੇ ਨੂੰ...."

ਇਹ ਉਹ ਦਿਨ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਕਈ ਦਿਨ ਨਹੀਂ, ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਨਹੀਂ, ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦਿਤੇ। ਰੋਜ਼ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਔਖਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦਾ ਨੌਕ ਬਣ ਗਿਆ। ਹੁਨਾਲ ਜਾਂਦੇ ਜਿਅਲ ਜਾਂਦੇ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਛਾਹ ਲਗਾਏ ਕਦੀ ਨਾਗਾ ਨਾ ਪਾਇਆ। ਇਕ ਸੁਪਨਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਵੱਡਾ ਸਾਰਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ 'ਤੇ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਫੰਕ ਦਿੰਦੇ। ਔਦਰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਕੋਈ ਨਾ ਲੱਭਦਾ, ਮੈਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਦੀਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ ਟੋਹਦੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਪਰ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਏਰਦਾ। ਸਾਰਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਵੱਲ ਵੱਲ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਨਾ ਲੱਭਦਾ, ਮੈਂ ਸਾਰਾ ਰੋਹ ਲਾ ਕੇ ਉਡਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ। ਮੇਰੀਆਂ ਥਾਹਵਾਂ ਦਾ ਏਨਾ ਜੋਰ ਲਗਦਾ, ਏਨਾ ਢੇਰ, ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਸਾਹ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ। ਵੇਰ ਮੈਂ ਵੇਖਦੀ ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਜ਼ਮੀਨ ਤੇ ਉਤਾਰ ਵੱਲ ਉਠਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ। ਮੈਂ ਉਤਾਰ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ, ਹੋਰ ਉਤਾਰ, ਤੇ ਵੇਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਤੇ ਵੀ ਉੱਥੇ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਸਾਹਮਣੇ ਅਸਮਾਨ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਉੱਤੇ ਮੈਂ ਹੇਠਾਂ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰਦੀ—ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਪਹਿਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਘਾਬਰੇ ਹੁੰਦੇ, ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਥਾਹਵਾਂ ਉਲਾਰਦੇ ਹੁੰਦੇ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਤਕ ਕਿਸੇ ਦਾ ਹੱਥ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ....

ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਸੁਪਨਾ ਸੀ—ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਇਕ ਭੀੜ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਹੁੰਦੀ। ਮੈਂ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੋਹ ਨਾਲ ਦੌੜਦੀ। ਲੋਕ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਦੌੜਦੇ। ਵਿੱਥ ਘਟਦੀ ਜਾਂਦੀ, ਤੇ ਮੇਰੀ ਘਬਰਾਹਟ ਵਧਦੀ ਜਾਂਦੀ। ਮੈਂ ਹੋਰ ਹੋਰ ਲਾਂਦੀ, ਹੋਰ ਜ਼ੋਰ, ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦਰਿਆ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਔਖੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਵਿਚ ਖੁਸ਼ੀ ਸਿੱਲਰ ਜਾਂਦੀ, "ਹੁਣ ਔਖੇ ਕਿਥੇ ਜਾਏਗੀ? ਔਖੇ ਕੋਈ ਰਾਹ ਨਹੀਂ, ਅਗੇ ਦਰਿਆ ਵਗਦਾ ਏ...." ਤੇ ਮੈਂ ਦਰਿਆ ਉੱਤੇ ਤੁਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ। ਪਾਣੀ ਵਗਦਾ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਵਾਲਾ ਅਸਰ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਧਰਤੀ ਸਗੋਂ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਪੀੜੀ ਲਗਦੀ ਹੈ, ਪਾਣੀ ਫੁਲਾ ਲਗਦਾ, ਤੇ ਮੈਂ ਤੁਰਦੀ ਜਾਂਦੀ। ਸਾਰੀ ਭੀੜ ਰੱਖੇ ਉੱਤੇ ਕੁਕ ਜਾਂਦੀ। ਕੋਈ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਪੈਰ ਨਾ ਪਾ ਸਕਦਾ। ਜੇ ਕੋਈ ਪਾਦਾ, ਝੁੰਬ ਜਾਂਦਾ। ਤੇ ਰੱਖੇ ਉੱਤੇ ਖਲੋਤੇ ਹੋਏ ਲੋਕ ਖੂਹੀਆਂ ਵੰਟਦੇ, ਵੰਟ ਖਾਂਦੇ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਹੱਥ ਮੇਰੇ ਤਕ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ।

ਤਕਦੀਰੀ ਸੁਪਨਾ

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਦਾਰਜੀ ਬੁਲਾਦੀ ਸਾਂ। ਮਾਂ ਜਦੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਹੀਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕੋ ਸੁਪਨਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਲਿਖਾਂ....

ਕਾਫੀਆ ਰਵੀਛ ਸਮਝਾ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਨਰਮ ਲਿਖਣ ਲਈ ਆਖਦੇ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅੰਗਣੇ ਜ਼ਰੇ ਮਨ ਨਾਲ ਕਾਫੀਏ ਜੋੜ ਦੇਂਦੀ

ਉਹ ਆਪ ਰਾਤ ਭਰ ਲਿਖਦੇ, ਤੇ ਦਿਨੇ ਸੌ ਜਾਂਦੇ, ਤੇ ਮੈਂ ਘਰ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਫਾਂਗ ਪਈ ਰਹਿੰਦੀ—ਜਿਹਦੇ ਵਰਕੇ ਖਾਲੀ ਸਨ....

ਇੱਕ ਰਾਤ ਵੇਖਿਆ—ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਹਾਂ, ਅਸਲੋਂ ਇਕੱਲੀ। ਉਥੇ ਪੰਜ ਸ਼ੇਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਘੇਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ....ਮੈਂ ਉਝ੍ਹ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹਾਂ—ਮੈਂ ਇਕ ਨਰਮ ਲਿਖਣੀ ਹੋ, ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਲਿਖ ਲੈਣ ਦਿਉ, ਫੇਰ ਮੈਨੂੰ ਖਾ ਲੈਣਾ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ਼ੇਰ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਖਾਲੀ ਹਨ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਕਲਮ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਕੋਈ ਕੋਲਾ ਰੁੱਖ ਲਝਦੀ ਹਾਂ, ਕਿਤੇ ਪਹੁੰ, ਜਿੱਥੇ ਝੁਝ ਵੇਰ ਇਕੱਲੀ ਬਹਿ ਸੇਕਾਂ। ਏਨੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰ ਵਗਦੀ ਨਦੀ ਉੱਤੇ ਇਕ ਪੁਲ ਫਾਂਗ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਇਕ ਮਕਾਨ ਦਿਸਦਾ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ—ਮਕਾਨ ਖਾਲੀ ਹੈ। ਸ਼ੇਰਾਂ ਨੂੰ ਆਖਦੀ ਹਾਂ—ਮੈਂ ਉਥੇ ਉਸ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਖੜੀ ਬਹਿ ਜਾਵਾਂ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਇਰਾਦਾ ਕੀ ?

ਉਹ ਮੰਨ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਮੈਂ ਮਕਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ। ਵੇਖਦੀ ਹਾਂ, ਮਕਾਨ ਖਾਲੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਛੋੜੀ ਨਾਲ ਮਕਾਨ ਦਾ ਸੂਹਾ ਵੀ ਬੰਦ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹਾਂ, ਤੇ ਬਾਹਰੀ ਵੀ। ਫੇਰ ਸੋਚਦੀ ਹਾਂ—ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੇਰਾਂ ਤੋਂ ਭਾਂਬੜ ਜਾਵਾਂਗੀ, ਪਰ ਅੰਦਰ ਝੁੱਧੀ ਤਰਿਹਾਈ ਮਰ ਜਾਵਾਂਗੀ....

ਏਨੇ ਵਿਚ ਮਕਾਨ ਦੇ ਫਰਸ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਪੈਂਦੀ ਹੈ—ਜਿਥੇ ਦੀ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਹੀ ਪੋੜੀ ਹੇਠਾਂ ਵਗਦੀ ਨਦੀ ਵਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੋਚਦੀ ਹਾਂ, ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰ ਕੇ ਨਦੀ ਦਾ ਪਾਣੀ ਤਾਂ ਪੀ ਲਵਾਂਗੀ, ਪਰ ਖਾਵਾਂਗੀ ਕੀ ?

ਏਨੇ ਵਿਚ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਕਮਰੇ ਵੇਖਦੀ ਹਾਂ, ਜਿੱਥੇ ਬੜੇ ਹੀ ਸਜੌਹੇ ਫਲ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਕ ਤਸੱਲੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸੋਚਦੀ ਹਾਂ—ਇਹ ਫਲ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਲੰਘਣਗੇ ? ਮੁੱਕ ਜਾਣਗੇ ਤਾਂ ਫੇਰ ਕੀ ਖਾਵਾਂਗੀ ? ਏਨੇ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਮਰੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਫਰਸ਼ਾਂ ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਛੱਤਾਂ ਤੱਕ ਸੁੱਕੇ ਮੇਵਿਆਂ ਦੇ ਅੰਧਾਰ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ....

ਬੜੇ ਰੱਜੇ ਹੋਏ ਮਨ ਨਾਲ ਮੈਂ ਬੂਹੇ ਦੀਆਂ ਝੀਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੇਖਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ੇਰ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਕਾਨ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਥੇ ਹੀ ਹਨ, ਕਿ ਚਲੇ ਗਏ ਹਨ ?

ਦੇਖਦੀ ਹਾਂ—ਹੁਣ ਉਥੇ ਕੋਈ ਸ਼ੇਰ ਬਾਕਿਅਾਡ ਨਹੀਂ—ਸਿਰਫ ਦੂਰ ਤਕ ਦਿਸਦਾ ਜੰਗਲ ਹੈ....

ਏਸ ਤਕਦੀਰੀ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲੀ ਹਾਲੇ ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਨਹੀਂ ਸੀ....

ਮੇਰਾ ਸੋਲ੍ਹਵਾਂ ਵਰ੍ਹਾ

ਸੋਲ੍ਹਵਾਂ ਸਾਲ ਆਇਆ—ਇਕ ਅਸਨਥੀ ਫਾਂਗ। ਰੋਲ ਆ ਕੇ ਵੀ ਇਕ ਵਿੱਥ ਤੇ ਖਲੋਤਾ ਰਿਹਾ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਚੁੱਪ ਰਾਪ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਤੱਕ ਛਡਦੀ, ਉਹ ਕਦੇ ਮੁਸਕਰਾ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਵੇਖ ਛਡਦਾ। ਘਰ ਵਿਚ ਬਾਪ ਤੇ ਸਿਵਾਇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਵੀ ਲਿਖਾਰੀ ਬਾਪ, ਜਿਹਨੇ ਸਾਰੀ

ਰਾਤ ਸਾਤਵਾਂ ਸਿਖਣਾ ਤੇ ਫੇਰ ਸਭਾ ਦਿਨ ਸੈਰਾ। ਮਾਂ ਜੀਉਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਸਾਇਦ ਸੋਢ੍ਹਾ
ਸਾਲ ਹੋਰ ਰੱਤੁ ਆਉਂਦਾ—ਵੱਡਾ ਵੱਡਾ, ਸੋਢ੍ਹੇਲੀਆਂ ਦੇਖਣਾ ਵਾਂਗ ਅੱਗ ਸਾਕਾ ਵਾਂਗ। ਪਰ
ਮਾਂ ਦੀ ਹੋਇ-ਹਾਮਦੀ ਨਾਲ ਜਿਹੜੀ ਦਿਹ ਬੜਾ ਧੁੰਦ ਭੈਰ-ਹਾਸਰ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ
ਦੇ ਚੰਗੇ ਮਾੜੇ ਅਸਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚਾਣ ਲਈ, ਬਾਪ ਨੂੰ ਇਸੇ ਵਿਚ ਪਿਛਾਮਤ ਮਾਂ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਕੋਈ
ਵਾਕਫ਼ ਨਾ ਹੋਵੇ। “ਜਾ ਸੁਨੁਲ ਦੀ ਕੋਈ ਕੁੜੀ ਨਾ ਗੁਵਾਬ ਦਾ ਹੋਈ ਕਤਰਾ। ਸੋਢ੍ਹਾ ਵਰ੍ਹਾ ਦੀ
ਜਿਸੇ ਜਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸਾਮਲ ਸੀ, ਤੇ ਮੇਰਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਜਿਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘਰ ਦਾ
ਬੂਹਾ ਖੜਤਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਹਰ ਵਾਰ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਕਹੀ ਕਿਸੇ ਰਾਤ ਮੇਰੇ
ਸਿਖਾਣੇ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਥਾਈ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਚੁੱਪ ਬਾਪ ਮੇਰੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਵਿਚ ਆ ਜਾਵਾ ਜਾ ਕਈ
ਦਿਨ ਵੇਲੇ। ਜਦ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਜੀਤਿਆ ਵੇਖਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਘਰ ਦੀ ਕੰਧ ਟੱਪ ਕੇ ਆ ਜਾਵਾ ਤੇ
ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਦੀ ਦੁਆਰਾ ਵਿਚ ਲੱਟੀ ਹੋਈ ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ ਖੜੇ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਵਾ।

ਘਰ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਡਿਜ਼ਾ ਧਾਰਮਿਕ ਸੀ।
ਸਮਾਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਵਾਲ। ਪਰ ਕਈ ਤਰਾਹੀਂ ਥਿਕਾਣਾ ਦੀ ਕਿਸੇ ਜਿਹੇ ਸਿਰੀ ਵੀ
ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਮੇਰਾ ਜਾਂ ਉਥਰਾਈ ਦੇ ਔਣ ਨਾਲ ਰਿਖੀਆਂ ਦੀ ਸਮਾਦੀ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੀ
ਸੀ। ਇਹ ਦੂਜੀ ਹਿਸਾਬ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਇਹੋ ਜਹੀਆਂ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ
ਕਿਸੇ ਸਤਰ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਅਚਾਨਕ ਮੇਰਾ ਸੋਢ੍ਹਾ ਵਰ੍ਹਾ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਬੈਠਦਾ ਸੀ।
ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਇਹ ਸੋਢ੍ਹਾ ਵਰ੍ਹਾ ਵੀ ਜਿਹੇ ਕਿਸੇ ਅਸਰਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਸਿੱਧੇ ਸਾਥੇ ਬਹੁਤ
ਦੀ ਸਮਾਦੀ ਭੰਗ ਕਰਨ ਲਈ ਬਦੇ ਅਚਾਨਕ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਬੈਠਦਾ ਸੀ। “ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—
ਹਰ ਅਸਰ, ਜੋ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰਿਸ਼ੀ ਦੀ ਸਮਾਦੀ ਭੰਗ ਕਰਨ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਹਿੰਦਰ ਦੀ
ਸਾਜਿਸ਼ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਮੇਰਾ ਸੋਢ੍ਹਾ ਵਰ੍ਹਾ ਦੀ ਮਰ੍ਹਾ ਰੱਬ ਦੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨੇ
ਮੇਰੇ ਮੁੰਡੇ ਮੇਰੇ ਖਰਾਬ ਦੀ ਸਮਾਦੀ ਤੋਰ ਦਿਤੀ ਸੀ। ਜੋ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸਾ ਤੇ
ਹਰ ਨਜ਼ਮ ਮੇਨੂੰ ਵਰਜਿਤ ਖਾਵਸ ਵਾਹੀ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਦੀ ਸਮਾਦੀ ਟੁੱਟ ਜਾਵੇ ਤਾਂ
ਭਟਕਣਾ ਦਾ ਮਰਾਪ ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੋ ਜਾਵਾ ਹੈ। ਸੇਰਾਂ ਦਾ ਸਰਾਪ ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੇ ਹੋ ਗਿਆ ...

ਪਰ ਸੋਢ੍ਹੇ ਵਰ੍ਹੇ ਨਾਸ ਮੇਰਾ ਸੁਭਾਵਕ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ—ਥੋੜੀਂਦਾ ਸਾਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ
ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਾਗਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬਾਪ ਔਰੀ ਸਹਿਮ ਜਾਵਾ ਸੀ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਪਰ੍ਹਾ ਹੋ ਕੇ ਕਿਸੇ ਬੂਟੇ ਪਿੱਛੇ ਜਾ
ਖਲੋਣਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰੀ ਕਥਣ ਲਈ ਜੋ ਇਹ ਘੜੀ ਜਿਹੜੀ ਮਨ ਮਰਮੀ ਦੀ ਨਜ਼ਮ
ਲਿਖਦੀ ਸਾ ਦੂਜੀ ਘੜੀ ਪਾਠ ਹੋਵੀ ਸਾ। ਤੇ ਬਾਪ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਰ ਹੋਈ ਜਾਣੀ ਤੇ ਅਤਿਅਯਾਹ
ਬੰਦੀ ਬਣ ਜਾਣੀ ਸਾ। ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖਣ ਤੇ ਜਾਤਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਲਕੇ ਕਾਫ਼ੇ
ਰਾਤਾਂ ਦੀ ਰਾਤ ਮੇਨੂੰ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਨੇ ਸਿਖਾਈ ਸੀ। ਸਿਖਣ ਤਰਾਜ਼ਾ ਇਹ ਜੋ ਪਿ ਮੇਰੇ ਧਾਰਮਿਕ
ਨਜ਼ਮ ਲਿਖਣ ਤੇ ਮੇਰੇ ਆਗਿਆਕਾਰ ਬੰਦੀ ਵਾਗ ਉਹੀ ਵਕੀਅਤਾਂ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖ ਦੇ ਦੀ
ਸਾ। ਇੰਜ ਸੋਢ੍ਹਾ ਸਾਲ ਆਇਆ ਤੇ ਹਲਾ ਹੋਆ। ਰਾਹਰਾ ਜੰਗ ਤੇ ਹੋਈ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ
ਵਾਹੀ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਲ ਉਮਰ ਦੀ ਸਤਰ ਉਤੇ ਲੋਹਾ ਹੋਇਆ ਬਤਰੇ ਦਾ ਪਿਸ਼ਨ
ਹੋਵਾ ਹੈ—(ਪਿ ਬੰਦੇ ਵਰ੍ਹਾ ਦੀ ਪੱਧਰੀ ਸਤਰ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਉਸੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਭਿਆਨਕ
ਮੇਰਾ ਵਾਲੀ ਸਤਰ ਦੁਰ੍ਹ ਹੋਈ ਹੈ। ਤੇ ਹੁਣ ਮਾਂ ਬਾਪ ਦੀ ਕਹਿਣੀ ਤੇ ਲੈ ਕੇ, ਸਰਕਾ ਦੁਆਰਾ
ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹ ਹਨ। ਉਪਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਮੇਰਾ ਤੇ ਸਮਝਕ ਬਣਤਰ ਨੂੰ ਆਦਰ ਨਾਲ ਸੁਣਨਾ

ਤਰ ਦੇ ਭੋਲੇ ਭਾਏ ਵਿਸਵਾਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਨ ਵੇਲੇ ਇਹ ਸਵਾਲੀਆ ਫਿਕਰ ਆ
 ਖੜ੍ਹਦੇਗਾ...) ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਜਾਣਿਆ ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਸਭ ਕੁਝ ਤੁਸੀਂ ਦੇ ਗੁਪਤਤਾ ਵਾਗ਼ ਤੀਤਾ
 ਹੀ ਜਾਦਾ ਹੈ ਹੋਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਪੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਏ ਹਨ ਆਪਣੇ ਦੇ ਤਾਏ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ
 ਨੂੰ ਸਪਤ ਰਿਸ਼ੀਆ ਦੀ ਸ਼ਕਤ ਵਿਚ ਵੇਖ ਕੇ ਦੂਰੇ ਪੁਰਖ ਰਹੀਲੀ ਸੀ ਭੋਲ ਜਾ ਕੇ ਛੱਟਣ ਨੂੰ
 ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਹੈ... ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਤੇ ਦੂਰ ਨੇੜੇ ਦੀ ਹਵਾ ਵਿਚ ਵੇਲੀਆਂ ਮਨਾਹੀਆ ਤੇ ਵੇਲੇ
 ਇਨਕਾਰ ਨੂੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵੇਲੇ ਮੁਆਲਫਤ ਕਿ ਸਾਹਵਾ ਵਿਚ ਅੰਤ ਸੁਖਾ ਹੋਈ ਹੈ... ਜਿਸ ਹਦ
 ਤਕ ਇਹ ਸਭ ਨਾਲ ਫੁੰਦਾ ਹੈ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਉਸ ਤੋਂ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾ ਵੱਧ ਹੋਇਆ। (ਇਕ ਆਲੇ
 ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਮੋਢ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੀ ਢੰਗੀ ਤੇ ਫ਼ਾਸੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਕਰਕੇ ਇਕ ਮਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ
 ਬਾਹਰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਮਨਾਹੀਆ ਦੀ ਵਲਗਣ ਕਰਕੇ ਤੇ ਇਕ ਬਾਪ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਅਥਵਾ ਟੋਟਾ ਦੀ
 ਹੈਸੀਅਤ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਵੀ ਅੰਤ ਸੰਸਾਰੀ ਹੈ ਕੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਪਾਵੰਦੀ ਕਰਕੇ ਜਿਸ ਲਈ
 ਸੋਲ੍ਹਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਵਾਕਫੀ ਉਸ ਆਜ਼ਾਦ ਮਹੱਤਤ ਵਰਗੀ ਸੀ ਜਿਹਦੀ ਕਸਰ ਹਮੇਸ਼ਾ
 ਸਲੀ ਕਿਤੇ ਪਈ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਸਾਹਿਬ ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਸੋਲ੍ਹਵਾਂ ਵਰ੍ਹਾ ਦੀ ਹੁਣ ਮੇਰੀ
 ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹਰ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਚਿਤੇ ਨਾ ਕਿਤੇ ਧਾਮਿਲ ਹੈ ..

ਇਹਦੇ ਰੋਹ ਦਾ ਪੂਰਾ ਰੂਪ ਮੇਰੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਈ ਵਾਰ ਵੇਖਿਆ 1947 ਵਿਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ
 ਤਰਾਸ਼ੀਮ ਵੇਲੇ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਸੀ। ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਫੀਰਤਾਂ ਕੱਚ ਦੇ ਭਾਤਿਆ ਵਾਗ਼ ਟੋਟ
 ਗਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫੰਗਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਵਿਚ ਬਿਛੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਇਹ ਭੰਗਰਾਂ
 ਮੇਰੇ ਪੈਰ ਵਿਚ ਵੀ ਪੁੱਛੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਮੇਰੇ ਮੋਢੇ ਵਿਚ ਵੀ। ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਦੀ ਤਰਾਸ਼ਣਾ
 ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਉਸੇ ਤਰਾਸ਼ ਨਾਲ ਨਜ਼ਾ ਲਿਖੀਆਂ ਜਿਹਤੀ ਕੁਸ਼ ਨਾਲ ਕਈ ਸੋਲ੍ਹਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਅਪਣੇ
 ਮਹੱਤਤ ਦਾ ਮੂੰਹ ਲੱਭਣ ਲਈ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਰ ਗਵਾਬੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹਮਲੇ ਵੇਲੇ,
 ਵੀਅਤਨਾਮ ਦੀ ਲੌਢੀ ਘਲਣਾ ਵੇਲੇ, ਚੈਕੋਸਲੋਵਾਕੀਆ ਦੀ ਮਜ਼ਹੂਰੀ ਵੇਲੇ ...

ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਜਦ ਤਕ ਅੱਜ ਵਿਚ ਕੋਈ ਹੁਸੀਨ ਤਸਵੀਰ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਸ
 ਤਸਵੀਰ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਸੋ ਰਾਤ ਵੀ ਹਲਤ ਹੈ, ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਰੋਹ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਤਕ
 ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਸੋਲ੍ਹਵਾਂ ਵਰ੍ਹਾ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ (ਖੁਦਾ ਦੀ ਜਾਤ ਵਾਗ਼ ਹਰ ਸੁਰਤ ਵਿਚ)।
 ਹੁਸੀਨ ਤਸਵੀਰ ਇਕ ਮਹੱਤਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਦਾ ਹੋਵੇ ਜਾ ਪਰਤੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ਦਾ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਕਰਕ
 ਨਹੀਂ। ਇਹ ਮਨ ਦੇ ਸੋਲ੍ਹਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਨਾਲ ਮਨ ਦੇ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਹਿਸਤਾ ਹੈ। ਤੇ ਮੇਰਾ ਇਹ ਹਿਸਤਾ
 ਅਜੇ ਕਾਇਮ ਹੈ....

ਖੁਦਾ ਦੀ ਜਿਸ ਸਾਜਿਸ਼ ਨੇ ਇਹ ਸੋਲ੍ਹਵਾਂ ਵਰ੍ਹਾ ਮੇਰੇ ਅਪਸਰਾ ਵਾਗ਼ ਭੇਜ ਕੇ ਮੇਰੇ ਬਹੁਪਣ ਦੀ
 ਸਮਾਧੀ ਭੇਜ ਕੀਤੀ ਸੀ ਉਸ ਸਾਜਿਸ਼ ਦੀ ਮੇਰੇ ਦੇਵਦਾਰ ਹਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਸਾਜਿਸ਼ ਦਾ ਸਬੰਧ
 ਜ਼ਿਰਫ਼ ਇਕ ਵਰ੍ਹੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੇਰੀ ਹਿਸਤ ਨਾਲ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਹਰ ਸੋਚ ਹੁਣ ਵੀ ਕੱਢ ਕੱਢ
 ਬਿਰਤ ਪਿਛੇ ਮੇਰੇ ਜਿਹੇ ਸਾਥੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਸਮਾਧੀ ਭੇਜ ਕਰਦੀ ਹੈ (ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ
 ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਟੋਟੀ ਸਲਾਹ, ਉਸ ਸਮਾਧੀ ਵਾਗ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹਦੇ ਵਿਚ
 ਉਮਰ ਅਭਾਤਤੀ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ) ਤੇ ਮੇਰੇ ਖੁਸ਼ ਹਾ ਮੇਰੇ ਸਮਾਧੀ ਦੇ ਰੋਜ਼ ਦਾ ਵਰ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ
 ਤਰਾਸ਼ਣਾ ਦੀ ਖੇਚੇਮੀ ਦਾ ਸਾਧ ਪਾਇਆ ਹੈ ..ਤੇ ਮੇਰਾ ਸੋਲ੍ਹਵਾਂ ਵਰ੍ਹਾ ਅੱਜ ਵੀ ਮੇਰੇ ਹਰ ਵਰ੍ਹੇ

ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ... ਸਿਰਫ ਹੁਣ ਇਹਦਾ ਮੂੰਹ ਅਜਨਬੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਸਗੋਂ ਤੇ ਵਧ ਪਛਾਣ ਵਾਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਇਹਨੂੰ ਚੰਗੀ ਥੰਧਾ ਟੱਪ ਕੇ ਆਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, ਇਹ ਹਰ ਮੁਖਾਲਫ਼ਤ ਨੂੰ ਸਰੇ ਅੱਖ ਚੀਰ ਕੇ ਆਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਬਾਹਰੀ ਮੁਖਾਲਫ਼ਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਪੰਜਾਹਵੇਂ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਮੁਖਾਲਫ਼ਤ ਨੂੰ ਵੀ ਚੀਰ ਕੇ ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਸਭ ਅਲਾਮਤਾਂ ਹੁਣ ਵੀ ਉਮੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ—ਹੁਣ ਵੀ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦਾ ਸਭ ਕੁਝ, ਤਨ ਦੇ ਕਪੜਿਆਂ ਵਾਂਗ ਹੁਣ ਨੂੰ ਭੀੜਾਂ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਹੇਠ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਪਿਆਸ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਸਮਾਨ ਦੇ ਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਨਾਲ ਛੋਹਣ ਤੇ ਮੀਚ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਕੋਈ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ੀ ਭਾਵੇਂ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨਾਲ, ਤੇ ਕਿਤੇ ਵਾਪਰੇ, ਉਹਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਮੇਰੇ ਸਾਹਵਾਂ ਵਿਚ ਅੱਗ ਜਲਦੀ ਹੋਣੀ ਹੈ।

ਉਹਦਾ ਪਰਛਾਵਾ

ਇਕ ਲੰਬਾ ਤੇ ਸਉਲਾ ਜਿਹਾ ਪਰਛਾਵਾ ਸੀ, ਜੋ ਮੈਂ ਤੁਰਨ ਸਿਖੀ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪਿਆ ਸੀ...

ਇਕ ਵਾਰ ਇਕ ਬੇਫ਼ਾਸਾ ਪਿੰਡ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਚੰਗਾ ਪਈ, ਪਿੰਡ ਬੋਗਲਾ ਦੇ ਪਰ ਉਹ ਕਿਉਂ ਬੋਗਲਾ ਨਹੀਂ ?

ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਉਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ ਸੀ, ਤੇ ਜਾਪਿਆ—ਜਿਹੜੀ ਧੋਣ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਰਲ ਗਈ ਸੀ ਉਸ ਪੱਟ ਵਿਚੋਂ ਅੰਤਰ ਅੰਤਰ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ....

ਉਹਨੇ ਵੀ ਉਸ ਪਿੰਡੋਂ ਮੁੜ ਆਇਆ ਸੀ, ਕੇ ਮੈਂ ਵੀ। ਉਹਦੇ ਲਈ ਵੀ ਉਹ ਉੱਨਾਂ ਹੀ ਬੋਗਲਾ ਪਿੰਡ ਸੀ, ਮਿਲਾ ਮੇਰੇ ਲਈ। ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਉਹਨੇ ਵੀ ਉਸੇ ਸ਼ਹਿਰ ਮੁੜਦਾ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਸ਼ਹਿਰ ਮੈਂ....

ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੇ ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਮੇਰਾ ਡੇਮ ਦਿੱਤੇ, ਜੋ ਪੂਰੇ ਦੋ ਦਿਨ ਤੇ ਦੋ ਰਾਤਾਂ ਵਸਦੇ ਰਹੇ। ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕ, ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਇੱਕ ਸਮਾਗਮ ਤੇ ਗਏ ਹੋਏ ਸਾਂ, ਪਰਤਣ ਲੱਗੇ, ਤਾਂ ਪਿੰਡ ਦੀ ਪਗਡੰਡੀ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਡੁੱਬੀ ਹੋਈ ਸੀ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਵੱਟ ਵੱਟ ਅਸਾ ਕੋਈ ਪੰਜ ਮੀਲ ਤੁਰਨਾ ਸੀ, ਤੇ ਹੋਰ ਲੋਪੋਰੀ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਪਰਤਣ ਲਈ ਬਸ ਮਿਲ ਜਾਣੀ ਸੀ।

ਪੰਜਾਹ ਰੁਝੀਆਂ ਦਾ ਇਕ ਕਵਾਲਾ ਜਿਹਾ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਥੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਬੇਤੁ ਬੇਤੁ ਜਾਣਦੀ ਸਾਂ, ਇਕੋ ਉਹ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਪਰਾ ਸੀ....

ਮੈਂ ਬੱਦਲਾਂ ਵੱਠ ਇੰਸ ਵੇਖਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਅਖੀਂ ਘੜੀ ਬਹੁਤੇ ਸਨ। ਜਰੂਰ ਇੰਨੇ ਕਾਲੀਦਾਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤੇ ਹੋਣਗੇ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਝੂਠ ਬਣ ਕੇ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਜਾਣ ਲਈ ਤੇ ਮਹੱਤਵ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਹਾਥ ਲੱਭ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ—ਕਿ ਜ਼ਰੂਰ ਦੀ ਮੱਠੀ ਮੱਠੀ ਲੋਅ ਵਿਚ, ਉਹਦਾ ਅੱਗੇ ਡੁਰਦੇ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾ, ਅਤੇ ਜਿਸਦਾ ਮੈਂ ਉਸ ਪਰਛਾਵੇ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਬਦਨ ਤੇ ਲਪੇਟ ਲੈਂਦੀ...।

ਤੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਅਭਿਆਸ ਹੋਇਆ—ਕਿ ਮੈਂ ਜਰੂਰ ਉਹਦੇ ਪਰਛਾਵੇ ਵਿਚ ਡੁਰਦੀ ਰਹੀ—ਸਾਇਦ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਤੋਂ....

ਹਾਂ ਨਿਖੜਣੇ ਸਨ, ਅਖਰ, ਜੋ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਨਿਖੜ ਗਏ....

ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਾਗੇ ਦਿਨ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ—“ਉਹਨੂੰ ਜੋ ਕੋਈ ਝੁਲਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਆ ਜਾਵੇਗਾ ?” ਅਗੋਂ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ—“ਜੇ ਤੂੰ ਬਲਾਏ” ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਕੰਮ ਛੱਡ ਕੇ ਆ ਜਾਵੇਗਾ”
“ਅੱਛਾ, ਉਹਨੂੰ ਕਦੀ ਕਹਿਣਾ . . .” ਬਸ ਦੋਨਾਂ ਆਖਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਕਹਿਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਜ਼ਰੂਰ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਆ ਗਿਆ.... ਮੇਰੀਆਂ ਬਹੁਤਾ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉਹਦੇ ਪਿਰ ਛੋਹੇ....

ਇਸ ਸਾਡੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ, ਮਰੀਨੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦੇ, ਕੋਈ ਸਮਝਾਅ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਸਕਦੀ ਸਾਂ ਤੇ ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਉਹ ਆ ਜਾਂਦਾ, ਮੇਰੀਆਂ ਕਾਣੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਦੀ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਚਾਂਦਨੀ ਵਿਣਾ ਦਿੰਦੀਆਂ....

ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਇਕ ਕਾਗਜ਼ ਸੀ—ਉਹਦੀ ਨਜ਼ਮ ਦਾ। ਉਹਨੇ ਨਜ਼ਮ ਪੜ੍ਹੀ ਤੇ ਉਹ ਕਾਗਜ਼ ਮੈਨੂੰ ਦੇਵਿਆ ਉਹਨੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਆਖਿਆ—“ਇਸ ਨਜ਼ਮ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਥਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਉਹ ਥਾਂ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੇਖੀ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਜ਼ਮ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਫ਼ੜੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਉਹ ਫ਼ੜੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ..”

ਮੈਂ ਕਾਗਜ਼ ਮੋੜਨ ਲੱਗੀ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ—“ਇਹ ਮੈਂ ਮੰਨ ਕੇ ਲਿਖਾਣ ਜੋਗਾ ਨਹੀਂ ਆਦਾ”
ਵਿਚ ਉਹ ਘੜੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਕਾਲੇ ਬੱਦਲਾਂ ਨੂੰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕੰਨੀ ਪੈ ਗਈ....

ਰਾਤ ਨੂੰ ਅਸਮਾਨ ਦੇ ਤਾਰੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਾਂਗ ਧੜਕਦੇ ਰਹੇ, ਤੇ ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਕੋਈ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖਦੀ, ਜਾਪਦਾ—ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਖ਼ਤ ਲਿਖਦੀ ਪਈ ਹਾਂ....

ਮੈਂ ਚੰਨ੍ਹ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂ, ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਦੂਰ ਦੇ ਜਾਕੇ ਲਗਦੀ ਮੋੜੀ ਫ਼ੂਆ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸਾਥ ਗੱਥ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਮਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਤਾਂ ਪਿਤਾ ਨੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਕਰਕੇ, ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦਾ ਬੋਲ ਪਰਾ ਜਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਹੁਣ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਵੀ ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕੀਮਤ ਸਨ—ਸਮਝਾ ਦਿਆਂ ਵੀ, ਮਜ਼ਹਬਾਂ ਦੀਆਂ ਵੀ—

ਅਚਾਨਕ ਸੈਂਕੜੇ ਪਤਰਾਂ ਆ ਗਈਆਂ—ਉਹਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਸਥਿਰ ਚਲ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਹੋਰੀ ਰੋਜ਼ਗਾਰ ਦਾ ਤਕਾਫ਼ਾ ਸੀ। ਤੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਮੰਗੀਆਂ, ਤੇ ਇਕ ਤਸਵੀਰ ਮੰਗੀ....

ਦੇਰ ਅਜ਼ਾਬਾ—ਕਿਤਾਬਾਂ ਮੇਰੇ ਭਾਈਏ ਨੇ ਗਵਾਹੀ ਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ, ਮੇਰੇ ਖ਼ਤ ਹੋ ਗਏ—ਉਹਦੇ ਵੱਲ।

ਚੁੱਪ ਦਾ ਇਕ ਦਾਇਰਾ

ਪਰਤ ਕੇ ਕੋਈ ਮੀਲ ਪਿਛਾਂਹ ਦੇਖਾਂ ਤਾਂ ਮੁਲਕ ਦੀ ਝਕਝੀਮ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਉਹ ਦਿਨ ਸਾਹਮਣੇ ਆਂਦੇ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਅਚਾਨਕ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਹਵਾ ਭੌਮਾਚਿਕ ਅਵਾਹਾਵਾਂ ਨਾਲ਼ ਤਲਖ਼ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਲਾਲ਼ ਮੇਰੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਸਿਫ਼ਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਾਪਰਿਆ, ਚਾਰ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਜੋ

ਮੰਗਣੀ ਹੋਈ ਸੀ ਉਹ ਸ਼ਿਲਾ ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੇ ਨੇਪਰੇ ਚੜ੍ਹੀ ਬੜੀ ਇਕ ਸਾਰ ਜੜੀ ਤੁਹਾਨੀ ਜਿੰਦਗੀ ਵਾਂਗ ਪਰ ਅਦਾਬੀ ਹਲਕਿਆਂ ਵਿਚ ਬਤੀਆ ਠੇਕਾਓਂਗੇ ਰਹਾਣੀਆਂ ਟੈਲ ਰਾਣਿਆਂ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਇੰਸ ਵਿਚ ਸਿਸ ਸਾਇੰਸ ਦਾ ਨਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਘਾਟ ਨਾਲ ਲਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ ਉਸ ਸਾਇੰਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਕਈ ਨਜ਼ਰਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹਨ। ਇਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਅਸਫ਼ੂਰ ਸਾਇੰਸ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸਮਾਜਮਾ ਵਿਚ ਮੈਂ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਉਹ ਨਾਲ ਸਯਾਰਣ ਸਹੀ ਮਲਾਯਾਤ ਹੋਈ, ਇਸ ਤੋਂ ਵੇਖ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਸਾਇੰਸ ਉਹ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਹੀ ਸੰਜੀਦਾ ਤੇ ਰਾਂਝੀਰ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਿੱਧਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਦੁਆਲੇ ਪਸਤਦਾਨ ਰਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਮੇਂ ਖਸ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਉਹ ਲਈ, ਅਪਣੇ ਤੇ ਵੇਰੇ ਸਾਇੰਸ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਇਕ ਆਦਰ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਮਨ ਅਪਣੀ ਹੀ ਤੋਹ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਪਰਛਾਵੇ ਨਾਲ ਮੱਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਰਹਾਣੀਆਂ ਸਿਫ਼ ਇਹ ਖੋਡ ਜਗਾਦੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਮੈਂ ਇਕ ਭਾਲਤ ਫਹਿਮੀ ਦਾ ਕੇਵਰ ਹੋ ਕਹੀਂ ਸਾਂ। ਪਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਖ਼ਦੂਸ਼ ਇਹ ਸਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਤੇ ਕੋਈ ਸ਼ਿਕਵਾ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਫੇਰ ਇਕ ਸਮ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਮਿਲਣ ਆਏ, ਉਹ ਦਾ ਨਾਲ ਸਾਇੰਸ ਡਾ. ਦਵਿਨ ਸਿੰਘ ਸਨ, ਜਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ, ਦੂਣ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਉਹ ਨੇ ਨਜ਼ਰ ਲਿਖੀ "ਜਾਇਦਾਦ" ਜਿਹਦਾ ਭਾਵ ਸੀ—ਉਹ ਕੁਝ ਵੇਰ ਉੱਪ ਖਤੀ ਸੀ, ਇਕ ਜਾਇਦਾਦ ਫਾਹੂੰ ਇਕ ਮਾਲਕ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਵਾਂਗੂੰ....

ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੇ ਬੜੇ ਅੱਚੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਨਜ਼ਰ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਮੈਨੂੰ ਬੇਬੇਨ ਕਰ ਕਹੀਂ ਸੀ—ਕਿ ਇਕ ਚੰਗੇ ਭਲੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਚੁੱਪ ਭਾਲਤ ਫਹਿਮੀ ਪਾ ਕਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਤ ਫਿਰਾ ਕਿ ਉੱਪ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਤੋੜਾਂ? ਮੇਰੇ ਸਵਾਮਣੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਪਣੀ ਚੁੱਪ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਮੀ ਕੇਤੀ। ਏਸ ਚੁੱਪ ਦੀ ਇਕ ਅਪਣੀ ਆਖਰ ਸੀ, ਜੋ ਕਾਇਮ ਸੀ। ਤੇ ਫੇਰ ਇਕ ਦਿਨ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਆਏ ਉਹ ਦਾ ਨਾਲ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਮੇਰਾ ਸੰਕੇਤ ਉਸੇ ਭਰਾ ਸੀ, ਜਿਹਦੇ ਵਿਚ ਆਦਰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ, ਪਰ ਸਾਇੰਸ ਕੁਝ ਰੁਜ਼ਾਈ ਵੀ, ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਖਿਆ—“ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਭੌਣ ਮਿਲਾਓਰਸਟੈਂਡ ਹਰ ਸੀ ਤਜ ਨਾਟ ਲਭ ਕੂ... ” ਤਾਂ ਫਿਰਾ ਦੀ ਜੰਮੀ ਹੋਈ ਚੁੱਪ ਕੁਝ ਪੰਝਰ ਰਾਣੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਮੈਂ ਹੌਸਲਾ ਕਰ ਕੇ ਕਹਿ ਸਕੀਂ “ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਦੇਸਤਰ ਹਾਂ ਤੁਹਾਡਾ ਆਦਰ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਤੁਸੀਂ ਹੋਰ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ?”—ਮੈਂ ਭੜੇ ਸੰਕੇਤ ਹੋਏ ਲਫ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਫ਼ਾ ਏਨਾ ਆਖਿਆ ਤੇ ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ ਇਹ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ। ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਫਿਰਾ ਸਿਫ਼ ਰਾਅਦ ਵਿਚ ਇਕ ਫ਼ੀਜ਼ੀ ਜਹੀ ਨਜ਼ਰ ਲਿਖੀ ਜਿਹਦੇ ਵਿਚ ਉਹੀ ਲਫ਼ਜ਼ ਦੁਹਰਾਏ “ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਦੇਸਤਰ ਹਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਮਿੱਤਰ ਹਾਂ ਤੁਸੀਂ ਹੋਰ ਕੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ?” ਤੇ ਅਣਲੀਆਂ ਸਭਰ ਇਕ ਉਦਾਸੀ ਨਾਲ਼ ਲਿਖਿਆ “ਮੈਂ ਹੋਰ ਕੀ ਚਾਹੁਣਾ ਏ...” ਪਰ ਕੁਝ ਰਹਾਣੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸਹਿਤ ਵਿਚ ਵੇਰ ਵੀ ਰਲਦੀਆਂ ਲਹੀਆਂ ਕਈ ਮੂੰਹ ਜਥਾਈ ਕਈ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸਤਿਫ਼ਾ ਵਾਂਗ। ਪਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਜਦ ਤੱਕ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਲਿਖਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਈ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਦੁਖਾ ਜਾਵੀਂ ਉੱਪਰਿ ਰਿਚ ਮੇਰੇ ਵੱਲੋਂ ਵੀ ਉਹ ਦਾ ਆਦਰ ਵਿਚ ਕਦੇ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਸਯਾਰਣ ਸਹੀ ਘਟਾਅ ਹੋਰ ਵੀ ਦਾਖ਼ੀ ਸੀ—ਲਾਹੌਰ ਰੇਡੀਓ ਦੇ ਇਕ ਅਫ਼ਸਰ ਸਨ, ਜਿਹਨੂੰ

ਨੂੰ ਆਇਦ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਰੁਝ ਉਨਸ ਸੀ ਇਕ ਚਾਰ ਮੰਗੇ ਇਹ ਧੂਫ਼ ਯਾਸਤ ਤੇ ਪਿਛੇ ਅਗਨਤ
ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, "ਜੇ ਮੈਂ ਅੱਜ ਤੇ ਕੁਝ ਵੱਡੇ ਪਹਿਲਾ ਤੇਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ
ਸਿੱਖ ਨੇ ਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂ ਤੂੰ ਸਿੱਖ ਤੇ ਮਾਲਾ ਨਾ ਹੋ ਗਈ ਹੁੰਦੀ .. ਇਹ ਲਫ਼ਜ਼ ਅਗਨਤ
ਦਾ ਵਿਚ ਉਤਰੇ ਤੇ ਅਥਾਨਕ ਹੁਣਾ ਵਿਚ ਲੋਕ ਹੋ ਗਏ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ-ਇਹ ਇਹ ਛਿਟ
ਦਾ ਵਸਲ ਸੀ ਸਿਹਦਾ ਨਾ ਕਦੀ ਪਹਿਲਾ ਛਿਟ ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਦੁੱਖਦਾ ਸੀ, ਨਾ ਕੋਈ
ਅਤਾਲਾ, ਫੇਰ ਉਸ ਫਿਨ ਤੇ ਪਿਛੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਏ ਕੁਝ ਨਾ ਕਿਹਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਅੱਜ ਰਏ ਨਹੀਂ
ਜਾਣਦੀ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਭਿਲਾ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਅਹਿੰਸਾ ਦੀ ਹੀਲ ਕਿਵੇਂ
ਬਿਲੀ। ਸ਼ਇਦ ਕਿਸੇ ਅੱਗੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨੀ। ਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਵਿਚ "ਓ ਫਿਟ
ਇਹਦਾ ਬਤਾ ਤੇਤਿਆ ਮਹੱਤਿਆ ਵਿਚਤ ਵੀ ਪੜਿਆ। ਕਦੀ ਵਾਰ ਤਾਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਦੀ ਮੁੱਢਲੀ
ਲੇਖਕ ਕੋਲ ਲਿਖਣ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬੰਢੀਰ ਕਿਸਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਖੁਦ ਹੀ ਕੁਝ ਅਵਾਹਤਾ ਵੈਲਦੇ
ਹਨ। ਖੁਦ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣੀ ਮਨੀ ਨਾਲ ਜਿਹਦ ਚਾਹੇ ਮੋੜਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖ
ਲਿਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੱਕਤ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਹਾ ਵੀਜ਼ਾ ਪਿਛੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਵੇਲੀ ਟੇਲਿਓ ਤੇ ਨੱਕਰੀ
ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਇਕ ਪੱਛਤ ਸਤਥ ਦੇਵ ਸਰਮਾ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਮੇਂ ਲਾਹੌਰ ਰੇਡਿਓ ਤੇ ਵੀ ਸਟਾਫ
ਆਡੀਟਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਹੁਣਾ ਵਿੱਚੀ ਟੇਲਿਓ ਤੇ ਵੀ ਸਟਾਫ ਆਡੀਟਰ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੀ
ਵਿਚ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ "ਟਵੇ ਟੀਮਕਸ ਮੈਨ ਐ ਡ ਦੇ ਗਰਠ" ਕਹਾਣੀ ਦਾ
ਸਿਰਲੇਖ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੋਟਰੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਤੇ ਹੀ ਲਿਆ ਪਰ ਲਿਖਿਆ ਉਸ ਪਰਾਣੇ ਵਾਕਿਆ
ਨੂੰ। ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਾਈ। ਰਏ ਸਾਫ਼ ਇਸ ਦੇ ਬੰਦੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ
"ਸਾਹਿਤ ਰੇਡੀਓ ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਪਿੱਠੇ ਲੋਕ ਤੇਰੇ ਵਿਚ ਟਿਲਚਸ਼ੀ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਕਾਮ
ਕਰ ਉਹ ਅਫਸਰ ਹੀ। ਤੇ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਸਟਾਫ ਦੇ ਲੋਕ ਮਹੱਤਿਆ ਬੰਧੀ ਇਕ ਡਿਯਰ ਜਦੋਂ
ਨਾਲ ਰੇਖਦੇ ਹਨੋ ਕਿ ਅੱਗੇ ਕੀ ਵਾਪਰੇਗਾ? ਪਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਵਾਪਰਿਆ" ਮਰਮਾ ਜੀ ਸਾਇਦ
ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਰਏ ਵੀ ਨਾ ਲਿਖਦੇ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀਜ਼ਾ ਦੀ ਖੁਲਾਈ ਉਹ ਉਹੀਰ
ਚੇਤ ਆ ਲਈ ਸੀ ਜਿਹਦੇ ਵਿਚ ਉਹ ਕੁਝ ਵਾਪਰਣ ਦੀ ਸਿਰਦਾਨ ਸਿਰਦੇ ਸਨ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ
ਸਟਾਫ ਦੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਸਿਕਰ ਸੀ-ਜੇ ਕੋਈ ਅਵਾਜ਼ੀ ਸੁਣਾ ਦੀ ਆਸ ਵਿਚ
ਬੰਧਾ ਨਾਲ ਲੱਗੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਸਟਾਫੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਏਦਾ ਤਾਂ ਫੇਰਨ ਵਧਿ ਜਾਏ ਸਨ, ਕਿ
ਸਾਇਦ ਕੁਝ ਵਾਪਸ ਵੀ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਪਰ ਕੰਮ ਤਰ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਕਿਤਾ। ਸਰਮਾ ਜੀ ਸਫਾਹਟ
ਜਦੋਂ ਲੇਖਕ ਸਨ ਪਰ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਕਹਾਣੀ ਸੀ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਭਣੇ ਹੋਏ ਮਾਹੌਲ ਨੂੰ ਪਕਤਵ ਦੀ ਰੋਕਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪਰ ਆਪਣੇ ਚੰਡੀ
ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕਾ ਵਾਲਾ ਜਵਾਹਰਸ਼ੀ ਕੋਈ ਨਤੀਜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੱਢਿਆ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਕ
ਈਮਾਨਦਾਰ ਸ਼ਾਦਗੀ ਸੀ।

ਨਫਰਤ ਦਾ ਇਕ ਦਾਇਰਾ

ਹੀਲ ਇਹ ਵੀ ਛੱਡੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਪਰ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਨਫਰਤ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਵਲੀ ਟੋਈ
ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਕ ਸਾਇਰ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਦੇ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਵੀ ਮੇਰੀ

ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਿਲਾਭ ਬਹੁਤ ਚਲਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੇਖੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦੀ ਸਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਜਾਤ ਨਾਲ ਕਦੇ ਦੀ ਤੇ ਕਿਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਦੂਸਮਨੀ ਸੀ? ਫੇਰ ਦੇਸ ਦੀ ਤਰਾਸ਼ੀ ਤੇ ਬੰਨ੍ਹਾ ਹਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਬਖਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਇਕ ਅਥਰਾ ਦੇ ਸੰਘਾਤਕ ਖ਼ਾਬ ਲੈਣ ਆਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੀ, ਜਿਹਨੂੰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾ ਦੱਸ ਕੇ ਵਾਕਫ਼ੀ ਕਰਾਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਚੌਂਕ ਮਹੀ ਗਈ—ਇਹ ਉਹੀ ਸਨ, ਮਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਹੋਰ ਨਾਲ ਵੀ ਨਫ਼ਰਤ ਜਾਪਦੀ ਸੀ, ਹੈਰਾਨ ਸਾਂ ਕਿ ਅੱਜ ਇਹ ਮੇਰੀ ਬੀਮਾਰ ਪਗੀ ਲਈ ਕਿਉਂ ਆਏ?

ਦੋ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਹਫ਼ਤਾਵਾਰੀ ਅਖ਼ਬਾਰ ਵਿਚ ਛਪੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਮ ਪੜ੍ਹੀ, ਜਿਹਦੇ ਠੇਠਾ ਉਹੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਭਾਗੀਬ ਉਹ ਮਿਲਣ ਆਏ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਨਜ਼ਮ ਅਜਿਹੀ ਗ਼ਰੀਬ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਨਜ਼ਮ ਸੀ। ਜਾਪਿਆ—ਜਿਵੇਂ ਨਾ ਨਫ਼ਰਤ ਲਈ ਕੋਈ ਕਾਰਨ ਸੀ, ਉਨ੍ਹੇ ਨਾ ਦੇਸ ਵਲੋਂ ਲਈ। ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਕੁਝ ਵਾਰਾਂ ਘਰ ਆਏ, ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਇਹ ਅਰਾਨਕ ਮਿਹਰਬਾਨੀ ਕਿਉਂ? ਪਰ ਕੁਝ ਵੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਇਹ ਮੰਨਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਬੇਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੇਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਇਕ ਸਖ਼ਤੀ ਜਹੀ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਘਟੀਆ ਹਨ, ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਾ ਮਿਲਾ ਕਰਾ, ਏਥੇ ਤਕ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਰੋਡੀ ਲਈ ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸਮਾਲੋਚਨਾ ਲਿਖਦੀ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਤਕਥਾ ਕਰਦੇ ਕਿ ਫਲਾਣੇ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖਣਾ, ਫਲਾਣੇ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ, ਫਲਾਣੇ ਦੀ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਾ ਖ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਇਹ ਅਲੀ-ਵਾਕਫ਼ੀ ਸਾਰ ਖ਼ੁਦਵੀ ਹੋ ਗਈ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਰਾਹਲੀ ਪੈ ਗਈ।

ਪਰ ਦੇਸ ਤਲਸ਼ੀ ਨੂੰ ਅਜੇ ਇਸ਼ਫ਼ਾਫ਼ ਮਿਲਿਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਦੇਸ ਦੀ ਫੜ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਤੋਂ ਸਤਿਤ ਹੋ ਗਈ। ਫੇਰ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਾਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਫੜ ਇਸੇ ਲਈ ਹੋਈ ਕਿ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਢੇਸਤੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੀ। ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਤਾਲ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਮਾਨੁਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਤਲ ਵੀ ਹੋਇਆ ਲਈ ਹੋਇਆ। ਬੇਰ-ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਤਰਸੀਮ ਦਾ ਤੇ ਮਾਸੂਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਦਾ, ਇਹ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਜੇ ਇਲਜ਼ਾਮ ਸੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਨਵਿਰਥਿਆਨ ਦਾ ਮਾਹਿਰ ਭਾਵੇਂ ਜਾਣ ਸਕੇ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੀ।

ਵੇਖਣ ਸੁਣਣ ਵਿਚ ਆਇਆ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹ ਫੇਰ ਮੇਰੇ ਪਿਲਾਭ ਬੋਲਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਪਿਲਾਭ ਨਜ਼ਮਾਂ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਇਹ ਨਫ਼ਰਤ ਵਿਕ ਗੱਲ ਦਾਇਰਾ ਸੀ, ਜਿਹਦਾ ਅਖ਼ੀਰਲਾ ਸਿਰਾ ਫੇਰ ਪਹਿਲੇ ਸਿਰੇ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੀ ਸੀ।

1947

ਭਾਵੇਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਤਰਾਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਬੜੇ ਅੰਤਿਆਰਾਹੀ ਕਾਫ਼ ਅਸਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਦੀ ਫੜ ਵੇਲੇ ਜੋ ਕੁਝ ਹੋਇਆ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਬਲਪਨਾ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਖ਼ੂਨੀ ਕਾਤ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ। ਦੁੱਖੀ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਰ ਕਰ ਕੇ ਲੋਕ ਚੋਕ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ ਉਮਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਲਾਸਾ ਤੋਂ ਕੀਆਂ ਸਨ, ਲਾਸਾ

ਵਰਗੇ ਲੋਕ ਤੁੱਥੇ ਸਨ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਹੀਰ ਤੋਂ ਆ ਕੇ ਖ਼ੇਰਨਾਮੂਨ ਪਲਾਂਚ ਲਈ। ਤਾਂ ਨੰਕਰੀ ਦੀ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਰਹਿਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਦਿੱਲੀ ਆਈ ਸਾ ਤੇ ਜਦੋਂ ਵਾਪਸੀ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸਾ ਤਾਂ ਚਲਦੀ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਨੌਦਰ ਔਰਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ। ..ਗੱਡੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲਾ ਖ਼ੋਬ ਹਨੇਰਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਵਰਗਾ ਸੀ। ਹਵਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾ ਸਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦੀ ਖ਼ੁੱਲ੍ਹ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ ਰੋਲੇ ਹੋਏ। ਬਾਹਰ ਉੱਚੇ ਉੱਚੇ ਰੁੱਖ ਦੁੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਉੱਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਰੁੱਖ ਕੋਈ ਨਾ ਹੁੰਦੇ, ਮਿਠਫ਼ ਇਕ ਫੀਰਾਨੀ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿਰਾਨੀ ਦੇ ਟਿੱਬੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਪਦੇ ਜਿਵੇਂ ਕਬਰਾਂ ਹੋਣ। ..ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਬੋਲ ਮੇਰੇ ਜ਼ੇਹਨ ਵਿਚ ਜ਼ੁਮਦੇ ਪਏ ਸਨ "ਭਲਾ ਮਏ ਤੇ ਦਿੱਛਕੇ ਕੋਣ ਮੇਲੇ..." ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਕਿੰਨਾ ਵੱਡਾ ਕਵੀ ਸੀ, ਉਹ ਹੀਰ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਰਾ ਸੱਕਿਆ। ਅੱਜ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਇਕ ਥੀਂ ਨਹੀਂ, ਲੱਖ ਧੀਆਂ ਰੋਦੀਆਂ ਪਈਆਂ ਹਨ। ਅੱਜ ਬੋਨਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਕੌਣ ਭਾਏਗਾ? ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਤੇ ਖਿਨਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਨਾ ਜਾਣਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਖ਼ਾਤਬ ਕਰ ਕੇ ਮੈਂ ਇਹ ਗੱਲ ਆਖਦੀ। ਉਸ ਰਾਤ ਚਲਦੀ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਹਿਲਦੀ ਤੇ ਕੰਬਦੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਇਕ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖੀ:

ਅੱਜ ਅਖ਼ਾ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕਿਤੋਂ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਬੋਲ
ਤੇ ਅੱਜ ਕਿਤਾਬੇ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਕੋਈ ਅਗਲਾ ਵਰਗਾ ਵੋਲ. .
ਇਕ ਕੋਈ ਸੀ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤੂੰ ਲਿਖ ਲਿਖ ਮਾਰੇ ਵੈਣ
ਅੱਜ ਲੱਖਾਂ ਧੀਆਂ ਰੋਦੀਆਂ ਤੈਨੂੰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਕਹਿਣ
ਉੱਠ ਦਰਦ ਮੰਦਾ ਦਿਆ ਦਰਦੀਆਂ। ਉੱਠ ਤੋਂਕ ਅਖ਼ਾਣਾ ਪੰਜਾਬ
ਅੱਜ ਕੋਲੇ ਲਾਜ਼ਾ ਦਿੱਛੀਆਂ ਤੇ ਲਹੂ ਦੀ ਤਰੀ ਹਨਾਬ ..

ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਾ ਕੇ ਇਹ ਨਜ਼ਮ ਛਪੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਪਹੁੰਚੀ, ਤੇ ਕੁਝ ਦੇਰ ਪਿੱਛੇ ਜਦੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਫ਼ੈਜ਼ ਅਹਿਮਦ ਫ਼ੈਜ਼ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਛਪੀ, ਉਹਦੇ ਦੋਖ਼ਾਬੇ ਵਿਚ ਅਹਿਮਦ ਨਦੀਮ ਰਾਸ਼ਮੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਨਜ਼ਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਦੋਂ ਪੜ੍ਹੀ ਜਦੋਂ ਉਹ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਸਨ। ਜੇਲ੍ਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਲੋਕ ਇਸ ਨਜ਼ਮ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਵਿਚ ਰੋਖਦੇ ਸਨ। ਕੱਢ ਕੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਰੋਂਦੇ ਸਨ।

ਫ਼ੈਰ 1972 ਵਿਚ ਲੰਦਨ ਗਈ, ਜਾ ਉੱਥੇ ਈ ਈ.ਸੀ. ਦੇ ਇਕ ਡਾਕਟਰ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੀ ਜ਼ਾਇਰਾ ਸਾਹਾਬ ਕਿਚਲਬਾਬ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਵਾਈ। ਸਾਹਾਬ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਸਨ "ਅਰੇ ਯਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਕੁਹ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖੀ ਈ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ, ਇਸ ਮੇ ਤੇ ਗਲੇ ਮਿਲਣਾ ਹੈ .." ਉੱਥੇ ਹੀ ਇਕ ਸ਼ਾਖ਼ ਸੁਹਿਦਰ ਕੋਫ਼ਰ ਦੇ ਪਰ ਮਹਿਫ਼ਲ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਸਾਹਾਬ ਸੀ ਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਹੋਰ ਅਦੀਬ ਸਨ-ਸਾਬੀ ਡਾਕੂਣੀ, ਫ਼ਹਮੀਦਾ ਗਿਆਜ਼, ਤੇ ਉਦਾਸ ਨਸਲੋਂ ਦਾ ਲੇਖਕ ਅਬਦੁੱਲਾ ਜੂਸੈਂ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਗਵੇਂਦੀਏ ਸਨ-ਨਜ਼ਾਕਤ ਅਲੀ ਸਲਾਮਤ ਅਲੀ। ਰਾਤ ਨਜ਼ਮ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਨਜ਼ਾਕਤ ਅਲੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਭੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੋਲ ਸਾਰ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ-ਅਸਾ ਅੱਜ ਤਕ ਬਿਨਾ ਸਾਜ਼ ਤੇ ਨਹੀਂ ਗਾਇਆ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ-ਜਿਸ ਨੇ ਆਖ਼ਾਂ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਅੱਜ ਉਹ ਉਹਦੇ ਲਈ ਬਿਨਾ ਸਾਜ਼ ਤੇ ਵੀ ਗੋਣਕੇ। ਤੇ ਉਹ ਰਾਤ ਨਜ਼ਾਕਤ ਅਲੀ ਦੀ ਸਹੀਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਭਿੰਜ ਗਈ. .

ਹੁਣ 1975 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮਲਤਾਨ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਇਕ ਅਥਲੈਟਿਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਾਬਕੀ ਉਰਸ ਦੇ ਮੇਰੇ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਆਏ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਕਈਆਂ ਵਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਉਹ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਨਸ਼ਨੇ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਮਨਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਲੋਕ ਨਾਚ ਦੀ ਤੇ ਲੋਕ ਕਲਾ ਦੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਵੀ। ਅਤੇ ਇਹ ਜਸ਼ਨ ਉਹ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਮ 'ਆਖ਼' ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ 'ਤੇ ਚੁੱਕ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਸੌ ਜੁਲ੍ਹੇ ਅੱਸੀ ਫੁੱਟ ਦੀ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਸੈਂਟ ਲਾਏ ਹਨ। ਜਿੱਥੇ ਰਾਏ ਦਾ ਬੋਲਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਗੈਰ ਦਾ ਮੁਰਾਮ ਵੀ, ਅਤੇ ਏਹ ਨਜ਼ਮ ਕਰੀਬ ਪੰਜੀ ਮਿੰਟ ਚਾਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰਾ ਕਰਕੇ। ਇਕ ਰੋਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਧੁੱਪਾਂ ਵਿਖਾਂਦੇ ਹਨ, ਫੇਰ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਕਬਰ ਵਿੱਚੋਂ ਉਠਦਾ ਹੈ। ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਗਾਇਕੀਏ ਸਤਰ ਸਤਰ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਸਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਟੇਜ ਦੇ ਦੁਆਰਾ ਬਦਲਦੇ ਹਨ.... ਤੇ ਜਦੋਂ ਨਜ਼ਮ ਦਾ ਅਖੀਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਆਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੂਜ਼ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਰੀ ਖਾਇਨਾਤ ਵਿਚ ਮੁਹੱਬਤ ਤੇ ਖਲੂਸ ਜਾਗ ਪਿਆ ਹੋਵੇ....

ਪਰ ਇਹੀ ਨਜ਼ਮ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਕਈ ਅਖਬਾਰਾਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਟੋਕਮਾਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਕਈਆਂ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਤਰਾਜ਼ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਨਜ਼ਮ ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਨ ਕਿਉਂ ਕੀਤੀ, ਚਾਹੁ ਨਾਨਕ ਨੂੰ ਸੰਬੰਧਨ ਕਰਕੇ ਲਿਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਤੇ ਕੋਈ ਆਖਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਲੈਨਿਨ ਜਾਂ ਸਟਾਲਿਨ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਿਬ ਹੋ ਕੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ? ਏਥੇ ਤਕ ਕਿ ਇਸ ਨਜ਼ਮ ਦੇ ਪਿਲਾਫ ਕਈ ਨਜ਼ਮਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ।

ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਜਾਦੂ

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਇਕ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਵਕਤ ਆਇਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਹਰ ਸੋਚ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਜਾਦੂ ਚੜ੍ਹਦਾ ਫੇਰਿਆ ਸੀ... ਜਾਦੂ ਲਫਜ਼ ਸਿਰਫ਼ ਜਾਦੂ ਦੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਕਦੇ ਸੁਣਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਫੇਰਿਆ—ਇਕ ਦਿਨ ਅਚਾਨਕ ਉਹ ਮੇਰੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਤੇ ਮੇਰੇ ਹੀ ਪਿੱਛੇ ਦੇ ਮਾਸ ਦੇ ਓਹਲੇ ਵਿਚ ਪਲਟ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ... ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਮੇਰਾ ਖੇਡਾ ਮੇਰੇ ਜਿਸਮ ਦੀ ਆਸ ਬਣਿਆ ਸੀ, 1946 ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ।

ਅਖਬਾਰਾਂ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਉਹ ਹਾਦਸੇ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ—ਕਿ ਇਕ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਮਾਂ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਿਹੌਂ ਜਹੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਹੋਣ ਜਾਂ ਜਿਹੌਂ ਜਿਹਾ ਰੂਪ ਉਹ ਮਨ ਵਿਚ ਚਿਤਰਦੇ, ਥੱਚੇ ਦੀ ਨੁਹਾਰ ਉਹੋ ਜਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ... ਤੇ ਮੇਰੀ ਕਲਪਨਾ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਓਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਹੌਲੀ ਜਹੀ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਆਖਿਆ—ਮੇਰੇ ਸਾਹਿਰ ਦਾ ਮੂੰਹ ਹਰ ਵੇਲੇ ਚਿਤਰਦਾ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਥੱਚੇ ਦੀ ਸਕਲ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਏਗੀ....

ਜੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਇਆ, ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ, ਇਹ ਉਸੇ ਨੂੰ ਪਾ ਠੀਟ ਦਾ ਫ਼ਿਸਮੇ ਵਰਗਾ ਜਤਨ ਸੀ... ਥੱਚੇ ਵਾਂਗ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ... ਜਿਸਮ ਦਾ ਇਕ ਸੁਤੰਤਰ ਕਦਮ... ਸਿਰਫ਼ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਨਹੀਂ, ਲਹੂ ਮਾਸ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਤੋਂ ਵੀ ਸੁਤੰਤਰ...

ਦੀਵਾਨਗੀ ਦੇ ਏਸ ਆਲਮ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਤੇ ਜੁਲਾਈ 1947 ਨੂੰ ਥੱਚੇ ਦਾ ਜਨਮ ਹੋਇਆ, ਪਹਿਲੀ

ਵਾਂ ਉਹਦਾ ਮੂੰਹ ਫੇਰਿਆ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਹੱਥ ਦਾ ਯਕੀਨ ਆ ਗਿਆ, ਤੇ ਬੇਰੇ ਦੇ ਪਲਦੇ ਮੂੰਹ ਨਾਲ
 ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਵੀ ਪਲਦੀ ਰਹੀ ਕਿ ਉਹਦੀ ਸਕਲ ਸਚਮੁਚ ਸਾਹਿਰ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ...
 ਇਹ ਦੀਦਾਨਹੀ ਦੀ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਪੈਰ ਰਖ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਖਲੋਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਬਹਿਣ
 ਲਈ ਧਰਤੀ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਅੱਧੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਹਦਾ ਸਿਕਰ ਇਕ
 ਪਤੀ ਕਹਾਣੀ ਵਾਂਗ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਇਕ ਢਾਰ ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਂ ਸਾਹਿਰ ਨੂੰ ਵੀ ਸੁਣਾਈ
 ਆਪਣੇ ਆਪ ਉੱਤੇ ਹੱਥਿਆ ਉਹਦੇ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਅਹਿਸਾਸ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਪਤਾ
 ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਣ ਕੇ ਹੱਥ ਪਿਆ, ਤੇ ਉਹਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਆਖਿਆ—ਵੈਰੀ ਪੁਅਰ
 ਟੇਸਟ। ਸਾਹਿਰ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਇਕ ਰੋਸ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਜੇਹਣਾ ਨਹੀਂ ਏਸੇ ਵਿਚੋਂ
 ਉਨ੍ਹੇ ਮੇਰੇ ਪੁਅਰ ਟੇਸਟ ਦੀ ਗੱਲ ਆਖੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਇਕ ਗੱਲ ਵਾਪਰੀ ਸੀ ਇਕ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹੇ ਮੇਰੀ ਧੀ ਨੂੰ ਖੋਲੀ ਵਿਚ ਬਿਠਾ
 ਕੇ ਆਖਿਆ ਸੀ "ਠੈਠੈ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਵਾਂ?" ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਧੀ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਨ ਲਈ
 ਤਿਆਰ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਹ ਸੁਣਾਣ ਲੱਗਾ "ਇਕ ਸੀ ਲੱਕੜਹਾਰਾ, ਉਹ ਦਿਨੇ ਫਿੱਕ ਜੰਗਲ ਵਿਚ
 ਲੱਕੜਾਂ ਚੀਰਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਇਕ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਵੇਖੀ, ਬੜੀ ਸੋਹਣੀ।
 ਲੱਕੜਹਾਰੇ ਦਾ ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਉਹ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਦੌੜ ਜਾਵੇ ..."
 "ਫੇਰ?" ਮੇਰੀ ਧੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਹੁੰਗਾਰੇ ਝਰਨ ਜਿਹੀ ਉਮਰ ਦੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਬੜੇ ਧਿਆਨ
 ਨਾਲ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣ ਰਹੀ ਸੀ

ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਹੱਥ ਰਹੀ ਸਾਂ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਦਖਲ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਦੇ ਰਹੀ
 ਉਹ ਆਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, "ਪਰ ਹੈ ਤਾਂ ਲੱਕੜਹਾਰਾ ਸੀ ਨਾ ਉਹ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਦੇਖਦਾ
 ਰਿਹਾ, ਦੂਰ ਦੀ ਖਲ ਕੇ ਤੇ ਵੇਰ ਉਦਾਸ ਹੈ ਕੇ ਲੱਕੜਾਂ ਚੀਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸੋਰੀ ਕਹਾਣੀ
 ਏ ਨਾ?"

"ਹਾ ਮੈਂ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਸੀ" ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਬੱਚੀ ਨੇ ਇਹ ਕਿਉਂ ਆਖਿਆ।
 ਸਾਹਿਰ ਹੱਸਦਾ ਮੇਰੇ ਵਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ—"ਵੇਖ ਲੈ, ਇਹਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਏ" ਤੇ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ
 ਲੱਗਾ "ਤੂੰ ਉਥੇ ਹੀ ਸੀ ਨਾ ਜੰਗਲ ਵਿਚ?"

ਬੱਚੀ ਨੇ ਹਾ ਵਿਚ ਸਿਰ ਫਿਲਾਇਆ।

ਸਾਹਿਰ ਨੇ ਵੇਰ ਉਹਨੂੰ ਝੋਲੀ ਵਿਚ ਖੋਲੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ—"ਤੂੰ ਉਹਨੂੰ ਲੱਕੜਹਾਰੇ ਨੂੰ ਵੀ ਵੇਖਿਆ ਸੀ
 ਨਾ? ਭਲਾ ਕੌਣ ਸੀ?"

ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਉਸ ਪਈ ਕੋਈ ਇਲਰਾਮ ਉਤਰਿਆ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਬਹਿਣ ਲੱਗੀ—"ਤੁਸੀਂ"। ਸਾਹਿਰ
 ਨੇ ਵੇਰ ਪੁੱਛਿਆ "ਤੇ ਉਹ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਕੌਣ ਸੀ?"

"ਮਾਯਾ" ਬੱਚੀ ਹੱਸਣ ਲੱਗ ਪਈ।

ਸਾਹਿਰ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ—"ਵੇਖਿਆ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਪਤਾ ਚੁੰਦਾ ਏ"

ਫੇਰ ਵੇਰ ਬੀਤ ਗਏ। 1960 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬੰਬਈ ਗਈ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਰਾਜਿੰਦਰ
 ਸਿੰਘ ਬੋਲੀ ਛੜੇ ਮੋਹਰਾਥਾਨ ਦੇਸਤ ਸਨ, ਅਕਸਰ ਮਿਲਦੇ ਸਨ, ਇਕ ਤਰਕਾਲ ਏਨੇ ਗੱਲਾਂ
 ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ—"ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪੰਡਿਤ ਕੋਲੋਂ ਇਕ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਸੀ ਕਿ
 ਨਵਰਾਜ ਸਾਹਿਰ ਦਾ ਬੇਟਾ ਹੈ. ..."

ਉਸ ਸਮੇਂ ਜੋ ਬੇਦੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਈਫਾਨਰੀ ਦਾ ਉਹ ਅਲਮ ਲੁਣਾਇਆ, ਆਖਿਆ
"ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਸੱਚ ਹੈ, ਹਕੀਕਤ ਦਾ ਸੱਚ ਨਹੀਂ।"

ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਬੇਟੇ ਨੇ ਵੀ ਪੁੱਛਿਆ "ਉਹਦੀ ਉਮਰ ਕੁਝ ਭੇਰਾ ਕੁ
ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਸੀ 'ਮਮਾ'। ਇਕ ਗੱਲ ਪੁੱਛਾ ਸੱਚ ਸੱਚ ਦੱਸ ਦਿਓਗੇ?"

"ਹਾਂ"

"ਕੀ ਮੈਂ ਸਾਹਿਬ ਅੰਗਲ ਦਾ ਬੇਟਾ ਹਾਂ?"

"ਨਹੀਂ"

"ਪਰ ਮੇਰਾ, ਤਾਂ ਦੱਸ ਦਿਉ। ਮੈਨੂੰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਗਲ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ ਨੇ"

"ਹਾਂ ਬੇਟੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ ਨੇ, ਪਰ ਜੇ ਇਹ ਸੱਚ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਦੱਸ ਦੇਵਾਂ"

ਸੱਚ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇਕ ਤਾਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸੋ ਮੇਰੇ ਬੇਟੇ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਆ ਗਿਆ।

ਸੋਚਦੀ ਹਾਂ—ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਸੱਚ ਛੋਟਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ ਸੀ।

ਸਿਰਫ਼ ਮੇਰੇ ਵਾਸਤੇ, ਏਨਾ ਕਿ ਉਹ ਸੱਚ ਸਾਹਿਬ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ।

ਲਾਹੌਰ ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਸਾਹਿਬ ਆਲਟ ਲਈ ਆਵਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੀ ਹੀ ਚੁੱਪ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ।

ਉੱਪ ਦਾ ਇਕ ਟੁਕੜਾ, ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਉਹ ਉੱਪ ਚਾਪ ਸਿਰਫ਼ ਸਿਰਗਰਾ ਪੈਂਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਔਰਾ ਕੁ ਸਿਰਗਰਾ ਪੀ ਕੇ ਰਖਦਾਨੀ ਵਿਚ

ਬੁਝਾ ਦੇਂਦਾ ਸੀ, ਫੇਰ ਨਵਾ ਸਿਰਗਰਾ ਲਾ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਤੇ ਉਹਦੇ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਸਿਰਫ਼ ਸਿਰਗਰਾ

ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਟੁਕੜੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ...

ਕਦੇ ਇਕ ਵਾਰ—ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਛੋਹਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਾਂ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੇਰੇ ਹੀ ਸੰਸਕਾਰਾਂ ਦਾ

ਇਕ ਉਹ ਫਾਸਲਾ ਸੀ ਜੋ ਤੈਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਉਦੋਂ ਵੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਕਰਾਮਤ ਦਾ ਅਸਰ

ਲਿਆ ਸੀ।

ਉਹਦੇ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਛੱਡੇ ਹੋਏ ਸਿਰਗਰਾ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਸਾਫ਼ ਕੇ ਅਲਮਾਰੀ ਵਿਚ ਰੱਖ

ਲੈਂਦੀ ਸਾਂ ਤੇ ਫੇਰ ਇਕ ਇਕ ਟੁਕੜੇ ਨੂੰ ਇਕੱਲੀ ਬਹਿ ਕੇ ਖਾਲਦੀ ਸਾਂ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ

ਉਹਦਾ ਵਿਚ ਫੜਦੀ ਸਾਂ ਜਾਪਦਾ ਸੀ—ਜਿਵੇਂ ਉਹਦਾ ਹੱਥ ਫੇਰ ਕਰੀ ਹੋਵਾਂ ... "

ਸਿਰਗਰਾ ਪੀਣ ਦੀ ਆਦਤ ਮੈਨੂੰ ਉਦੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪਈ ਸੀ। ਹਰ ਸਿਰਗਰਾ ਜਲਾਣ

ਲੱਗਿਆ ਜਾਪਦਾ—ਉਹ ਕੋਲ ਹੈ। ਸਿਰਗਰਾ ਦੇ ਹੂੰਝੇ ਵਿਚੋਂ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਜਿੰਨ ਵਾਰ ਪਰਗਟ

ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ....

ਫੇਰ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਆਪਣੇ ਏਸ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਮੈਂ 'ਇਕ ਸੀ ਅਨੰਤ' ਨਾਵਲ ਵਿਚ

ਲਿਖਿਆ। ਪਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਾਵਿਦ ਅਜੇ ਤੱਕ ਮੇਰੇ ਸਿਰਗਰਾ ਦੇ ਇਸ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ।

ਸੋਚਦੀ ਹਾਂ—ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਉਹਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਹਨੂੰ ਸਿਰਜਦਾ ਤੇ ਜਿਥੇ

ਇਹਨੂੰ ਸਿਰਜਨ ਵਾਲਾ ਹੱਥ ਵੀ ਇਕੱਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ

ਅਖਰ ਜਿਸ ਸਿੱਟੀ ਤੇ ਇਹ ਬਦਲ ਬਣਿਆ ਹੈ ਉਹ ਸਿੱਟੀ ਦਾ ਸਿਧਾਸ ਮੇਰੇ ਲਛੂ ਦੀ ਯਕਤ

ਵਿਚ ਹੈ—ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਉਪਜਣ ਦਾ ਵੇਲਾ, ਜਦੋਂ ਅੱਗ ਦਾ ਇਕ ਗੋਲਾ ਜਿਹਾ ਤਜ਼ਾਰ ਢਹੇ ਪਾਈਆਂ

ਵਿਚ ਤਰਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਫੇਰ ਉਸੇ ਅੱਗ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਕੁਝ ਨੂੰ ਭਾਸ਼ਮ ਕਰਦੇ ਸੇ ਜੀਵ ਨਿਕਲਿਆ,

ਉਹ ਇਕੱਲਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਨਾ ਇਕੱਲਤਾ ਦਾ ਖ਼ੌਲ ਸੀ, ਨਾ ਇਕੱਲਤਾ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ। ਫੇਰ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਬਦਲ ਨੂੰ ਚੀਰ ਕੇ—ਅੱਖੋਂ ਨੂੰ ਪੁਰਸ਼ ਬਣਾ ਲਿਆ, ਅੱਖੋਂ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰੀ ਤੋਂ ਇਸੇ ਵਿਖੇ ਉਹਨੇ ਜ਼ਿਸ਼ਟੀ ਬਚੀ...

ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਇਹ ਆਦਿ ਕਰਮ, ਸਿਫ਼ਤ ਮਿਥਹਾਸ ਨਹੀਂ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਬੀਤੇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ। ਇਹ ਹਰ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ—ਭਾਵੇਂ ਫਟੇ ਫਟੇ ਮਨੋਖਾਂ ਦਾ ਛੋਟਾ ਛੋਟਾ ਇਤਿਹਾਸ ਮੇਰਾ ਵੀ

ਨੌ ਸੇ ਮੀਲ

ਇਕ ਦਿਨ ਅਚਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਖ਼ਤ ਆਇਆ, "ਹੁਣੇ ਹੇਠਿਓਂ ਸਫ਼ਦਾ ਪਿਆ ਸਾਂ ਜੇਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ, ਜਾਇਆ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ਼ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ਼ ਕੋਲ਼। ਤੇ ਫੇਰ ਆਵਾਜ਼ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ, ਮੈਨੂੰ ਜਾਇਆ ਅਚਾਨਕ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ਼ ਨੌ ਸੇ ਮੀਲ ਦੂਰ ਏ, ..." ਥੋੜੇ ਜਿਹੇ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਦੋ ਘੜੀਆਂ ਲਈ ਮਿਲਣ ਆਇਆ ਸੀ ਇਸ ਖ਼ਤ ਨੇ ਉਸ ਉਤੇ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਸਾਨ ਉਤੇ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿਤਾ। ਖ਼ਤ ਦਾ ਜਵਾਬ ਇਕ ਨਜ਼ਮ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ

ਦੇ ਘੜੀਆਂ

ਸੱਤ ਅੰਗੁਲ਼ੀ ਨੂੰ ਲੰਘ ਕੇ ਆਈਆਂ ਸੱਤੀ ਸੁਰੀ ਜਰਾ ਲਏ ਜਾਯੂ

ਸੱਤੇ ਫੰਗ ਪਹਿਨ ਲਏ ਉਹਨਾ ਰੂਪ ਬਿਤੇ ਨਾ ਉਣਾ

ਪੋਸ਼ਾਵਾਈ ਨਾ ਸਰੀ ਅਸਾਥੇ ਦਫੇ ਹੋਥ ਹੋਏ ਬਹਿਰਾਨੇ

ਜੀਵ ਸਾਝੀ ਨੂੰ ਚਾਹ ਵਾਲਾ ਕੇ ਕਰ ਗਈਆਂ ਕੋਈ ਟੁਣਾ

ਸੱਤੇ ਅੰਬਰ ਲੰਘ ਕੇ ਆਈਆਂ ਸੱਤੇ ਅੰਬਰ ਲੰਘ ਕੇ ਗਈਆਂ

ਹੱਥ ਵਿਚ ਲੱਗਾ ਹੱਥ ਵਿਚ ਪਾਰਸ ਫੁੱਲ ਗਿਆ ਸਾਨੂੰ ਫੁੱਟਣਾ

ਕਿਸ ਫਾਚੀ ਮੇਰਾ ਹੁੰਨੁ ਖੜਿਆ ਨੌ ਸੇ ਮੀਲ ਬਰੇਤਾ ਵਿਛਿਆ

ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸੋਸੀ ਜਾਏ ਅਗੇਰੇ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਪੈਂਡਾ ਦੁਣਾ

ਅਜਿਹਾ ਇਕਫ਼ਾਹ ਹੈ, ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਿੰਨੀ ਵਾਰ ਵੀ ਮਿਲਿਆ ਉਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੇਤਰ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਗੀਤ ਜਿਵੇਂ ਚੇਤਰ ਦੇ ਗਲ਼ ਨਾਲ਼ ਲਗ ਕੇ ਉਹਦੀਆਂ ਹੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ

ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਲੰਘ ਜਾਂਦਾ, ਤੇਰੇ ਕੋਲ਼ਾ ਦਾ ਮਹੀਨਾ।

ਲੰਘਾ ਸਵਾਲ਼ ਪੁੱਛਾ ਦੋਂਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਤ

ਹੇਠਾਂ ਦੀ ਥੀਸ ਪੀ ਕੇ ਅੱਖੀਆਂ ਝੁਕਾਂਦਾ

ਤੇਰੇ ਕੋਲ਼ਾ ਦਾ ਮਹੀਨਾ

.. .. .

ਸੂਰਜ ਚੀਤੀ ਕੰਡ—

ਸੱਤੇ ਤੀਲੇ ਸਾਭ ਕੇ ਫੰਗਣ ਬੱਧੀ ਹਿੰਡ

ਇਹ ਵੀ ਗਈਆਂ ਤਿੰਨ ਸੇ ਪੈਂਠ ਦਿਹਾੜਾਂ ਹੋਥ

.....

ਨੌਰੜ ਪਈਆਂ ਅੱਗੀਆਂ
 ਵਿਛੜ ਚੱਲੀ ਅੰਤਲੀ ਚੰਗਣ ਦੀ ਤਰਕਾਲ
 ਦੇ ਚੇਤਰ ਆ ਗਿਆ
 ਬਾਰ ਬੇਗਾਨੀ ਚੁੱਲੀਆਂ ਫੀਦੇ ਹੁੰਤਾ ਹੁੰਨੀਆਂ
 ਮਿਲਿਆਂ ਨੂੰ ਹੋ ਗਿਆ ਸਾਲ ਦੇ ਚੇਤਰ ਆ ਗਿਆ ।
 ਵਰ੍ਹੇ ਨੇ ਪਾਸਾ ਪਰਤਿਆ
 ਸੱਭੇ ਯਾਦਾਂ ਤੇਰੀਆਂ ਘੁੱਟ ਕਲੇਜੇ ਨਾਲ
 ਦੇ ਚੇਤਰ ਆ ਗਿਆ
 ਮੁੜ ਕੇ ਏਸ ਮੁਹਾਨ ਤੇ
 ਮੈਂ ਦੀਵਾ ਧਰਿਆ ਤਿੰਨ ਸੌ ਪੈਂਠ ਬੰਤੀਆਂ ਬਾਲ
 ਦੇ ਚੇਤਰ ਆ ਗਿਆ ।

ਪੰਜਾ ਉਤੇ ਹੈ ਵੀਹ ਸੌ ਪੰਜ ਸ਼ਾਹਤ ਰਹਿਆ ਚੇਤਰ ਮਹੀਨਾ ਤੇ ਹਈ ਨਾਈ
 ਹੱਥੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖੇ ਸੁਨੇਹੁੜੇ ਮੈਂ ਹੱਥੀ ਆਪਣੀ ਆਪ ਦਸੂਲ ਪਾਈ

ਚੇਤਰ ਦਾ ਵਣਜਾਰਾ ਆਇਆ ਬੁਝਕੀ ਮੇਧੇ ਚਾਈ ਦੇ
 ਅਸਾਂ ਵਿਹਾਜੀ ਪਿਆਰ-ਕਬੂਰੀ ਵੇਹਦੀ ਰਹੀ ਲੁਕਾਈ ਦੇ
 ਸਿਰਹਾ ਦਾ ਇਕ ਖਰਲ ਬਲੌਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦਾ ਅਸਾਂ ਸੁਰਮਾ ਪੀਨਾ
 ਰੋੜ ਗਾਤ ਨੂੰ ਅੰਬਰ ਆ ਕੇ ਮੰਗਦਾ ਇਕ ਸਲਾਈ ਦੇ
 ਕੱਖ ਯਾਦ ਦੀ ਚੁੱਲੀ ਸਾਡੀ ਜਿੰਦ ਦਾ ਮੁਕੁਤਾ ਰਿੰਦੇ ਭਾਗਿਆ
 ਸਾਡੇ ਘਰ ਅਜ ਯਾਦ ਤੇਰੀ ਦੀ ਚਿਣਗ ਪ੍ਰਾਹੁਟੀ ਆਈ ਦੇ

ਚੇਤਰ ਨੇ ਖਾਸਾ ਸੋਇਆ
 ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਮੇਲੇ ਵਾਸਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨੇ ਰੋਸ਼ਮ ਸੋਇਆ
 ਤੂੰ ਰਹੀਂ ਆਇਆ

ਇਕ ਰਾਤ ਦੇ ਜੁਪਨੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਇੱਕ ਜੰਗਲ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਤਵਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਹਦੇ
 ਵਿਚ ਇਕ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਜੋਏ ਹੋਏ ਚੁੱਖ ਉੱਤੇ ਇਕ ਕੁਕਨੂਸ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਤੇ ਉਹ ਜਾ
 ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਗੀਤ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਕੁਕਨੂਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਇਕ ਮਿਠਥਾ
 ਤੇ ਇਕ ਤਾਲਮੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਗਈ। ਏਨੀ, ਕਿ ਉਹ ਇਕ ਅੱਗ ਦੀ ਲਾਟ ਬਣ ਗਈ ਅੱਗ
 ਦੀ ਇਹ ਲਾਟ ਉੱਚੀ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਤੇ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੁਕਨੂਸ ਜਲਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਕੁਕਨੂਸ ਦੇ
 ਖੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਅੱਗ ਦੀਆਂ ਕਈ ਲਾਟਾਂ ਨਿਕਲਣ ਲਗ ਪਈਆਂ।

ਅੱਗ ਦੇ ਸਿਕ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਜਾਗ ਖਲੂ ਗਈ। ਮੇਰਾ ਮੱਥਾ, ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਮੇਰਾ ਸਾਰਾ ਪਿੱਛਾ
 ਮਲਦਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਏਸ ਸੇਭ ਨਾਲ ਮੈਂ ਇਕ ਗੀਤ ਲਿਖਿਆ

ਇਹ ਜਾ ਮੇਰੀ ਤਕਦੀਰ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਮੈਂ ਜੀਅ ਨਹੀਂ ਚੋਰੇ ਬਿਨਾਂ ਤੈਰੇ ਲਈ
 ਉਮਰ ਭਰ ਦਾ ਇਸ਼ਕ ਬਿਆਵਾਜ਼ ਹੈ, ਹਰ ਮੇਰਾ ਨਗਮਾ ਮੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ
 ਹਰਫ਼ ਮੇਰੇ ਝਲ੍ਹ ਉਠਦੇ ਹਨ ਵਿਛੋਂ ਸੁਲਗਦੇ ਹਨ ਰਾਤ ਭਰ ਤਾਰੇ ਜਿਵੇਂ
 ਉਮਰ ਮੇਰੀ ਬੇਵਫ਼ਾ ਮੁਕਦੀ ਪਈ, ਤੁਹ ਮੇਰੀ ਬੇਦੀਨ ਹੈ ਤੇਰੇ ਲਈ
 ਸੁਖਨਿਆ ਨੂੰ ਚੀਰ ਕੇ ਆ ਜਾ ਜਰਾ ਨਾਤ ਧਾਕੀ ਬਹੁਤ ਹੈ ਨਾ ਜਾ ਜਰਾ
 ਕੁਕਨੂਸ ਦੀਪਕ ਫਾਗ ਨੂੰ ਅੱਗ ਗਾਏਗਾ, ਇਸ਼ਕ ਦੀ ਇਸ ਨਾਟ 'ਤੇ ਬਲ ਜਾਏਗਾ
 ਰਾਖ ਹੀ ਇਸ ਰਾਗ ਦਾ ਅੰਜਾਮ ਹੈ ਕੁਕਨੂਸ ਦੀ ਇਸ ਰਾਖ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਹੈ

ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਇਹ ਸਪਨਾ, ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਇਹ ਜਲਨ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮੈਂ ਪੈਰ ਵਿਚ ਜੁੱਤੀ ਨਾ
 ਪਾ ਸਕਦੀ, ਪੈਰ ਜਲਦੇ, ਕੋਰੀ ਸਿੰਟੀ ਉੱਤੇ ਪਾਈ ਫਿੜਕ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੋਹੇ ਪੈਰ ਰੋਕ ਛੱਡਦੀ।

ਇਕ ਵਾਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਉਹਦੇ ਕੋਲ "ਆਟੋਗ੍ਰਾਫ" ਲੈਂਦੇ ਪਏ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਚਲੇ ਗਏ
 ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਤਲੀ ਉਹਦੇ ਅੱਗੇ ਕਰ ਕੇ ਆਖਿਆ ਸੀ "ਆਟੋਗ੍ਰਾਫ"।

ਉਹ ਹੱਸ ਪਿਆ ਸੀ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਗੂਠੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਸਿਆਹੀ ਲਾ ਕੇ ਉਹ
 ਅੰਗੂਠਾ ਮੇਰੀ ਤਲੀ ਉੱਤੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਆਖਿਆ ਸੀ "ਮੈਂ ਕਾਫ਼ਰ ਉੱਤੇ ਅੰਗੂਠਾ ਲਾ
 ਦਿਤਾ ਏ ਜਦੋਂ ਤੇਰਾ ਜੀਅ ਕਰੇ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਲੈ ਲਵੀਂ।"

ਪਰ

ਇਸ ਪਰ ਦਾ ਅਰਥ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ ਸਿਰਫ਼ ਤਕਦੀਰ ਜਾਣਦੀ ਹੈ...

ਅੱਖਰਾਂ ਦੀ ਛਾਵੇਂ

ਇਕ ਵੇਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਜਦੋਂ ਅਸਲੋਂ ਜਿੰਦੀ ਵਧਣਿਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਨਵਲਾਂ ਦੀ ਮੁਰਤ
 ਵਿਚ ਹੀ ਆ ਸਕਦਾ ਹੈ—ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਸਾਹਿਰ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹਰ ਦੋਹੇ ਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮੁਰਤ ਵਿਚ
 ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਤੇ ਉਤਾਰਿਆ ਸੀ, ਦੋਹਾਂ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਹਿਲਾ ਅਖੱਰ ਲੈ ਕੇ। ਪਰ ਮੈਂ ਜੀਵਨੀ
 ਦੀ ਅਗਨੀ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਕੁਝ ਫੀ ਕਹਿ ਸਕੱਣਾ ਸਹਜ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਜ ਆਖ
 ਸਕਦੀ ਹਾਂ—ਅ ਤੇ ਮੁਰਾਦ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਤੇ ਸ ਤੋਂ ਮੁਝਾਦ ਸਾਹਿਰ ਸੀ। ਹਰ ਘਟਨਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅੱਖਰਾਂ
 ਦੇ ਧਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖਣੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਹਨੂੰ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਕਿ
 "ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ" ਉਹੀ ਅਜ ਹਮੀਦੀ ਇਕਟ ਵਿਚ ਸਾਮਲ ਕਰ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਇੱਕ ਦਰਦ
 ਨੇ ਅਖੱਰਾਂ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਖਲੋ ਕੇ ਘਰੀ ਹੁ ਸਾਹ ਲਿਆ ਸੀ।

ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ

ਪੱਥਰ ਤੇ ਝੂਠਾ ਬਹੁਤ ਸੀ, ਪਰ ਕੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਜੇ ਕੰਧਾਂ ਵਾਂਗ ਉੱਸਰ ਖਲੋਦਾ ਘਰ ਦੀਆਂ
 ਠੀਕਾ ਠੀਕ ਸਰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਬਣਿਆ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਫੈਲ ਗਿਆ ਸਰਕਾਂ ਵਾਂਗ ਤੇ
 ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਉਹਨਾਂ ਸਭਕਾ ਉੱਤੇ ਤੁਰਦੇ ਰਹੇ ...

ਸਭਕਾ ਇਕ ਦੂਜੀ ਦੀ ਵੱਖੀ ਵਿਚੋਂ ਪਾਟਦੀਆਂ ਵੀ ਹਨ, ਇਕ ਦੂਜੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਚੱਰ ਕੇ ਲੰਘਦੀਆਂ ਵੀ ਹਨ. ਇਹ ਦੂਜੀ ਕੋਲ ਹੱਥ ਛੁਡਾ ਕੇ ਗੁਆਚਦੀਆਂ ਵੀ ਹਨ. ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੀ ਦੇ ਹਾਲ ਠਗਦੀਆਂ ਇਕ ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਰਲਦੀਆਂ ਵੀ ਹਨ. ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਫਿਲਦੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਸਿਰਫ ਉਦੋਂ, ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਕਦਾਣੀ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਵਿਛਰਿਆ ਸਭਕਾ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨੂੰ ਆ ਮਿਲਦੀਆਂ।

ਪਤੀ ਕੁ ਸਾਇਦ ਸਭਕਾ ਵੀ ਕੂੜਕ ਕੇ ਪਲੇ ਜਾਂਦੀਆਂ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਵੀ. ...

ਤੇ ਸਾਇਦ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਘਰ ਦਾ ਦੌੜਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਜੋ ਬਣਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ, ...

ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ? ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਹੈਰਾਨ ਜਿਹੇ. ਪੈਰਾਂ ਹੇਠਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਇੰਜ ਵੇਖਣ ਠਗ ਪੈਂਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਗੱਲ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਕੋਲ ਪੁੱਛ ਰਹੇ ਹੋਣ... .

ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਬਿੰਨਾ ਚਿਰ ਜ਼ਮੀਨ ਵਲ ਇੰਜ ਵੇਖਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਉਸ ਘਰ ਦੀਆਂ ਨੀਂਹਾਂ ਖੋਦ ਲੈਣੀਆਂ ਹੋਣ ...

ਤੇ ਕਦੀ ਵਾਰੀ ਮੈਂਬਰ ਉਥੇ ਜਾਣ ਦਾ ਇਕ ਘਰ ਉਸਰ ਖਲੋਦਾ, ਤੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਸਹਜ ਮਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਵਾਰਿਆਂ ਤੇ ਉਸ ਘਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਣ... ..

ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਲਦੀ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ, ਹੁਣ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਠੰਢੀ ਉਮਰ ਦੀ ਗੱਲ, ਕਿ ਅ ਇਕ ਸਰਕਾਰੀ ਮੀਟਿੰਗ ਤੇ ਸ ਦੇ ਸਹਿਰ ਗਈ। ਅ ਨੂੰ ਵੀ ਵਕਤ ਨੇ ਸ ਜਿੱਤਾ ਸਰਕਾਰੀ ਅਹੁਦਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ. ਤੇ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਜਦੋਂ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚੋਂ ਉਠੇ, ਸਰਕਾਰੀ ਦਫਤਰ ਨੇ ਬਾਹਰਲੇ ਸਹਿਰੇ ਆਇਆਂ ਲਈ ਛਾਪਸੀ ਟਿਕਟਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਸ ਨੇ ਅਗਾਧ ਹੋ ਕੇ ਅ ਦੀ ਟਿਕਟ ਵਝ ਲਈ, ਤੇ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਅ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਬੈਠਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਪੁੱਛਿਆ—ਸਯਾਨ ਕਿੱਥੇ ਹੈ ?

—ਹੋਟਲ ਵਿਚ।

ਸ ਨੇ ਤਰਾਟੀਵਰ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਹੋਟਲ ਤੇ ਫੇਰ ਵਾਪਸ ਘਰ ਚਲਣ ਲਈ ਕਿਹਾ।

ਅ ਨੇ ਉਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਕਿਹਾ—ਪਲੇਨ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਦੋ ਘੰਟੇ ਰਹਿੰਦੇ ਨੇ, ਹੋਟਲ ਤੋਂ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰਾ ਏਅਰ ਪੋਰਟ ਪਹੁੰਚਾਓਗੀ।

—ਪਲੇਨ ਕੜ੍ਹ ਦੀ ਜਾਏਗਾ ਪਰਸੋਂ ਵੀ। ਰੋਜ਼ ਜਾਏਗਾ। ਸ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਕਿਹਾ, ਫੇਰ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ।

ਹੋਟਲ ਵਿਚੋਂ ਸੁਟਕੇਸ ਲੈ ਕੇ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਰਖ ਲਿਆ, ਤਾਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਅ ਨੇ ਫੇਰ ਆਖਿਆ—
ਦਕਤ ਬੰਨ੍ਹ ਏ, ਪਲੇਨ ਮਿਸ ਰੇ ਜਾਏਗਾ

ਸ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦੀ ਥਾ ਕਿਹਾ—ਘਰ ਮਾਂ ਉਡੀਕਦੀ ਹੋਵੇਗੀ।

ਅ ਮੈਦਦੀ ਰਹੀ ਕਿ ਸ ਨੇ ਸਾਇਦ ਮਾਂ ਨੂੰ ਏਸ ਮੀਟਿੰਗ ਦਾ ਦਿਨ ਦੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਨਹੀਂ ਸਕੀ—ਕਿਉਂ ਦੱਸਿਆ ਸੀ।

ਅ ਕਦੇ ਕਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਪੁੱਛ ਲੈਂਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਡੀਕਦੀ ਉਹਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ—ਮਨ ਕੋਲ ਕੋਈ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਚੁਪ ਬੈਠੀ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਬਾਹਰ ਜਹਿਜ਼ ਦੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੀ ਰਹੀ.....

ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿਛੇ ਇਮਾਨਤਾ ਦਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਟੁੱਟ ਗਿਆ। ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਦੂਰ ਖਾਹਰ ਦੀ ਵਾਲੀ ਆ ਗਈ ਸੀ, ਤੇ ਪੌਸ਼ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਰੁੱਖ ਵੀਆਂ ਕਤਾਰਾਂ ਬਨ੍ਹੀ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ ... ਸਮੁੰਦਰ ਸਾਇਦ ਨੇੜੇ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਹ ਥੁਣੇ ਜਿਹੇ ਹੋ ਗਏ। ਤੇ ਜਾਇਆ—ਪੌਸ਼ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਉਹਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਕੰਢਣੀ ਆ ਗਈ ਸੀ, ਸਾਇਦ ਸ ਦਾ ਘਰ ਵੀ ਹੁਣ ਨੇੜੇ ਸੀ।

ਰੁੱਖਾਂ ਪੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੇਟੀ ਜਿਹੀ ਇਕ ਕਾਟੇਜ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਗੱਡੀ ਖਲੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਤਰੀ, ਪਰ ਕਾਟੇਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬੰਦ ਥੱਲੇ ਪਲ ਕੁ ਖਾਹਰ ਕੋਲੇ ਦੇ ਰੁੱਖ ਕੋਲ ਖਲੋ ਗਈ। ਜੀਅ ਕੀਤਾ—ਆਪਣੇ ਕੰਢੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਇਥੇ ਥਾਹਰ ਕੋਲੇ ਦੇ ਕੰਢੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਠੱਕ ਜਾਂਦੇ। ਉਹ ਸ ਦੇ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਕਾਟੇਜ ਵਿਚ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਪਰ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਉਥੇ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ—ਦੇਹਨਾ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਹੁਣ ਉਹ ਨਾ ਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਦੇ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਨਾ ਸ-ਕੋਲੋਂ ਕੁਝ ਲੈ ਸਕਦੀ ਸੀ.....

ਮਾਂ ਨੇ ਸਾਇਦ ਗੱਡੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਲਈ ਸੀ, ਖਾਹਰ ਆ ਗਈ, ਉਹਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਵਾਂਗ ਅ ਦਾ ਮੋਢਾ ਧੁੰਮਿਆ, ਤੇ ਆਖਿਆ—ਆਉ ਬੇਟੀ।

ਇਸ ਵਾਹੀ ਅ ਬੜੇ ਵਧਿਆ ਪਿਛੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਸੀ, ਪਰ ਮਾਂ ਨੇ ਉਹਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਦੀ ਡਲੀ ਵੇਰਦਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਮਿਰ ਉੱਤੇ ਵਧਿਆ ਦਾ ਤਾਕ ਲਾਹ ਦਿਤਾ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਅੰਦਰ ਲਿਆ ਕੇ ਬਿਨਾਂਦੀ ਪੁੱਛਣ ਲਗੀ—ਕੀ ਪਹਿਚਾਣੀ ਬੇਟੀ?

ਸ ਵੀ ਹੁਣ ਤਕ ਅੰਦਰ ਆ ਗਿਆ ਸੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ—ਪਹਿਲਾ ਥਾਹ ਥਰਵਾਉ ਫੌਰ ਖਾਣਾ।

ਅ ਨੇ ਵੇਖਿਆ—ਭਰਾਈਵਰ ਜੌਤੀ ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਸੁਟਕੇਸ ਅੰਦਰ ਲਿਆ ਹਿਤਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਸ ਵਲ ਵੇਖਿਆ ਆਖਿਆ—ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਵਕਤ ਹੈ, ਮਾਂ ਏਅਰ ਪੋਰਟ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ...

ਸ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਨਹੀਂ, ਭਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਆਖਿਆ—ਕਲ੍ਹ ਸਵੇਰੇ ਜਾ ਕੇ ਪਰਸੇ ਦਾ ਟਿਕਟ ਲੈ ਆਵੀਂ। ਤੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਆਖਿਆ—ਤੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੁਝ ਦੇਸਤਾ ਨੂੰ ਖਾਣੇ ਤੇ ਬੁਲਾਣਾ ਹੈ, ਕਲ੍ਹ ਬੁਲਾ ਲੈ!

ਅ ਨੇ ਸ ਦੇ ਬੰਬੇ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ ਜਿਹਦੇ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਟਿਕਟ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ ਆਖਿਆ—ਪਰ ਇਹ ਟਿਕਟ ਖਾਇਆ ਜਾਏਗੀ

ਮਾਂ ਰਸੋਈ ਵਲ ਜਾਂਦੀ ਖਲੋ ਗਈ ਤੇ ਅ ਦੇ ਮਥੇ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਤਲੀ ਹੱਥ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ—ਟਿਕਟ ਦਾ ਥੀ ਏ ਬੇਟੀ! ਦੇਨਾ ਅਖਦਾ ਪਿਆ ਏ ਰਹਿ ਪਉ

ਪਰ ਕਿਉਂ? — ਅ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਇਆ, ਪਰ ਆਖਿਆ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਕੁਰਸੀ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਕਮਰੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਬਰਾਏ ਵਿਚ ਖਲੋ ਗਈ। ਸਾਹਮਣੇ ਦੂਰ ਤਕ ਪੌਸ਼ ਦੇ ਉਹਦੇ ਉਹਦੇ ਰੱਖ ਸਨ। ਸਮੁੰਦਰ ਪਰ੍ਹਾਂ ਸੀ ਉਹਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣੀਦੀ ਸੀ ਪਰ ਉੱਚ ਚਿਅਦੇ ਸਨ, ਅ ਨੂੰ ਜਾਇਆ—ਸਿਹਤ ਅੱਜ ਦਾ "ਕਿਉ" ਨਹੀਂ, ਉਹਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕਿਨੇ ਹੀ "ਕਿਉ" ਉਹਦੇ ਮਨ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਕੰਢੇ ਇਹਨਾਂ ਪੌਸ਼ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਉੱਗੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪੱਤੇ ਕਈਆਂ ਵਧਿਆ ਤੇ ਹਵਾ ਵਿਚ ਕੰਢੇ ਖਲੋਤੇ ਹੋਏ ਹਨ.. ..

ਅ ਨੇ ਘਰ ਦੀ ਮਹਿਮਾਨ ਵਾਂਗੂੰ ਚਾਹ ਪੀਤੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹੋਈ ਖਾਈ ਤੇ ਘਰ ਦਾ ਹਾਸਲਖਾਨਾ ਪੁੱਛ

ਕੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸੌਣ ਵਾਲੇ ਕਪੜੇ ਵਟਾਏ। ਘਰ ਵਿਚ ਇਕ ਲੰਬੀ ਬੈਠਕ ਸੀ, ਡਰਾਇੰਗ ਡਾਇਨਿੰਗ
ਤੇ ਦੋ ਸੌਣ ਕਮਰੇ ਸਨ—ਇਕ ਸ ਦਾ ਇਕ ਮਾਂ ਦਾ। ਮਾਂ ਨੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਪਣਾ ਕਮਰਾ ਅ
ਨੂੰ ਦੋ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪ ਰਾਤੀ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਸੌਂ ਗਈ।

ਅ ਸੌਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ ਪਰ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਝਿਜਕੀ ਜਿਹੀ ਖਲੋਤੀ ਰਹੀ। ਸੋਚਦੀ
ਰਹੀ—ਮੈਂ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋ ਰਾਤ ਮੁਸਾਫਰਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ, ਠੀਕ ਸੀ, ਇਹ ਝਾੜਾ ਮਾਂ
ਦਾ ਸੀ, ਮਾਂ ਦਾ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ

ਸੈਣ ਕਮਰੇ ਦੇ ਪਲੇਘ ਵਿਚ ਪਰਦੇ ਵਿਚ, ਤੇ ਅਲਮਾਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਘਰੇਲੀ ਜਿਹੀ ਹਵਾਬੂ
ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅ ਨੇ ਇਸ ਹਵਾਬੂ ਦਾ ਇਕ ਖੋਟ ਜਿਹਾ ਡਰਿਆ। ਪਰ ਫੇਰ ਅਪਣੇ ਸਾਹਵਾਂ ਤੇ
ਡਰਦੀ ਨੇ ਅਪਣਾ ਸਾਹ ਫੇਕ ਲਿਆ.....

ਨਾਲ ਲਗਦਾ ਕਮਰਾ ਸ ਦਾ ਸੀ। ਕੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਘੜੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸ ਨੇ ਸਿਰ ਦਰਦ
ਦੀ ਸ਼ਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਨੀਵਰ ਦੀ ਗੋਲੀ ਖਾਪੀ ਸੀ, ਹੁਣ ਤਕ ਸ਼ਾਇਦ ਸੋ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ
ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਕਮਰਿਆ ਦੀ ਦੀ ਇਕ ਹਵਾਬੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਉਹਦਾ ਘੋਟ ਜਿਹਾ
ਪੀਣਾ ਚਾਹਿਆ, ਪਰ ਸਾਹ ਹੁਕਿਆ ਗਿਆ।

ਫੇਰ ਅ ਦਾ ਧਿਆਨ ਅਲਮਾਰੀ ਦੇ ਕੋਲ ਵਾਰ ਫਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਪਈ ਆਪਣੇ ਸੂਟਕੇਸ ਵਲ ਗਿਆ,
ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਹੱਸਾ ਜਿਹਾ ਆ ਗਿਆ—ਅਹਿ ਹੋਖਾ ਮੇਰਾ ਸੂਟਕੇਸ, ਮੈਨੂੰ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਮੇਰੀ ਮੁਸਾਫਰੀ
ਦਾ ਚੇਤਾ ਕਰਵਾਦਾ ਰਹੇਗਾ.....

ਤੇ ਉਹ ਸੂਟਕੇਸ ਵਲ ਤਕਦੀ, ਥੱਕੀ ਜਹੀ, ਸਰਕਾਏ ਉੱਤੇ ਸਿਰ ਰਖ ਕੇ ਲੰਮੀ ਪੈ ਗਈ, .

ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਵੇਲੇ ਨੀਵਰ ਪੈ ਗਈ ਸੀ, ਸੁੱਤੀ ਉੱਲੀ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਦਿਨ ਬਾਝਿਆ ਹੋਇਆ
ਸੀ, ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹੋਟ ਵਾਲੀ ਦਾਅਵਤ ਦਾ ਆਹਰ ਸੀ, .

ਇਕ ਵਾਰੀ ਤਾਂ ਅ ਔਰਤ ਤਮਕ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ—ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਸ ਖਲੋਤਾ ਸੀ—ਲੰਕ
ਖਾਨਿਆਂ ਵਾਲੀ ਨੀਝੇ ਰੰਗ ਦੀ ਤਹਮਦ ਪਾ ਕੇ। ਅ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਕਦੇ ਰਾਤ ਸੌਣ ਵਾਲੇ ਕਪੜਿਆਂ
ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾ ਵੇਖਿਆ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਵੇਖਿਆ ਸੀ—ਕਿਸੇ ਸੜਕ ਉੱਤੇ ਸੜਕ ਦੇ ਕੰਢੇ
ਵਿਚ, ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰੀ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ—ਉਹਦੀ ਇਹ ਘੁੱਟਣ ਬਤੀ ਨਵੀਂ ਲੱਗੀ,
ਤਿਮਣੀਆਂ ਵਿਚ ਅਤ ਜ਼ਰੀ ਗਈ, ..

ਅ ਦੇ ਅਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਵੀ ਇਸ ਵੇਲੇ ਨਾਈਟ ਸੂਟ ਸੀ, ਪਰ ਅ ਨੇ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਔਣ ਲੱਗਿਆ
ਇਹਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ, ਹੁਣ ਧਿਆਨ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਅਪਣਾ ਆਪ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਲੱਗਾ—
ਸਧਾਰਣ ਤੋਂ ਅਜ਼ਾਦਤਾ ਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ.....

ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਖਲੋਤਾ ਸ, ਅ ਨੂੰ ਆਇਆ ਵੇਖ ਕੇ ਰਹਿਣ ਲੱਗਾ—ਇਹ ਦੋ ਸੌਣ ਨੇ, ਲੰਬੇ ਦਾ ਤੇ
ਲਗਾ ਲਈਏ? ਵਿਚਕਾਰ ਥਾਂ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ

ਅ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਨੂੰ ਹੋਥ ਪਛਾਇਆ, ਫਟੇ ਮੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚੁਕ ਕੇ ਕੁਰਸੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਖਿਆ
ਫੇਰ ਮਾਂ ਨੇ ਚੰਗੇ ਵਿਚੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ, ਤੇ ਅ ਨੇ ਚਾਹ ਲਿਆ ਕੇ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਰਖ ਦਿੱਤੀ।

ਚਾਹ ਪੀ ਕੇ ਸ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਆਖਿਆ—ਚੱਲ ਜਿਹਨਾ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬਲਾਣਾ ਦੇ, ਉਹਨਾ ਦੇ ਘਰ ਜਾ
ਕੇ ਕਹਿ ਆਈਏ, ਨਾਲੇ ਔਦੀ ਵਾਰੀ ਕੁਝ ਫਲ ਲੈ ਆਵਾਭੇ।

ਦੇਹਾ ਨੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪਛਾਣੇ ਦੇਸਤਾ ਦੇ ਘਰ ਖੂਹੇ ਖਤਕਾਏ ਸੁਨੇਹੇ ਦਿੱਤੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਚੀਜ਼ ਮਰੀਦੀਆਂ
 ਵੇਰ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਦੁਪਹਿਰ ਦੀ ਹੋਟੀ ਖਾਧੀ ਤੇ ਬੈਠਕ ਨੂੰ ਫੁੱਲਾ ਨਾਲ ਸਜਾਣ ਲਗ ਪਏ।
 ਦੇਹਾ ਨੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰਾਮ ਸਧਾਰਣ ਗੱਲਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ—ਵਲ ਕਿਹੜੇ ਲੈਣੇ ਨੇ? ਜਾਨ ਲੈਣੇ
 ਨੇ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਭਰਿੰਕਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਬਾਥ ਕਿੰਨੇ ਕ ਚਾਹੀਦੇ ਨੇ? ਵਲਾਣੇ ਦਾ ਘਰ ਰਾਹ ਵਿਚ
 ਪੈਦਾ ਦੇ ਉਹਨੂੰ ਦੀ ਖਲਾ ਲਈਏ? ਤੇ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸਨ—ਜੇ ਕੋਈ ਸੱਤਾ
 ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਪਿੱਛੇ ਮਿਲੇ, ਤਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਅ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਸਿਫ਼ਾ ਦੇਸਤਾ ਦੇ ਘਰ ਪਹਿਲੀ ਚੂੜੀ ਦਸਤਰ ਵੇਲੇ ਬੈਠੀ ਜਿਹੀ ਪਰਿਸ਼ਦੀ ਹੋਈ
 ਸੀ, ਉਹ ਦੇਸਰ ਭਾਵੇਂ ਸ ਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਰਿਹਾ ਤੋਂ ਅ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਬੁਹਾ ਬੋਲ੍ਹ ਕੇ ਥਾਕ ਸ
 ਦੇ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਵੇਖਦੇ, ਤਾਂ ਹੋਰਨ ਸਿਹੇ ਕਹਿ ਉਠਦੇ—ਆਪ ?
 ਪਰ ਉਹ ਜਦੋਂ ਇਕੱਲੇ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਬੈਠਦੇ ਤਾਂ ਸ ਹੋਸ ਪੈਦਾ "ਵੇਖਿਆ। ਕਿੰਤਾ ਹੋਰਨ ਹੇ
 ਗਿਆ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਬੋਲਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦਾ . "

ਤੇ ਫੇਰ ਇਕ ਦੋ ਵਾਰਾਂ ਤੇ ਖਾਅਦ ਦੇਸਤਾ ਦੀ ਹੋਰਨੀ ਦੀ ਉਹਨਾ ਦੀਆਂ ਸਧਾਰਣ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ
 ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਗਈ। ਸ ਵਾਗ ਅ ਦੀ ਸਹਜ ਮਨ ਹੋਸਣ ਲਗ ਪਈ।

ਤਰਕਾਲਾ ਕ ਵੇਲੇ ਸ ਨੇ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਪੀਤ ਦੀ ਸਕਾਇਰ ਖੀਤੀ ਮਾ ਨੇ ਕੋਲੀ ਵਿਚ ਬਰਾਂਡੀ ਪਾ
 ਦਿੱਤੀ, ਤੇ ਅ ਨੂੰ ਆਖਿਆ—ਲੈ ਬੇਟੀ। ਇਹ ਬਰਾਂਡੀ ਇਹਦੀ ਛਾਤੀ ਉੱਤੇ ਮਲ ਦੇ
 ਏਸੇ ਵੇਲੇ ਤਕ ਸਾਇਦ ਦੋਨਾ ਕੁਝ ਸਹਜ ਹੋ ਗਿਆ ਸ ਅ ਨ ਸ ਦੀ ਕਮੀਜ਼ ਦੇ ਪੁਰਲੇ ਬਟਨ
 ਖੋਲ੍ਹੇ ਤੇ ਹੱਥ ਦੀ ਤਲੀ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਛਾਤੀ ਉੱਤੇ ਬਰਾਂਡੀ ਮਲਣ ਲਗ ਪਈ।

ਬਾਹਰ ਪੱਖ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਪੱਤੇ ਤੇ ਕੋਲਿਆਂ ਦੇ ਪੱਤੇ ਸਾਇਦ ਅਜੇ ਵੀ ਰੰਗਦੇ ਪਏ ਸਨ ਪਰ ਅ ਦੇ
 ਹੱਥ ਅਫ਼ੋਲ ਸਨ ਇਕ ਦੇਸਤਾ ਵੇਲੇ ਜੋ ਪਹਿਲਾ ਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਅ ਨੇ ਬਰਾਂਡੀ ਵਿਚ ਡਿੱਜੇ
 ਹੱਥ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਸਵਾਗਤੀ ਸਲਾਮ ਵੀ ਆਖੀ, ਤੇ ਫੇਰ ਕੋਲੀ ਵਿਚ ਹੱਥ ਡੁੱਬ ਕੇ, ਰਹਿੰਦੀ
 ਬਰਾਂਡੀ ਸ ਦੀ ਗਰਦਨ ਉੱਤੇ ਮਲ ਦਿੱਤੀ—ਮੋਢਿਆਂ ਤਕ।

ਹੋਲੀ ਹੋਲੀ ਕਮਰਾ ਮਹਿਮਾਨਾ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ ਅ ਵਰਿਜ ਵਿਚ ਬਰਫ਼ ਰਾਖਦੀ ਰਹੀ, ਤੇ
 ਸਾਦਾ ਪਾਣੀ ਭਰ ਭਰ ਕੇ ਵਰਿਜ ਵਿਚ ਰਖਦੀ ਰਹੀ। ਵਿਚ ਵਿਚ ਰਸੋਈ ਵਲ ਜਾਂਦੀ ਠੰਢੇ
 ਕਰਾਥ ਮੁੜ ਠੱਡੇ ਕਰ ਲਿਆਉਂਦੀ। ਸਿਫ਼ ਇਕ ਵਾਰ ਸ ਨੇ ਜਦੋਂ ਅ ਦੇ ਕੰਨ ਕੋਲ ਹੋ ਕੇ ਆਖਿਆ—
 ਤਿੰਨ ਰਾਹ ਤਾਂ ਉਹ ਲੋਕ ਵੀ ਆ ਗਏ ਨੇ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜ਼ਰੂਰ ਕਿਸੇ ਦੇਸਤ
 ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਆ ਗਏ ਨੇ . ਤਾਂ ਅ ਦੀ ਸੁਭਾਵਤਾ
 ਪਲ ਕੁ ਟੁੱਟੀ, ਪਰ ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਸ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਭਾਲਾਸ ਪੇਟ ਲਈ ਆਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸੇ
 ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਹਜ ਮਨ ਹੋ ਗਈ।

ਮਹਿਵਲ ਰਾਮ ਹੋਈ, ਰਾਤ ਠੰਢੀ ਹੋਈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਅੱਧੀ ਕ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਸਾਰੇ ਚਲੇ ਗਏ ਅ ਨੂੰ
 ਸੌਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸੂਟਕੇਸ ਵਿਚ ਰਾਤ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਕੱਢ ਕੇ ਪਾਣ ਲੋਹਿਆਂ
 ਜਾਪਿਆ ਕਿ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਉੱਸਰਿਆ ਜਾਵਾ ਦਾ ਘਰ ਹੁਣ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ....

ਇਹ ਜਾਵਾ ਦਾ ਘਰ ਉਹਨੇ ਕਦੀ ਵਾਰ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਬਣਦਾ ਵੀ ਮਿਟਦਾ ਵੀ, ਇਸ ਲਈ

ਹੈਰਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਥੱਕੀ ਜਹੀ ਸਥਿਤੀ ਉੱਤੇ ਸਿਰ ਥਪ ਕੇ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਈ—ਕਦੇ ਦੀ ਗੱਲ ਦੇ ... ਸ਼ਾਇਦ ਪੰਝੀ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ, ਨਹੀਂ ਤੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ... ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਉਹ ਚਿੰਦਰੀ ਦੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਉੱਤੇ ਬਿਲੇ ਸਨ ਅ ਕਿਹੜੀ ਸਤਰ ਤੇ ਆਈ ਸੀ ਤੇ ਸ ਕਿਹੜੀ ਸਤਰ ਤੇ ਆਇਆ ਸੀ, ਦੁਆ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣਾ ਵੀ ਝੁੱਲ ਗਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਦੱਸਣਾ ਵੀ। ਉਹ ਨੀਵੀਂ ਨਜ਼ਰ ਪਾਈ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਨੀਂਹਾਂ ਖੋਦਦੇ ਰਹੇ, ਤੇ ਫੌਰ ਉਥੇ ਜਾਨੂ ਦਾ ਇਕ ਘਰ ਉਸਰ ਖਲੋਤਾ ਤੇ ਉਹ ਸਹਜ ਮਨ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਉਸ ਘਰ ਵਿਚ ਵਸਦੇ ਰਹੇ

ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਦੋਹਾ ਦੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਉਹ ਅਪਣੀ ਅਪਣੀ ਸਤਰ ਵਲ ਜਾਂਦੇ ਕੁਹਿ ਕੇ ਖਲੇ ਗਏ। ਵੇਖਿਆ: ਦੋਹਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਡੂੰਘੀ ਖਾਈ ਸੀ। ਸ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਉਸ ਖਾਈ ਵਲ ਤਕਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਅ ਨੂੰ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਏਸ ਖਾਈ ਨੂੰ ਤੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੰਘੇਗੀ? ਅ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਸ ਦੇ ਹੱਥ ਵਲ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਆਖ ਰਹੀ ਹੋਵੇ—ਤੂੰ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਲੰਘਾ ਲੈ, ਮੈਂ ਮਕਹਰ ਦੀ ਏਸ ਖਾਈ ਨੂੰ ਲੰਘ ਆਵਾਗੀ।

ਫੇਰ ਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਉਤਾਰ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਅ ਦੇ ਹੱਥ ਵਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਅ ਦੀ ਉਹਲੀ ਵਿਚ ਹੀਰੋ ਦੀ ਇਕ ਛਪ ਛਿਸਕਦੀ ਪਈ ਸੀ। ਸ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਤਕਦਾ ਰਿਹਾ, ਜਿਵੇਂ ਪੁੱਛ ਰਿਹਾ ਸੀ—ਤੈਰੀ ਉਹਲ ਦੁਆਲੇ ਇਹ ਨੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਧਾਗਾ ਵਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਮੈਂ ਇਹਦਾ ਕੀ ਕਰਾਂਗਾ? ਅ ਨੇ ਅਪਣੀ ਉਹਲ ਵਲ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਹੱਸ ਪਈ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਆਖ ਰਹੀ ਸੀ—ਤੂੰ ਇਕ ਦਾਗੀ ਆਖ, ਮੈਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਇਹ ਧਾਗਾ ਨਹੁੰਆਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਆਗੀ। ਨਹੁੰਆਂ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਬੁੱਲ੍ਹੇਗਾ ਤਾਂ ਦਾਦਾ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਆਗੀ।

ਪਰ ਸ ਰੁੱਪ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਤੇ ਅ ਵੀ ਰੁੱਪ ਖਲੋਤੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਜਿਵੇਂ ਸਤਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰਾਏ ਖਲੋਤੀਆਂ ਵੀ ਝੁਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਇਥੇ ਥਾਏ ਖਲੋਤੇ ਝੁਰਦੇ ਰਹੇ, ...

ਫੇਰ ਇਕ ਦਿਨ ਸ ਦੇ ਸਹਿਰੇ ਅੱਦੀ ਸਤਰ ਅ ਦੇ ਸਹਿਰੇ ਆ ਛਾਈ ਸੀ, ਤੇ ਅ ਨੇ ਸ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਅਪਣੇ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਬਾਲ ਨੂੰ ਚੁਕਿਆ ਸੀ ਤੇ ਬਾਹਰ ਸਤਰ ਉੱਤੇ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਆ ਖਲੋਤੀ ਸੀ। ਸ ਨੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਹੱਥ ਅਗੇ ਕਰਕੇ ਸੁੱਤੇ ਹੋਏ ਬਾਲ ਨੂੰ ਅ ਕੋਲ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਅਪਣੇ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਉਸ ਸਹਿਰੇ ਦੀਆਂ ਸਤਰਾਂ ਉੱਤੇ ਝੁਰਦੇ ਰਹੇ

ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਲਦੀ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ—ਨਾ ਧੁੱਪ ਪੋਹਦੀ ਸੀ, ਨਾ ਠੰਢ। ਤੇ ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਰਾਹ ਪੀਣ ਲਈ ਉਹ ਇਕ ਕੈਫੇ ਵਿਚ ਗਏ ਸਨ, ਤਾਂ ਥੀਅਰੇ ਨੇ ਇਕ ਮਰਦ ਇਕ ਔਰਤ ਤੇ ਇਕ ਬਾਲ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਨਵੇਕਲੇ ਕੋਨੇ ਦੀਆਂ ਕੁਰਸੀਆਂ ਪੁੱਥ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਕੈਫੇ ਦੀ ਉਸ ਨਵੇਕਲੀ ਚੌਂਢ ਵਿਚ ਇਕ ਜਾਨੂ ਦਾ ਘਰ ਉਸਰ ਖਲੋਤਾ ਸੀ।

ਤੇ ਇਕ ਵਾਰੀ—ਅਚਾਨਕ ਹਲਦੀ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਮੇਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਸ ਦੀ ਸੀ, ਮਾਂ ਦੀ, ਤੇ ਸ ਦਾ ਇਕ ਦੋਸਤ ਵੀ। ਅ ਦੀ ਸੀਟ ਬੜੀ ਦੂਰ ਸੀ, ਪਰ ਸ ਦੇ ਦੋਸਤ ਨੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਸੀਟ ਵਟਾ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਸੂਟਕੇਸ ਜੁੜ ਕੇ ਸ ਦੇ ਸੂਟਕੇਸ ਕੋਲ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੱਡੀ ਦਾ ਦਿਨ ਠੰਢਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਰਾਤ ਠੰਢੀ ਸੀ, ਮਾਂ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕੰਬਲ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਅੱਧਾ ਸ

ਲਈ ਅੱਧਾ ਅ ਲਈ ਤੇ ਚਲਦੀ ਗੰਡੀ ਵਿਚ ਉਸ ਸਾਥੇ ਕੰਬਲ ਦੀਆਂ ਕੰਨੀਆਂ ਜਾਦੂ ਦੇ
ਘਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਬਣ ਗਈਆਂ ਸਨ

ਜਾਦੂ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਸਨ, ਮਿਟਦੀਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਅਖੀਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਖੰਡਰਾਂ
ਵਰਗੀ ਚੁੱਪ ਦਾ ਇਕ ਢੇਰ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਸੀ

ਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਥੱਪਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅ ਨੂੰ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਤੋੜ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਫੇਰ ਇਹ ਕੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ
ਸਾਡੀ ਉਮਰ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਤੁਰਦੇ ਹੋ

“ਹੁਣ ਤਾਂ ਉਮਰ ਲੰਘ ਗਈ” ਅ ਨੇ ਉਮਰ ਦੇ ਬਲਦੇ ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਚਿਆ ਤੇ ਹੁਣ ਦੇ ਠੰਢੇ
ਦਿਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ। ਜਾਪਿਆ—ਸਾਰੇ ਤੀ ਦਿਨ, ਸਾਰੇ ਹੀ ਵਧੇ, ਪੌਸ਼ ਤੇ ਪੌੜਿਆਂ ਵਾਲਾ ਹਵਾ ਵਿਚ
ਖਲੋਤੇ ਕੰਥਦੇ ਪਏ ਸਨ। ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਹੋਈ, ਇਕ ਵਾਰੀ ਅ ਨੇ ਵਧੀਆਂ ਦੀ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਡੇਢ ਰੋ
ਪੌੜਿਆਂ ਸੀ—ਤੂੰ ਬੋਲਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ। ਕੁਝ ਤੇ ਕਹੁ ਪਰ ਸ ਹੋਸ
ਪਿਆ ਸੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ—ਏਥੇ ਚਾਨਣ ਬੜਾ ਏ, ਹਰ ਥਾਂ ਰਾਨਣ ਹੁੰਦਾ ਏ, ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਚਾਨਣ
ਵਿਚ ਬੋਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਦਾ ਤੇ ਅ ਦਾ ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਸੀ—ਉਹ ਇਕ ਵਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਨੂੰ ਵੜ ਕੇ
ਬੁਝਾ ਦੇਵੇ

ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਰਾਤਾਂ ਤੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਪੈਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਘਰ ਕੋਈ
ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਰਾਤ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਸਿਰਫ਼ ਸੜਕਾਂ ਸਨ, ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਸੀ,
ਤੇ ਸ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਚਾਨਣ ਵਿਚ ਬੋਲਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ

ਇਕ ਵਾਰ ਬੋਲਿਆ ਸੀ—
ਚੁੱਪ ਜਿਹੇ ਥੋੜੇ ਨੂੰ ਅ ਨੇ ਪੌੜਿਆਂ ਸੀ—ਕੀ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਏ? ਤਾਂ ਉਹ ਬੋਲਿਆ ਸੀ—“ਸੋਚ ਰਿਹਾ
ਹਾਂ—ਕੁਝੀਆਂ ਨਾਲ ਫਾਲਰਟ ਕਰਾਂ ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਦੁਖੀ ਕਰਾਂ ...”
ਪਰ ਦਿੱਜ ਸਾਇਦ ਅ ਨੇ ਦੁਖੀ ਨਹੀਂ ਸਹੀ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਅ ਵੀ ਹੱਸਣ ਲਗ ਪਈ
ਸੀ ਤੇ ਸ ਵੀ।

ਤੇ ਫੇਰ ਇਕ ਲੰਬੀ ਚੁੱਪ

ਕਈ ਵਾਰ ਅ ਦੇ ਜੀਅ ਵਿਚ ਆਂਦਾ ਸੀ—ਹੱਥ ਖੋਲ੍ਹੀ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਉਹਦੀ ਚੁੱਪ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ
ਲੈ ਆਵੇ, ਉਥੋਂ ਤਕ—ਜਿਥੇ ਤਕ ਦਿਲ ਦਾ ਦਰਦ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਵੇਖਦੀ
ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ, ਉਹਨੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਕੁਝ ਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਫੇਰ ਇਕ ਵਾਰ ਸ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ—

—ਚੱਲ ਚੀਨ ਚੱਲੀਏ।

ਚੀਨ?

—ਜਾਵਾਂਗੇ ਪਰ ਆਵਾਂਗੀ ਨਹੀਂ।

ਪਰ ਚੀਨ ਕਿਉਂ?

ਇਹ “ਕਿਉਂ” ਵੀ ਸਾਇਦ ਪੌਸ਼ ਦੇ ਉੱਖ ਵਰਗਾ ਸੀ, ਜਿਹਦੇ ਪੱਤੇ ਫੇਰ ਹਵਾ ਵਿਚ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪਏ ...

ਐਸ ਵੇਲੇ ਅ ਨੇ ਸਰਹਾਣੇ ਉੱਤੇ ਸਿਰ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਨੀਂਦਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ।

ਸ ਨਾਲ ਦੋ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਜੰਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਸਾਇਦ ਨੀਂਦਰ ਦੀ ਗੱਲੀ ਖਾ ਕੇ

ਅ ਨੂੰ ਨਾ ਆਪਣੀ ਜਾਗ ਉੱਤੇ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ ਨਾ ਸ ਵੀ ਨੀਂਦਰ ਉੱਤੇ। ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ

ਸੋਚ ਰਹੀ ਸੀ—ਕਿ ਉਹ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਝੁਰਦੇ ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਸੜਕਾਂ ਉੱਤੇ ਮਿਲ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਥੇ ਘਾਤੀ-ਪਹਿਰ ਲਈ ਇਕ ਜਾਦੂ ਦਾ ਘਰ ਕਿਉਂ ਉਸਰ ਖੜਦਾ ਹੈ ?

ਅ ਨੂੰ ਹਾਸਾ ਜਿਹਾ ਆ ਗਿਆ, ਬਲਦੀ ਜਵਾਨੀ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਡਲਾ ਕੰਟੇਜਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਕਿਉਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ? ਅਜ ਕਿਉਂ ਹੋਇਆ ?

ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਸੀ ਜੋ ਉਮਰ ਦੀ ਖਕੜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ, ...

ਚੰਦੀਲੀ ਰਾਤ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੇ ਵੇਲੇ ਲੰਘ ਗਈ, ਹੁਣ ਝੁੱਟੇ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਖੜਕਾਵਾ ਝਰਾਵੀਬਰ ਆਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਏਅਰ ਪੋਰਟ ਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ....

ਅ ਨੇ ਦੁਆਲੇ ਸਾਡੀ ਵਲ੍ਹਟੀ, ਸੂਟਕੇਸ ਚੁਕਿਆ, ਸ ਵੀ ਜਾਗ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਆ ਰਿਹਾ, ਤੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਉਸ ਬੂਹੇ ਵਲ ਵਧੇ, ਜਿਹੜਾ ਬਾਹਰਲੀ ਸੜਕ ਵਲ ਖੁਲ੍ਹਦਾ ਸੀ ...

ਝਰਾਵੀਬਰ ਨੇ ਅ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਸੂਟਕੇਸ ਵਲ ਲਿਆ ਸੀ। ਅ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਹੋਰ ਸੌਂਪਣੇ ਹੋ ਗਏ ਜਾਪੇ, ਉਹ ਦਹਲੀਜ਼ਾ ਕੋਲ ਅਟਕ ਜਿਹੀ ਗਈ, ਫੇਰ ਕਾਚਲੀ ਨਾਲ ਅੰਦਰ ਗਈ, ਤੇ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਮਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣੇ ਹੋਥਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਣਾਮ ਜਿਹੀ ਕਰਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਗਈ, .

ਫੇਰ ਏਅਰ ਪੋਰਟ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਸ਼ੁਰੂ ਦੀ ਹੋਈ ਮੁੱਕਣ ਤੇ ਵੀ ਆ ਗਈ, ਪਰ ਸ ਵੀ ਚੁਪ ਸੀ, ਅ ਵੀ।

ਅਥਾਨਕ ਸ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਫੁੱਫੂ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਸੀ ?

—ਨਹੀਂ। ਅ ਨੇ ਕਿਹਾ।

ਤੇ ਉਹ ਫੇਰ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਏ।

ਫੇਰ ਅ ਨੂੰ ਜਾਪਿਆ, ਸਾਇੰਦ ਸ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਨਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਬਹੁਤ ਏਰ ਹੋ ਗਈ, ਤੇ ਹੁਣ ਸਾਰੇ ਲਫਜ਼ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਥੱਡੇ ਗਏ ਹਨ—ਪੱਥਰ ਦੇ ਹੁੱਖ ਬਣ ਗਏ ਹਨ, ਤੇ ਮਨ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਕੋਲ ਉਗੇ ਹੋਏ ਉਹਨਾਂ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਪਤੇ ਸਾਇੰਦ ਉਦੋਂ ਤਕ ਕੰਬਦੇ ਰਹਿਣਗੇ ਜਦੋਂ ਤਕ ਹਵਾ ਵਗਾਈ ਹੈ ..

ਏਅਰ ਪੋਰਟ ਆ ਗਿਆ, ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠਾਂ ਸ ਦੇ ਸਹਿਲ ਦੀ ਸੜਕ ਟੁੱਟ ਗਈ ..

ਹੁਣ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੜਕ ਸੀ—ਜੋ ਹਵਾ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਅ ਦੇ ਸਹਿਰ ਦੀ ਇਕ ਸੜਕ ਨਾਲ ਜਾ ਜੁੜਦੀ ਸੀ....

ਤੇ ਉਥੇ, ਜਿਥੇ ਦੋ ਸੜਕਾਂ ਇਕ ਦੂਸਰੀ ਦੀ ਵੱਖੀ ਵਿਚੋਂ ਪਾਟਣ ਲਗੀਆਂ, ਸ ਨੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਅ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਲਾ ਲਿਆ। ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਕੰਥ ਕੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠਲੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨੂੰ ਇੰਜ ਰੇਖਣ ਲਗ ਪਏ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਘਰ ਦਾ ਚੋੜਾ ਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਬਣਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ...

1959 ਦੀ ਇਕ ਕਥਰ

ਪਿਤਾ ਜੀ ਜਦੋਂ ਜੀਉਂਦੇ ਸਨ, ਸੁਣਾਏ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਬਿੰਦਗੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਡਿਆਨਕ ਹੈਬਲੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਇਕ ਫਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਾਪ ਦੀ ਸਾਇਵਾਵ ਵਿਚੋਂ ਮਿਲਿਆ

ਹਾਮਿਲਟਨ ਤੇ ਮੋਹਰਾਂ ਦਾ ਭੁੱਖਾ ਇਕ ਲੋਹੇ ਦਾ ਟਰੈਕ ਅਪਣੇ ਸਹਿਰ ਕੁਸਰਾ ਵਾਲੇ ਦੋ ਇਕ ਖੁੰਸਲੀਭ ਡਰਾਟਰੀ ਆਪੀ ਜਦਕਿ ਅੰਤਰ ਕੋਲ ਅਮਾਨਤ ਰੱਖਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਜਿਹਨੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਇਹੀ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿਹਾ ਟਰੈਕ ? ਅਤੇ 1959 ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਚਿਤਾਰ ਕੇ ਜਿਥੇ ਆਪ ਰਹੀ ਸਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਗੁਜਰਾ ਵਾਲੇ ਦੀ ਇਕ ਡਰਾਟਰੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਨਾ ਉਹਦੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਡਰਾਟਰੀ ਮੇ ਵੀ ਢੇਰੀ ਹੈ ਮੈ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਇਸਵਾਸ ਦਾ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਇਕ ਟਰੈਕ ਅਮਾਨਤ ਰੱਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਖੁਣ ਉਹ ਅਖ ਰਹੀ ਹੈ—ਕਿਹਾ ਇਸਵਾਸ ?

ਉਹ ਬੜਾ ਤਿਆਨਕ ਪਲ ਸੀ, ਹੁਣੇਕਾ ਬੰਦਲਾ ਵਾਂਗ ਘਿਰਦਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਦਾਸੀ ਕਣ ਕਣ ਵਾਸਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਬੰਦਲ ਖੁੱਲ੍ਹਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਉਸ ਬੰਬੇ ਜੇਹੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੋ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਥੋੜੇ ਹੋਏ ਦਿਨ ਬੰਦਲਾ ਦੀ ਹਰ ਬੰਦੋਬੁੰਦੀ ਇਹੋ ਜੇਹੇ ਚੇਤਿਆ ਵਾਸਤੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣੀ, ਪਿੱਛੇ ਦਿਹ ਨਿੱਛੇ ਕਈ ਖੂਹੀਆ ਬੁਝਾਵਾ ਹੈ ਇਕ ਇਕ ਹੋਤੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਇਕ ਬਹਾਣੀ ਸਿਰੀ-ਕਾਲੇ ਅੱਖਰ ਹਰਾਮ ਵਾਲੀ ਹੋਸ਼ ਠੇਕਾ ਕੋਲੇ ਦਾ ਛਿਲਕਾ ਤੇ ਇਕ ਸੀ ਅਨੀਤਾ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਬੀਬੀ ਦਾ ਪਾਤਰ। ਪਰ ਉਸ "ਸਾਡੀ ਬੀਬੀ" ਨੇ ਜੋ ਕੁਝ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਵਰਤਾਇਆ ਸੀ ਉਹ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਘਰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। 1970 ਵਿਚ ਵੇਰ ਇਕ ਲੰਬੀ ਕਹਾਣੀ ਜਿਲੀ ਦੇ ਅੰਤਰ (ਨਿਬਰ ਪੰਨੇ) ਤੇ ਉਸ ਕਹਾਣੀ ਦੀ "ਇਸ ਵੀ" ਵਿਚ ਜਾਪਿਆ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੋਂਦ ਤਕ ਸਮਾ ਗਈ ਸੀ।

ਉਹ ਨਿੱਕੀ ਜਹੀ ਬੰਦੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਵਾਕਫ ਹੋਈ ਸੀ। (ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵੇਰਵਾ 'ਦੇ ਅੰਤਰ' ਨੇ 'ਮੈਂ' ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਹੈ) ਉਹਦੇ ਵਿਆਹ ਵੇਲੇ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਜੋ-ਪਰਿਕਸਤਨ ਦੇ ਬੰਬੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹਾਥੀਏ ਸਨ ਉਹ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰਾਮ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਿਰਫ ਇਹ ਸੀ—ਕਿ ਹੁਣੇਕਾ ਜਦੋਂ ਹੋਸਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਰਹਿਣੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਹੋਸਦੇ ਸਨ... ਫੇਰ ਦਸਤ ਪਾ ਕੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਅਪਿਆ-ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਟੁਟੇ ਹੋਏ ਇਸਵਾਸ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਸਨ, ਜੋ ਹੁਣੇਕੇ ਵਿਚ ਚਿਲਕਦੇ ਸਨ ਤੇ ਹੋਸਦੇ ਸਨ... ਉਹਦੇ ਮਾਸੂਮ ਜੇਹੇ ਦਿਸਦੇ ਬੋਲਾ ਨੂੰ, ਮੈਂ ਹੇਠਲੀ ਧਰਿਆ ਵਾਂਗ ਹਸਲ ਲਾਇਆ ਸੀ ਸਿਵਨੀ ਨੇ ਸੋਪਾ ਨੂੰ ਰਾਲ ਲਾਇਆ ਸੀ ਪਰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਧਰੀ ਸਮਝ ਕੇ ਨਹੀਂ। ਸੋਰਦੀ ਹੋਈ ਸਾਂ—ਮੈਂ ਸਿਵਨੀ ਨਹੀਂ ਫੇਰ ਸਿਵਨੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਡਰਦੀਓਂ ਕਿਉਂ ਦਿੱਤੀ ?

ਮੈਂ ਮੱਠੀ ਤੇ ਮੱਠੀ ਹਵਾਝ ਕੀ ਸੁੱਖ ਸਕਦੀ ਸਾਂ, ਪਰ ਕੁਝ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਤੇ ਡਿੱਧੀ ਯਦਾਧੁ ਸੁੱਖਣ ਦੀ ਵੀ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਸਕਦੀ ਨਾਏ ਸੀ। ਇਹ ਸਕਦੀ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ—ਛੋਟੀ ਹੁੰਦੀ ਨੇ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਇਕ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਸਿਖਾਇਆ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਨੌਕਰੀ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਇਕ ਵਾਰ ਉਹਨੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਦੇ ਮੁਤ ਦੀ ਉਤਲੀ ਇਸ਼ਾਰਤ ਪਾਭ ਕੇ ਦਸਤਖਤ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਤੇ ਉਤਲੇ ਖਾਲੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਇਕ ਨਵੀਂ ਇਸ਼ਾਰਤ ਲਿਖ ਲਈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੋਨੋਂ ਯਸਾਰ ਰੁਪਿਆ (ਪੁਰੀ ਰਕਮ ਹੁਣ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ) ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਖੁਦਾਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਦਾਵਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਮੈਂ ਉਸ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਮਾਮਾ ਸੀ ਬੁਲਾਈ ਹੋਈ

ਸਾਂ। ਬੜੀ ਛੋਟੀ ਸਾਂ ਪਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਦੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਜਿਹੜੀ ਦੁਖਦਾਈ ਹੈਰਾਨੀ
 ਦੇਖੀ ਸੀ ਉਹੀਉਂ ਹੋਰ 1959 ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਉਤੇ ਦੇਖੀ। ਹੋਰਨ ਸਾ-ਹਾਦਸਿਆ ਦੇ
 ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਕਿਵੇਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ? ਇਸ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ, ਫੀਸਾਂ
 ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ, ਬਿਲਕੁਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਬਾਪ ਨੇ ਇਕ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕੋਲ ਰੱਖ ਕੇ
 ਪੜ੍ਹਾਇਆ ਸੀ। ਫੇਰ ਆਖਰੀ ਉਮਰੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਜ਼ਿਲਾ ਹਜ਼ਾਰੀ ਬਾਡਾ ਚਲੇ ਗਏ, ਕੁਝ ਏਕੜ
 ਜ਼ਮੀਨ ਖਰੀਦ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਬਗੀਚਾ ਲਾਣ ਦਾ ਵਲੋਲ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਲੜਕੇ ਨੂੰ
 ਨਾਲ ਲੈ ਗਏ ਸਨ। ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਉਸ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਨਕਸ਼ਿਆ ਦੀਆਂ ਲੰਕਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਗਿਆ,
 ਤੇ ਮਿਆਦੀ ਖੁਧਾਰ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖਰੀਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਬਾਰੇ
 ਕੁਝ ਚਿਰ ਖ਼ਤ ਆਂਦੇ ਰਹੇ, ਫੇਰ ਲੰਬੀ ਚੁੱਪ ਛਾ ਗਈ। ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸਕਦੀ-ਪਰ ਖਤਾਂ
 ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸੇ ਲੜਕੇ ਨੇ ਭੀਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਉਹ ਜ਼ਮੀਨ ਵੇਚ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਤੇ ਸਾਰੀ ਰਕਮ
 ਥੋਏ ਨਿਥ ਪਾ ਕੇ ਚੁੱਪ ਧਾਰ ਲਈ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਬਾਏ, ਇਹਦੇ ਬਾਏ, ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਫ਼ਿਕਰਾ ਬਚਿਆ
 ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ "ਇਹ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸਕਦੀ... ਇਹ ਸੋਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸਕਦੀ..."

ਇਹ 1959 ਦਾ ਉਹੀ ਪਲ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਅਸਮਾਨ
 ਤੋਂ ਇਕ ਤਾਰਾ ਟੁਟਦਾ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਵਿਸਵਾਸ ਦਾ ਤਾਰਾ ਸੀ।

1960

ਇਹ ਵਰ੍ਹਾ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉਦਾਸ ਵਰ੍ਹਾ ਸੀ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਕੈਲੰਡਰ ਵਿਚੋਂ ਪਾਏ ਹੋਏ
 ਸਭੇ ਵਾਲਾ। ਮਨ ਨੇ ਘਰ ਦੀਆਂ ਦਰਲੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਪੈਰ ਰੱਖ ਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ
 ਰਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਘਬਰਾ ਕੇ ਕੰਬਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸਾਹਿਰ ਨੂੰ ਬੰਬਈ ਫੌਨ ਕਰਨ
 ਲਈ ਫ਼ੋਨ ਦੇ ਕੋਲ ਜਾਈ ਸਾਂ, ਕਿ ਅਜੀਬ ਇਤਫ਼ਾਕ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਸ ਦਿਨ ਦੇ ਬਲਿਟਸ
 ਵਿਚ ਤਸਵੀਰ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਖ਼ਬਰ ਵੀ ਕਿ ਸਾਹਿਰ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਇਕ ਨਵੀਂ ਮੁਹੱਬਤ ਮਿਲ
 ਗਈ ਹੈ। ਹੱਥ ਫ਼ੋਨ ਦੇ ਡਾਇਲ ਤੋਂ ਕੁਝ ਇੰਚ ਪਹੁੰਚ ਖਿਲਾਅ ਵਿਚ ਖਲੋਤੇ ਰਹਿ ਗਏ . .

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਅਸਕਰ ਵਾਲੀਲਡ ਦੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ
 ਪਹਿਚਾਣਿਆ ਸੀ "ਮੈਂ ਮਰ ਜਾਣਾ ਸੋਚਿਆ ..ਏਥੇ ਕਹਿਰ ਦੀ ਸੋਚ ਜਦੋਂ ਫ਼ਰਾ ਕੇ ਨਿੰਨੀ ਪੈ
 ਗਈ, ਮੈਂ ਸੀਉਣ ਲਈ ਅਪਣਾ ਮਨ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਪਰ ਸੋਚਿਆ ਉਦਾਸੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਇਕ ਸ਼ਾਹੀ
 ਲਿਥਾਸ ਬਣਾ ਲਵਾਂਗਾ ਤੇ ਹਰ ਵੇਲੇ ਪਹਿਨ ਕੇ ਰੱਖਾਂਗਾ...ਜਿਹੜੀਆਂ ਦਹਲੀਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੈਰ
 ਰੱਖਾਂਗਾ, ਉਹ ਘਰ ਵੇਰਵਾ ਦਾ ਅਸਥਾਨ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ...ਮੇਰੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਮੇਰੀ ਉਦਾਸੀ ਨੂੰ
 ਮਿਟਾ ਮਿਟਾ ਕੇ ਰੁਹਿਆ ਕਰਨਗੇ . . ਲੋਕਾਂ ਮੇਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦੁਖਦਾਈ ਮੈਂ
 ਝੁੱਲ ਜਾਵਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਇੰਜ ਕਰਨਾ ਬਿਲਕੁਲ ਮਾਰੂ ਹੈ। ਇਹਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਚੰਨ
 ਸੂਰਜ ਦੀ ਖ਼ੁਬਸੂਰਤੀ, ਸਫੇਰ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਸੰਗੀਤ, ਝੂਪੀਆਂ ਗਾਤਾਂ ਦੀ ਰੂਪ,
 ਧੌਂਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਛਣਦੀਆਂ ਮੀਂਹ ਦੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਘਾਹ ਉਤੇ ਤਿਲਕਦੀ ਕੁਲ, ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ
 ਮੇਰੇ ਲਈ ਵੁੜ੍ਹਾਂਦਾ ਜਾਵੇਗਾ . . " ਆਪਣੇ ਤਜੁਰਬੇ ਤੇ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋਣਾ ਇੰਜ ਹੈ ਜਿਵੇਂ

ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹੋਰ ਇਕ ਕੋਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਧੂਨ ਤਰ ਲਵੇ ...ਇਹ ਆਪਣੀ ਰੂਹ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋਣਾ ਹੈ ...

ਇਸਤੋਂ ਨਾਲ਼ ਏਸ਼ੀ ਸੀ, ਪਰ ਕਦੀ ਦੁਬਿਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਉਦਾਸ ਨਜ਼ਮਾਂ 'ਮੈਂ ਏਸ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖੀਆਂ'। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅਧੀਕ ਸੁਪਨਾ ਮੈਨੂੰ ਅੱਖਰ ਔਖਰ ਯਾਦ ਹੈ

ਹੌੜੀ ਵਿਚ ਸਫ਼ਰ ਕਰ ਰਹੀ ਸਾਂ। ਸਾਹਮਣੀ ਸੀਟ ਉੱਤੇ ਇਕ ਬਜ਼ੁਰਗ ਮੁੰਹ ਸੀ, ਬੜਾ ਫੁਲਾ ਤੇ ਇਸਕਦਾ। ਲੰਬੇ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਵਰਕੇ ਫਰੇਲਦੀ ਰਹੀ, ਤੇ ਵੇਰ ਮੇਰੀਆਂ ਰੁੱਪ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੇ ਉਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੂੰ ਥੱਲੀਂ ਲਾ ਲਿਆ। ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ "ਤੂੰ ਕਦੇ ਕਾਲਾ ਗੁਲਾਬ ਵੇਖਿਆ ਏ ?" ਆਇਆ "ਕਾਲਾ ਗੁਲਾਬ ?" ਨਹੀਂ ਤਾਂ, "ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ "ਇਥੇ ਹਰ ਥੜ੍ਹੇ ਚਿਹਰੇ ਉੱਤੇ ਇਕ ਸਟੇਸ਼ਨ ਅਵੇਰਾ ਉਥੇ ਇਕ ਰਾਹ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਜਾਂਦਾ ਏ ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਇਕ ਬਾਗ਼ ਏ ਉਸ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਵੇਹੂੰ ਜਿਹੇ ਲਾਲ਼ ਰੰਗ ਦੇ ਗੁਲਾਬ ਨੇ, ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ ਰਾਗ਼ ਕਾਲੇ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ਼ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਏ—"

"ਸੱਚ ?"

"ਤੂੰ ਉਹ ਬਾਗ਼ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੇਂਗੀ ?"

"ਮੈਂ ਇਹੀ ਸੋਚ ਰਹੀ ਹਾਂ—ਮੈਂ ਉਹ ਬਾਗ਼ ਵੇਖ ਸਕਾਂ।"

"ਉਹਦੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਏ—"

"ਕੀ ?"

"ਜੇ ਤੂੰ ਉਹ ਵਪਣ ਚੱਲੇਂ 'ਮੈਂ ਉਥੇ ਹੀ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਵਾਂਗਾ।"

"ਮੈਂ ਰਲਾਂਗੀ।" ਤੇ ਵੇਰ ਇਕ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਮੈਂ ਤੇ ਉਹ ਬਜ਼ੁਰਗ ਉਤਰ ਗਏ ਇਕ ਲੰਬਾ ਕੱਚਾ ਰਾਹ ਛੱਡਿਆ, ਉਥੇ ਕੋਈ ਸਫ਼ਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦੀ—ਤੇ ਵੇਰ ਸੱਚਮੁਚ ਅਜੀ ਇਕ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਵੇਡਾ ਵੱਡਾ ਤੇ ਚਮਕਦਾ ਗੁਲਾਬ ਮੈਂ ਕਦੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ। ਗੁਲਾਬ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਡਿਲਕ ਡਿਲਕ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਚਹੁਤ ਵੱਡਾ ਬਾਗ਼ ਸੀ, ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਲਾਲ਼ ਸੂਹੇ ਰੰਗ ਦੇ ਗੁਲਾਬ ਸਨ, ਤੇ ਇਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਚਿੱਟੇ ਦੋਸ਼ ਰੰਗ ਦੇ। ਬਾਕੀ ਸਾਰਾ, ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਛਲਿਆ ਹੋਇਆ ਬਾਗ਼ ਕਾਲੇ ਸਾਹ ਗੁਲਾਬ ਨਾਲ਼ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

"ਇਹਦੀ ਕਹਾਣੀ ?"

"ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਇਕ ਔਰਤ ਜੁੱਦੀ ਸੀ, ਬੜੇ ਸੁੱਚੇ ਮਨ ਨਾਲ ਉਹਨੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮੁਹੱਬਤ ਕੀਤੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਉਹਦੇ ਪਿਆਰੇ ਨੇ ਉਹਦੇ ਵਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸੂਹੇ ਗੁਲਾਬ ਦਾ ਟੱਲ ਟੁੱਟਿਆ। ਤੇ ਔਰਤ ਨੇ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਬੜੇ ਪਿਆਰੇ ਹੀਤ ਲਿਖੇ। ਉਹ ਮੁਹੱਬਤ ਲੇਖੇ ਨਾ ਥੜ੍ਹੀ। ਉਸ ਔਰਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਮਾਜ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਉੱਤੇ ਢਾਹ ਦਿਤੀ। ਇਕ ਅਸਹਿ ਦਰਦ ਉਹਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਆਪਣੀ ਕਲਮ ਨੂੰ ਉਸ ਦਰਦ ਵਿਚ ਡਿੱਗੇ ਕੇ ਗੀਤ ਲਿਖਦੀ ਰਹੀ। ਸੁੰ-ਪੀੜ ਇਕ ਉਹ ਨਜ਼ਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ਼ ਕੋਈ ਪਰਾਈਆਂ

ਪੀਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਪੀੜ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਪੀੜ ਨੂੰ ਫਲਾ ਲਿਆ ਤੇ ਵੇਰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਗੀਤ ਲਿਖੇ-ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ ਉਹਦਾ ਨਹੀਂ, ਲੁਕਾਈ ਦਾ ਦਰਦ ਸੀ।"

"ਵੇਰ?"

"ਜਦੋਂ ਉਹ ਔਰਤ ਮਰ ਗਈ, ਉਹਨੂੰ ਇਸ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਦਫਨਾਇਆ ਗਿਆ—ਉਹਦੀ ਕਬਰ ਉੱਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁਲਾਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਫੁੱਲ ਉਗੇ। ਇਕ ਫੁੱਲ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦਾ ਸੀ ਇਕ ਫਾਲੇ ਰੰਗ ਦਾ ਤੇ ਇਕ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦਾ।"

"ਅਜੀਬ ਗੱਲ ਹੈ।"

"ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਫੁੱਲ ਅਥੇ ਹੀ ਵਧਦੇ ਗਏ। ਨਾ ਕਿਸੇ ਪਾਣੀ ਇੱਤਾ, ਨਾ ਕਿਸੇ ਹਾਵੀ ਕੀਤੀ। ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਇਥੇ ਇਕ ਫੁੱਲਾ ਦਾ ਬਾਗ ਬਣ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖ ਲਿਆ ਹੈ ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ ਗੁਲਾਬ ਹਨ, ਇਕ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦੇ ਤੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਫਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ।"

"ਫੁੱਲ ਕੀ ਆਖਦੇ ਨੇ?"

"ਫੁੱਲ ਆਖਦੇ ਨੇ, ਉਸ ਔਰਤ ਨੇ ਜਿਹੜੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਗੀਤ ਲਿਖੇ, ਉਹ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ ਗੁਲਾਬ ਬਣ ਗਏ ਨੇ—ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਦਰਦਾਂ ਦੇ ਗੀਤ ਲਿਖੇ, ਉਹ ਗੁਲਾਬ ਫਾਲੇ ਰੰਗ ਦੇ ਹੋ ਗਏ ਨੇ—ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਉਹਨੇ ਮਨੁੱਖੀ-ਪਿਆਰ ਦੇ ਗੀਤ ਲਿਖੇ, ਉਹ ਚਿੱਟੇ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਫੁੱਲ ਬਣ ਗਏ ਨੇ—"

ਸਿਰ ਤੋਂ ਪੈਰ ਤਕ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਕੰਬਲੀ ਆਈ, ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਬਹੁਰੰਗ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ

"ਤੁਹਾਡਾ ਨਾ ਕੀ ਹੈ?"

"ਮੇਰਾ ਨਾਂ?... ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਸਮਾ।"

"ਸਮੇਂ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਸੁਣਾ ਰਿਹਾ ਹੈ?" ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਨਾਲ ਤੇ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਕੰਬਲੀ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਨੀਂਦਰ ਖੁਲ੍ਹ ਫਾਈ

ਉਸ ਵਜ੍ਹੇ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਕ ਸਾਇਕਲੋਮੋਟਰਿਸਟ ਦੇ ਇਲਾਜ ਵਿਚ ਵੀ ਰਹੀ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣਣ ਲਈ ਤੇ ਉਹਦੇ ਅਥੇ ਰੋਜ਼ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਤੇ ਸੁਪਨੇ ਕਾਰਜ ਉੱਤੇ ਲਿਖਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅਜੀਬ ਸੁਪਨੇ ਜੋ ਡਾਕਟਰ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਲਿਖੇ ਸਨ, ਇਹ ਹਨ।

।

ਕਿਸੇ ਬੜੀ ਉੱਚੀ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਮੈਂ ਇਕੱਲੀ ਖਲੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਫੜੀ ਹੋਈ ਬਲਮ ਨਾਲ ਗੋਲਾ ਕਰਦੀ ਪਈ ਸਾਂ "ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਸਾਥ ਦੇਵੇਂਗੀ?—ਕਿੰਨਾ ਕੇ ਚਿਰ ਮੇਰਾ ਸਾਥ ਦੇਵੇਂਗੀ?" ਅਚਾਨਕ ਕਿਸੇ ਨੇ ਘੁਟ ਕੇ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ। "ਤੂੰ ਛਲਾਵਾ ਦੇ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਛੱਡ ਦੇ" ਮੈਂ ਅਚਿਆਂ ਤੇ ਫੇਰ ਦੀ ਆਪਣਾ ਹੱਥ ਛੁਡਾ ਕੇ ਉਸ ਇਮਾਰਤ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤਰਨ ਲੱਗ ਪਈ। ਮੈਂ ਬੜੀ ਤੇਜ਼ ਉਤਰ ਰਹੀ ਸਾਂ, ਪਰ ਪੌੜੀਆਂ ਮੁਕਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਉਂਦੀਆਂ। ਮੇਰਾ ਸਾਹ ਕਾਹਲਾ ਹੁੰਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਪਿਛੋਂ ਦੀ ਆਣ ਕੇ ਉਹ ਛਲਾਵਾ ਮੈਨੂੰ ਫੜ ਲਵੇਗਾ। ਅਖੀਰ ਪੌੜੀਆਂ ਮੁੱਕ ਗਈਆਂ, ਪਰ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਸਭਨੀ ਪਾਸੀ

ਬਾਗ ਹੀ ਬਾਗ ਸਨ, ਤੇ ਚਾਹੀਨ ਦਾ ਚੋਪਾ ਚੋਪਾ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਬਾਗ ਵੀ ਉਸੇ ਇਮਾਰਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸਨ ਤੇ ਉਥੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਮੇਲਾ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਲੋਕ ਨਾਟਕ ਖੇਡ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਕੋਈ ਮੈਚ ਪੜਾ ਨਹੀਂ ਕਿੱਥੇ ਮੇਰਾ ਪੁਰਾਣਾ ਸਾਈਕਲ ਮੈਨੂੰ ਲੱਭ ਪਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਸਾਈਕਲ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਲੱਭਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਬਾਗਾਂ ਦੇ ਕੰਢੇ ਕੰਢੇ ਸਾਈਕਲ ਚਲਾਈ ਮੈਂ ਜਿਹੜੇ ਵੀ ਪਾਸੇ ਜਾਈ ਉਥੇ ਅੱਗੇ ਧੱਕਣ ਦੀ ਚੀਟਾਰ ਆ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਨਾ ਲੱਭਦਾ। ਮੈਂ ਫੇਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਵਲ ਸਾਈਕਲ ਮੋੜਦੀ, ਪਰ ਉਥੇ ਵੀ ਅਖੀਰ ਇਕ ਦੰਗਾ ਆ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦਾ ਰਸਤਾ ਨਾ ਮਿਲਦਾ—ਏਸੇ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਕੀਦਰ ਖੁਲ੍ਹ ਗਈ।

2

ਜਿੰਦੇ ਸ਼ਹਿਮਤਾਰ ਦਾ ਇਕ ਜੁੱਤ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਵਲ ਝੱਕਦੀ ਰਹੀ, ਝੱਕਦੀ ਰਹੀ ਤੇ ਫੇਰ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਆਖਿਆ, "ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕੀ ਕਰਨਾ ਏ"। ਨਾ ਤੂੰ ਬੋਲਦਾ ਏ ਤੇ ਨਾ ਤੂੰ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਏ।—ਅੱਜ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿਆਰੀ—ਚੀਟਾ ਚੀਟਾ ਕਰ ਦਿਆਰੀ—ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਗੁਆ ਦਿੱਤੀ ਏ—ਮੇਰਾ ਰਸੈਵਰ.....ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਆਦਰਸ਼..... ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਫੇਰ ਨਾਲ ਉਸ ਉੱਤ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਮੇਰੇ ਅਪਣੇ ਹੀ ਫੇਰ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਜਾਗ ਆ ਗਈ।

3

ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਮੇਰੇ ਗੋਲ ਇਕ ਚੂੜੀ ਪਲੋੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕੋਈ ਵੀਹਾਂ ਫੁੱਟਿਆ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ ਪਤਲੀ, ਲੰਬੀ ਤੇ ਉਹਦਾ ਇਕ ਇਕ ਨਕਸ਼ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਬੜੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਘੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਰੰਗ ਬਾਲਾ ਤੇ ਨਿਸ਼ਕਰਾ—ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਾਲੇ ਪੱਥਰ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਕ ਖੁੱਤ ਥਣਾਇਆ ਹੋਵੇ। "ਇਹ ਕੌਣ ਏ?" ਮੈਨੂੰ ਪਿਥੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ "ਮੇਰੀ ਪੀ" ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ "ਪੱਥਰ ਵਾਲਾ ਕੌਣ ਸੀ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਹਨੇ ਫੇਰ ਹੀਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ, "ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਦੋ ਬੱਚੇ ਵੇਖੇ ਨੇ, ਉਹ ਖੜੇ ਸਿੱਟੇ ਨੇ। ਸੋਹਣੀ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਏ, ਪਰ ਇਹਦਾ ਰੰਗ...." ਆਖਿਆ "ਉਹ ਵੇਖੋ ਛੋਟੇ ਨੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੰਗ ਗੋਰਾ ਏ ਇਹ ਮੇਰੀ ਸਾਇਆ ਤੇ ਵੱਡੀ ਪੀ ਏ.... ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਏ ਪਾਥਰੀ ਨੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਅਪਣੇ ਪਿੱਤੇ ਦੀ ਮਿਲ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਖੁੱਤ, ਰਾਣੇਜ਼ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ—ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਮਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੰਗ ਨੂੰ ਵੰਟ ਕੇ ਇਹ ਪੀ ਬਣਾਈ ਏ.... ਮੇਰੀ ਕਲਾ ਮੇਰੀ ਕਿਰਤ..."

4

ਮੈਂ ਇਕ ਉਜਾੜ ਵਿਚ ਲੰਘਦੀ ਪਈ ਸਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਈ ਪਰ ਇਕ ਅਵਾਜ਼ ਆਈ। ਕੋਈ ਗਾਉਂਦਾ ਪਿਆ ਸੀ "ਘਰਾ ਕੀਤੇਈ ਸਾਹਿਬ" ਮੇਰਾ ਕਰਕਸ਼ ਟੰਗਿਓ ਈ ਜੰਡ।" ਮੈਂ ਉਜਾੜ ਵਿਚ ਖਲੋ ਕੇ ਚੜ੍ਹੀ ਪਾਈ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਪੁੱਛਿਆ ਤੂੰ ਕੌਣ ਏ?" ਜਵਾਬ ਮਿਲਿਆ ਮੈਂ ਬਹਾਦਰ ਮਿਲਾ ਜਾਂ, ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਤੀਰ ਲੁਕਾ ਛੱਡੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਅਣਿਆਈਂ ਮੱਤੇ ਮਰਵਾ ਦਿਤਾ।" ਮੈਂ ਫੇਰ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਵੇਖਿਆ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਨਜ਼ਰ ਨਾ ਆਈ ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿਤਾ "ਕਦੇ ਕਦੇ ਕਹਾਈਆ ਪਸਾ ਪਰਤ ਲੈਂਦੀਆ ਨੇ, ਅੱਜ ਇਕ ਮਿਰਜੇ ਨੇ ਮੇਰੇ ਤੀਰ ਲੁਕਾ ਛੱਡੇ ਨੇ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੂੰ, ਅਣਿਆਈਂ ਮੱਤੇ ਮਰਵਾ ਦਿਤਾ ਏ।"

ਬੰਦਲ ਖੜੇ ਜੋਰ ਦੀ ਗਰਜੇ । ਸਾਰਾ ਅਸਮਾਨ ਰੰਬਦਾ ਹੋਆ ਸੀ । ਤੇ ਫੇਰ ਮੇਰੇ ਸਿੱਧੇ ਹੱਥ ਉੱਤੇ ਬਿਜਲੀ ਭਿੱਗ ਪਈ । ਮੇਰੇ ਬਿਸਮ ਨੂੰ ਇਕ ਸਖਤ ਝਟਕਾ ਲੱਗਾ ਤੇ ਫੇਰ ਮੈਂ ਸੰਭਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ । ਹੱਥ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਸੀ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਥਾਹੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਲਹੂ ਵਗਦਾ ਪਿਆ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਝਰੀਟ ਆ ਗਈ ਹੋਵੇ । ਦੂਸਰੀ ਵਾਰ ਫੇਰ ਬਿਜਲੀ ਕੜਕੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਉਸ ਹੱਥ ਉੱਤੇ ਭਿੱਗ ਪਈ । ਫੇਰ ਇਕ ਸਖਤ ਝਟਕਾ ਲੱਗਾ ਤੇ ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਹੱਥ ਨੂੰ ਹਿਲਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਉਹ ਬਿਲਕੁਲ ਸਾਫ਼ ਤ ਸੀ ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਥਾਹੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਮਾੜੀ ਜਿਹੀ ਗਰਜ਼ ਆ ਗਈ ਹੋਵੇ । ਤੀਸਰੀ ਵਾਰ ਫੇਰ ਅਸਮਾਨ ਪਾਟ ਗਿਆ ਤੇ ਮੇਰੇ ਉਸੇ ਹੱਥ ਉੱਤੇ ਬਿਜਲੀ ਭਿੱਗ ਪਈ । ਸਖਤ ਝਟਕਾ ਲੱਗਾ, ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਹੱਥ ਨੂੰ ਹਿਲਾਇਆ ਹੱਥ ਹਿਲਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ, ਪਰ ਇਕ ਉਂਗਲ ਇੰਗੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ । ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੂਸਰੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਉਸ ਉਂਗਲ ਨੂੰ ਦਬਾਇਆ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕੇ ਘੁਟਿਆ ਤੇ ਉਹ ਸਿੱਧੀ ਹੋ ਗਈ ਆਪਣੀ ਥਾਹੇ ਹੋ ਗਈ—ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕਲਮ ਵਜ਼ ਕੇ ਵੇਖੀ, ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਸੀ ਮੇਰੀ ਕਲਮ ਅਜੇ ਵੀ ਲਿਖਦੀ ਪਈ ਸੀ । ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਾਦਲੋਂ-ਅਰ ਦੇ ਮਨ ਵਰਗੀ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ 'ਸੁੰਦਰਤਾ ਦਾ ਵਿਰਾਦ' ਲਿਖਿਆ ਸੀ

ਤੂੰ ਉੱਚੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿਚੋਂ ਉਤਰੀ ਏਂ ਕਿ ਕੁੰਝੇ ਪਤਾਲ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਏਂ ?

ਤੇਰੀ ਤੱਕਣੀ ਨਿਰੀ ਸਰਾਬ, ਚੈੱਤ ਮਈ ਵੀ, ਤੇ ਦੇਵ ਮਈ ਵੀ ।

ਤੇਰੀਆਂ ਔਖਾਂ ਵਿਚ, ਸੰਭ ਵੀ ਤੇ ਸਫੇਰ ਵੀ ।

ਤੇਰੀ ਸੁਗੰਧ, ਜਿਵੇਂ ਤਰਕਾਲਾ ਦੀ ਹਨੇਰੀ ।

ਤੇਰੇ ਹੋਰ, ਦਾਰੂ ਦਾ ਇਕ ਘਟ, ਤੇਰਾ ਮੂੰਹ ਇਕ ਨਾਮ

ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਖੋਰ ਮੁੰਦਰ ਵਿਚੋਂ ਉੱਭਰੀ ਏਂ, ਕਿ ਤਾਰਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪਲਮੀ ਏਂ ?

ਤੂੰ ਇਕ ਹੱਥ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ੀ ਖੀਜਨੀ ਏਂ ਦੂਸਰੇ ਨਾਲ ਤਬਾਹੀ

ਤੇਰੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੀ ਛਟਕ ਕਿੰਨੀ ਉਜਾਨਕ ।

ਤੇਰੀ ਹਾਲਵੱਕੜੀ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਕਬਰ ਵਿਚ ਲਹਿੰਦਾ ਜਾਵੇ—

ਏਸੇ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿਚ 26 ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਗਣਤੰਤਰ ਦਿਵਸ ਤੇ ਤਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਨੈਪਾਲ ਗਈ ਸੀ । ਜਦ ਮਨ ਦੀ ਬੜੀ ਉੱਖਤੀ ਹੋਈ ਹਾਲਤ ਸੀ, ਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਖ਼ਤ ਇਮਹੋਬ ਨੂੰ ਲਿਖੇ ਸਨ "ਕਲੂ ਨੈਪਾਲ ਨੇ ਮੇਰੀ ਉਸ ਕਲਮ ਨੂੰ ਸਤਕਾਰਿਆ ਜਿਸ ਕਲਮ ਨਾਲ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਲਈ ਮੁਹੱਬਤ ਦੇ ਗੀਤ ਲਿਖੇ । ਇਸ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਜਿੰਨੇ ਫੁੱਲ ਮਿਲੇ ਮੈਂ ਸਾਰੇ ਤੇਰੀ ਯਾਦ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿਤੇ । "ਹਿਜਰ ਦੀ ਇਸ ਰਾਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਹੰਸਲੀ ਆਉਂਦੀ ਪਈ ਇਸ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਮ ਵਿਚ ਤੇਰੀ ਯਾਦ ਦੀ ਬੱਤੀ ਬਲਦੀ ਪਈ ਸੀ । ਫਾਤ ਸਾਢੇ ਯਾਰ ਵਜੇ ਤਕ ਇਸ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦਾ ਚਿਕਰ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ । ਕੋਲ ਕਿੰਨਿਆਂ ਹੀ ਨੈਪਾਲੀ, ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਬੰਗਾਲੀ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਜਗਦੀਆਂ ਪਈਆਂ ਸਨ ਇਕ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਸੋਅਰ ਸੀ, ਜਿਹਦਾ ਅਰਥ ਸੀ, "ਗੋਗਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਪੁੱਥ ਨਾਲ ਚਮਕਦੀ ਰੋਤ ਨੂੰ ਯਾਦੀ ਸਮਝ ਕੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ । ਝੁਲੇਖਾ ਖਾਂਦੇ ਹਾਂ, ਤੜਪਦੇ ਹਾਂ । ਪਰ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਨੇ ਰੋਤ ਰੋਤ ਹੈ, ਪਾਣੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੀ, ਤੇ ਕੁਝ ਜਿਆਣੇ ਲੋਕ ਉਸ ਰੋਤ ਨੂੰ ਪਾਣੀ

ਸਮਝਣ ਦੀ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਹ ਲੋਕ ਸਿਆਣੇ ਹੋਣਗੇ, ਪਰ ਮੈਂ ਆਖਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਹੋੜ ਨੂੰ ਪਾਲੀ ਸਮਝਣ ਦੀ ਗਲਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਿਆਸ ਵਿਚ ਚੂੜ ਕੋਈ ਕਸਰ ਹੋਵੇਗੀ।” —ਜੱਬ ਮੇਰੇ ਛਲਾਏ। ਮੇਰੀ ਸਿਆਣਪ ਵਿਚ ਕੋਈ ਰਸਰ ਹੁ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਮੇਰੀ ਪਿਆਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਹੀਂ, .. 27 ਜਨਵਰੀ, 1960.. .। “ਹਾਹੀ! ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਮੰਗਿਆ ਵੇਲੇ ਕਿਉਂ ਮਿਲਿਆ! ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਸਫ਼ਰ ਮੁੱਕਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਮਿਲਣਾ ਸੀ ਤਾਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਮਿਲਦਾ, ਉਸ ਦੁਪਹਿਰ ਦਾ ਸੇਕ ਤਾਂ ਦੇਖ ਲੈਂਦਾ” ਕਰਮਚੰਦ ਵਿਚ ਇਹ ਕਿਸੇ ਨੇ ਹਿੰਦੀ ਲਿਖਿਆ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਪੀੜ ਅੱਖੇ ਆਪਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕਦੀ ਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਦੇ ਮਹਾਂਦਰੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਉਡੀਕ ਤੇਰੇ ਸਹਿਰ ਦੀਆਂ ਜ਼ਾਲਮ ਦੀਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਚੌਦਾ ਬਰ੍ਹੇ (ਰਾਮ ਬਨਬਾਸ ਜਿਨ੍ਹਾਂ) ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੰਘ ਰਾਏ ਤੇ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਵਰ੍ਹੇ ਦੀ ਆਪਣੀ ਉਸੇ ਬਤਾਰ ਵਿਚ ਜਾ ਗਲਣਗੇ

1961

ਏਸ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਜੁੱਦ ਵਿਚ ਮਨ ਦੀ ਜੇ ਗਲਤ ਸੀ, ਉਹਨੂੰ ਉਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ “ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਚਾਰ ਖੜਾਅ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਚਾਰ ਵਰਨ ਚਾਰ ਆਸਰਮ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਮਨਸਿਕ ਅਵਸਥਾ ਦੇ ਚਾਰ ਪੜਾਅ ਜ਼ਰੂਰ ਦੇਖੇ ਹਨ, ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਕੁਝ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਆਖ ਸਕਦੀ ਹਾਂ—

ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਸੀ ਅਚੇਤਨਤਾ। ਇਹ ਇਕ ਬਾਲ-ਬੁੱਧ ਵਾਗ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹਰ ਦੀਸ ਅਚੰਝਾ ਲਗਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਛੋਟੀ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਚੀਜ਼ ਵਿਚ ਦੱਖੀ ਤੋਂ ਦੱਖੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਜਾਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਝੱਟ ਵਿਲਕ ਉਠਦੀ ਹੈ ਤੇ ਝਟ ਵਿਰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ

ਦੂਸਰਾ ਪੜਾਅ ਸੀ ਚੇਤਨਤਾ। ਇਹ ਇਕ ਮੁੱਕਣੇ ਔਰਾ ਵਾਲੀ ਤੇ ਹੁੰਦੜਹੋਲ ਜਵਾਨੀ ਵਾਗ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਹੋਰ ਬੜਾ ਭਗੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬੜਾ ਰੋਂਦਾ। ਜਿਹੜੀ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਜਦੋਂ ਰੁੱਸ ਬਹਿੰਦੀ ਹੈ ਮੰਨਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਇਕ ਸੱਖ ਵਾਹੁੰ ਨਫ਼ਰਤ ਨੂੰ ਮਣੀ ਸਮਝ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮੱਥੇ ਵਿਚ ਸਾੜੀ ਰਖਦੀ ਹੈ।

ਤੀਸਰਾ ਪੜਾਅ ਸੀ ਦਲੇਰੀ। ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਉਪੇਕਨ ਵਾਲੀ ਤੇ ਭਵਿੱਖ ਨੂੰ ਸੀਮਿਤ ਵਾਲੀ ਦਲੇਰੀ। ਉਪਨਿਆ ਨੂੰ ਤਾਸ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਹੁੰ ਰਲਾ ਕੇ ਤੇ ਵੰਡ ਕੇ ਕੋਈ ਖੇਡ ਖੇਡਣ ਵਾਲੀ ਦਲੇਰੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਰੋਟੀ ਵੀ ਹਾਰ ਸਦੀਵੀ ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਜਿਸ ਦੇ ਪੱਤੇ ਮੁੜ ਰਲਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਜਿੰਨ ਦੀ ਆਸ ਮੁੜ ਕੇ ਬੰਨ੍ਹੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ . .

ਤੇ ਹੁਣ ਚੌਥਾ ਪੜਾਅ ਹੈ ਇਕਲੋਤਾ....

ਉਸ ਇਕਲੋਤਾ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਕੰਬਣੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ—

ਪਰਤੀ ਨੇ ਅਜ ਵਰਤ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਇਲ ਦੀ ਬਾਲੀ ਕੋਲ ਪਰੋ
ਗੀਤਾਂ ਵਾਲੇ ਚੌਲ ਫੜਦਿਆਂ, ਕੰਬਣ ਲੱਗੀ ਉਖਲੀ.. .

ਹੋਣੀ ਨੇ ਅੱਜ ਹੂੰ ਪਿੰਜਾਇਆ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਚਗਾ ਘੁਕਰ ਦੇਵੇ
ਕੰਥੀ ਜਾਵੇ ਜਿੰਦ ਜੁਲਾਹੀ, ਕੰਥੀ ਜਾਵੇ ਤੱਕਲੀ....

ਅੰਬਰ ਦੀ ਅੱਜ ਪੰਡੀ ਕੰਥੇ ਤਾਰੇ ਉਤਰਨ ਵਾਹੇ ਵਾਹੀ
ਕਿਹੜੇ ਮਨ ਦੇ ਮਹਿਲਾਂ ਅੰਦਰ ਪਈ ਅਰਾਨਘ ਭਉਜਲੀ

ਕਿਸ ਪਾਪੀ ਨੇ ਤੀਰ ਰਲਾਇਆ ਇਸਕ ਦਾ ਜੰਗਲ ਸਹਿਮ ਗਿਆ ਹੈ
ਝਰਦੀ ਕੰਬਦੀ ਭੱਜ ਗਈ ਹੈ ਯਾਦਾਂ ਦੀ ਮਿਰਹਾਵਲੀ

ਤੇ ਜਾਪਿਆ

ਦੁਖਾਤ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਰਾਤ ਦੀ ਕੋਈ ਨੂੰ ਕੋਈ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਜਹਿਦ ਨਾਲ ਭਰ ਨਾ ਸਕੇ
ਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਹੋਣ ਕਦੇ ਉਸ ਸਹਿਦ ਨੂੰ ਚੱਖ ਨਾ ਸਕਣ—

ਦੁਖਾਤ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਰਾਤ ਦੀ ਕੋਈ ਉੱਤੇ ਚੰਨ ਦੀ ਕਲੀ ਲਹਿ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਸ ਕੋਲੀ ਵਿਚ
ਪਈ ਹੋਈ ਕਲਪਨਾ ਕਸਰ ਜਾਵੇ ।

ਦੁਖਾਤ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਕਿਸਮਤ ਕੋਲੋਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸੋਚਣ ਦਾ ਸਰਨਾਵਾਂ ਨਾ ਪਕਿਆ
ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਉਮਰ ਦੀ ਚਿੰਨੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤੁਲਦੀ ਰਹੇ

ਦੁਖਾਤ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਅਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਰਲ ਅਪਣੀ ਉਮਰ ਦੀ ਸਾਰੀ ਚਿੰਨੀ ਲਿਖ
ਲਵੋ ਤੇ ਵਿਚ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਆਰੇ ਦਾ ਸਰਨਾਵਾਂ ਗਿਆਰ ਜਾਵੇ ।

ਦੁਖਾਤ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਜਿੰਦਗੀ ਦੇ ਲੰਬੇ ਪੈਰੇ ਉੱਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਥੰਨ ਅਪਣੇ ਕੰਢੇ ਖਿਲਾਰਦੇ
ਚਹਿਣ. ਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਡੀ ਉਮਰ ਲਹੂ ਵਗਦਾ ਚਹੇ

ਦੁਖਾਤ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਲਹੂ ਲਹਾਨ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਉਸ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਖਲੋ ਜਾਵੋ, ਜਿਸ
ਤੇ ਅਕੀ ਕੋਈ ਰਾਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬੁਲਾਵਾ ਨਾ ਦੇਵੇ ।

ਦੁਖਾਤ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਅਪਣੇ ਇਸਕ ਦੇ ਠਰਦੇ ਘੰਟੇ ਵਾਸਤੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਗੀਤਾਂ
ਦੇ ਝੰਗੀ ਸੀਉਂਦੇ ਰਹੋ

ਦੁਖਾਤ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹਨਾ ਚਿੰਨਿਆਂ ਨੂੰ ਸੰਭੂਤ ਲਈ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਧਾਗਾ
ਮੁੱਕ ਜਾਵੇ, ਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਪੱਲਾ ਜੁਹੀ ਦਾ ਨੱਕ ਫੁੱਟ ਜਾਵੇ. . .

ਤਾਸਕੰਦ

ਭਿੰਨ ਚਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾ ਜਦੋਂ ਵੀਅਤਨਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਹੋ ਚੀ ਮਿੰਨੂ ਦਿੱਲੀ ਆਏ ਸਨ. ਤਾਂ
ਇਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰਾ ਮੱਥਾ ਚੁੰਮ ਕੇ ਅਧਿਆਤਮਿ, "ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ

ਗਲਤ ਕੀਮਤਾਂ ਨਾਲ ਲੜ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਤੂੰ ਕਲਮ ਨਾਲ—ਤੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ
 ਦੀ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਨ ਦਾ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਪਿਛੇ ਮੈਂ ਇਕ
 ਨਜ਼ਮ ਲਿਖੀ ਜੋ ਵੀਅਤਨਾਮ ਵਿਚ 26 5 1958 ਦੇ ਅਖਬਾਰ NHAN DAN ਵਿਚ ਛਪੀ
 ਸੀ ਪਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਉਹ ਹੈ ਚੀ ਮਿੰਨ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਤੇ ਹੁਜ਼ਰੀ ਸੀ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਅਤੇ ਫੇਰ
 ਵਿੱਲੀ ਫੇਡਰਿੱਚ ਲਈ ਜਦੋਂ 'ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਗੀਤ' ਤਰਜਮਾ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਸੀਡੀ ਵਿਚ
 ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਤਾਬੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਛਪਣ ਵੇਲੇ ਉਹ ਕਿਤਾਬ 'ਆਸਮਾਨ' ਹੈ ਚੀ
 ਮਿੰਨ ਦੇ ਲਫਜ਼ ਦੁਹਰਾਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਰਪਣ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਮਾਰਚ 1961 ਸੰਨ
 ਜਦੋਂ ਵੀਅਤਨਾਮ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਚੀ ਮਿੰਨ ਦੀ ਤਾਰ ਆਈ 'I send you my friendliest
 admiration and kindest greetings'—ਤਾਂ ਮਨ ਦਾ ਰੋਜ਼ ਕੁਝ ਬਦਲਿਆ। ਨਾਲ ਹੀ
 ਇਕ ਉਹ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫਿਲਮ ਰੇਤੋਂ ਔਟ ਲੱਗੀ ਜਿਹਦੇ ਵਿਚ ਮਲਕਾ ਅਲਿਜਬੇਥੋਂ ਇਕ ਜਿਹੜੇ
 ਨੌਜਵਾਨ ਨੂੰ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਉਹਨੂੰ ਜਦੋਂ ਸਮੇਂਦਰੀ ਯਹੂਦ ਦੇ ਕੇ ਇਕ ਕਾਰਜ
 ਸੰਪਾਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਦੂਰ ਦੂਰਬੀਨ ਨਾਲ ਜਾਂਦੇ ਸ਼ਹਾਬ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਪਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵੇਖਦੀ ਹੈ
 ਕਿ ਉਸ ਨੌਜਵਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਵੀ ਜਹਾਜ਼ ਉੱਤੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਹੈ। ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਡੇਢ ਉੱਤੇ ਖੜੇ
 ਹਨ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਲਕਾ ਨੂੰ ਪਰਿਸ਼ਟ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਸਤ ਰਿੰਤਕ ਆਖਦਾ ਹੈ
 'ਮੇਡਮ। ਲੁਕ ਏ ਬਿਟ ਹਾਇਰ'—ਉਤਾਰ ਉਸ ਨੌਜਵਾਨ ਦੇ, ਤੇ ਉਹਦੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ
 ਉਤਾਰ ਮਲਕਾ ਦੇ ਰਾਜ ਦਾ ਝੰਡਾ ਲਹਿਰਾ ਰਿਹਾ ਹੈ—ਅਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪੇ ਹੀ
 ਆਖਦੀ 'ਅੰਮ੍ਰਿਤ'। ਲੁਕ ਏ ਬਿਟ ਹਾਇਰ " ਤੇ ਮੈਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਹਾਰਾਂ ਤੇ
 ਪਰਿਸ਼ਟੀਆ ਤੇ ਉਤਾਰ ਵੇਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗੀ—ਜਿਸੇ ਮੇਰੀ ਕਿਤਤ ਸੀ, ਮੇਰੀਆਂ ਨਕਲਾਂ
 ਕਰਾਈਆਂ, ਮੇਰੇ ਨਾਵਲ....

ਉਸ ਵਜ੍ਹੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੇ ਵੀ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ, ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਉਤਾਰ ਕੀਤੀ। ਮਾਰਚ ਵਿਚ ਹੀ
 ਮਾਸਕੋ ਦੀ ਰਾਈਟਰਜ਼ ਯੂਨੀਅਨ ਵੱਲੋਂ ਬੁਲਾਵਾ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਉਚਬੇਕ ਸਾਇਰਾ ਜੁਲਫੀਆ
 ਖਾਨਮ ਦਾ ਖਤ ਕਿ ਤਾਸਕੀਏ ਵਿਚ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਘਰ ਉਹਦੀ ਮਨਿਆਤ ਲਵਾਂ। ਇਹ ਸਾਰਾ
 ਕਰੋਡਿਟ ਆਪਣੇ ਰੂਸੀ ਦਸਤਾ ਨੂੰ ਦੇਂਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੇ ਬੜੇ ਨਾਜ਼ਕ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ
 ਇਹ ਬੁਲਾਵਾ ਦੇ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਉਦਾਸੀ ਦੀ ਝੂਘੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਲਿਆ। ਮੈਂ 23 ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ
 ਤਾਸਕੀਏ ਚਲੀ ਗਈ। ਮੇਰੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ 1961 ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਕਈ ਖਿਆਲੋਂ ਪਲਾਂ ਦੇ
 ਚੇਤੇ ਉੱਥੇ ਹੋਏ ਹਨ—

ਜੁਲਫੀਆ ਦੇ ਦਿਲ ਦਾ ਜਾਮ ਮਹੱਬਤ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਤੇ ਦਸਤਰ ਖਾਨ ਉੱਤੇ ਬਿੰਬੇ
 ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਅਨਾਰ ਦੇ ਰਸ ਨਾਲ। ਏਹਾ ਸੂਰੋਂ ਪਿਆਲਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਫਾਰੇ ਵਾਰ ਖੁੱਟ ਛਰਦੀ ਮੈਂ
 ਉਚਬੇਕ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਵਰਗੇ ਵਲਦੀ ਹਰੀ। ਮੇਰੇ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਜਬਾਨ ਦੀ ਦੀਵਾਰ
 ਹੈ, ਪਰ ਇਥੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਜਿਲਦ ਉੱਤੇ ਇਕ ਪਿਆਰੀ ਕੁੜੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ ਜਿਹਦੀ ਅੱਖ
 ਵਿਚ ਹੰਝੂ ਲਟਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜਾਨਿਆ ਉਹ ਹੰਝੂ ਜਬਾਨ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਟੱਪ ਕੇ ਮੇਰੀ ਝੋਲੀ
 ਵਿਚ ਆ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਆਖਿਆ 'ਜੁਲਫੀਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੰਝੂਆਂ ਦਾ ਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦਾ
 ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਰਿਸਤਾ ਹੈ। ਕੋਈ ਮਲਕ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਰਿਸਤਾ ਬੜਾ ਅੱਗ ਪਾਲ ਜਾਪਦਾ ਹੈ'।
 ਜੁਲਫੀਆ ਨੇ ਕਿਹਾ 'ਜਦੋਂ ਦੋ ਜਣਿਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਰਿਸਤੇ ਦੀ ਸਮਝ ਲੱਗ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਉਸ ਸਮਝ

ਸਦਕਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਕ ਅਖ਼ੌਟ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਅੱਜ ਤੇ ਜੁਲਫੀਆ ਦੀ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਅਤਤ ਦੇ ਦੇ ਨਾ ਹਨ। ਤੇ ਜੁਲਫੀਆ ਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹੀਦੀ ਸਦੀ ਦੀ ਉਜ਼ਬੇਕ ਸਾਇਰਾ ਨਾਦਰਾ ਦਾ ਕਲਾਮ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਤੇ ਅਸੀਂ ਕਿੰਨਾ ਰਿਹ ਨਾਦਰਾ ਤੇ ਮਨੀਜ਼ੁਨਾ ਦੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਵਿਚ ਡੁੱਬੀਆਂ ਹੋਈਆਂ... ..

ਅੱਜ ਸਮਰਕੰਦ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਇਰ ਆਇਡ ਨੇ ਲਾਲਾ ਦੇ ਦੇ ਵੱਲ ਆਂਦੇ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਦੋਹਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ। ਦੋਹਾ ਦਾ ਰੰਗ ਸ਼ੁਰਾ ਸੀ, ਤੇ ਇਕੋ ਜਹੀ ਖੁਸ਼ਬੂ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਤੇ ਜੁਲਫੀਆ ਨੇ ਅੱਪ ਵਿਚ ਉਹ ਵੱਲ ਵਟਾ ਲਏ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਦੋ ਸਹੇਲੀਆਂ ਚੁੱਲੀਆਂ ਵਟਾਈਆਂ ਹਨ ਜੁਲਫੀਆ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ "ਦੇ ਵੱਲ, ਪਰ ਇਕ ਖ਼ੁਸ਼ਬੂ ਦੇ ਦੇਸ਼, ਦੇ ਚਸ਼ਮਾਂ, ਦੇ ਇਲ, ਪਰ ਇਕ ਏਮਤੀ... ਫੇਰ ਘੜੀ ਪਿੰਡ ਜੁਲਫੀਆ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ "ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲਾਂ ਵਿਚ ਦਰਦ ਦਾ ਦਾਗ਼ ਕੇਈ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਲਾਂ ਵਿਚ ਦਰਦ ਦੇ ਦਾਗ਼ ਹਨ..."

ਮੈਨੂੰ ਨਾਦਰਾ ਦਾ ਉਹ ਸ਼ੇਅਰ ਯਾਦ ਆਇਆ ਜਿਹਦੇ ਵਿਚ ਉਹ ਬੁਲਬੁਲ ਨੂੰ ਅਖਬਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਗਲੇ ਵਿਚ ਭੀਤ ਮੁੱਕ ਰਾਏ ਨੇ ਤਾਂ ਇਸ ਨਾਦਰਾ ਦੇ ਕਲਾਮ ਵਿਚ ਫ਼ਰਿਆਦ ਲੈ ਜਾ। ਤੇ ਮੈਂ ਆਖਿਆ "ਮੈਂ ਲਾਲਾ ਵੱਲ ਨੂੰ ਅਖਬਦੀ ਹਾਂ ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਲ ਲਈ ਦਰਦ ਦੇ ਦਾਗ਼ ਨਹੀਂ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਤੇ ਜੁਲਫੀਆ ਕੋਲੋਂ ਕੁਝ ਦਾਗ਼ ਹੁਦਾਰੇ ਲੈ ਜਾ।" ਜੁਲਫੀਆ ਨੂੰ ਕਥੇ ਚੇਤੇ ਆ ਗਿਆ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ "ਹਾਂ ਸੱਚ ਲਾਲਾ ਦੇ ਉਹ ਵੱਲ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਨੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਕਾਲੇ ਦਾਗ਼ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਬਲ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਹ ਵੱਲ ਲੱਭੀਏ।" ਫੇਰ ਮੈਂ ਤੇ ਜੁਲਫੀਆ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਵੱਟ ਵੱਟ ਤੁਰਦੀਆਂ ਉਹ ਦਾਗ਼ਦਾਰ ਵੱਲ ਲਭਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ... ..

ਇਕ ਉਜ਼ਬੇਕ ਮਰਦ ਨਹੀਂ ਜਾਨ, ਮੇਰਾ ਦੁਭਾਬੀਆ ਨਾਲ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਲਾਲਾ ਦਾ ਇਕ ਖ਼ਾਸ ਵੱਲ ਲੱਭ ਕੇ ਲਿਆਂਦਾ। ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਆਖਣ ਲੱਗਾ "ਇਸ ਵੱਲ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਹਿਜਰ ਦੇ ਕਾਲੇ ਦਾਗ਼ ਤਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਦੇ ਸਿਲਕੀ ਦਾਗ਼ ਚਰ੍ਹੇ ਨੇ...." ਵੱਲ ਦੀਆਂ ਪੋਤੀਆਂ ਵਿਚ ਲੁਕੇ ਸਰਮੁੱਰ ਸਿਸਕੀ ਰੰਗ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਨ, ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਸੁਕਰੀਆ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਜੁਲਫੀਆ ਨੂੰ ਕਿਹਾ— "ਇਹ ਦਾਗ਼ ਸਾਇਰ ਇਸ ਲਈ ਰੋਸ਼ਨ ਨੇ, ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਯਾਦ ਦੀ ਬੋਤੀ ਬਲ ਰਹੀ ਦੇ.. "

ਜੁਲਫੀਆ ਮਸਕਰਾਈ, ਆਖਣ ਲੱਗੀ "ਅੱਜ ਤੇ। ਕੀ ਇਹ ਯਾਦ ਸਾਡੀ ਅਪਣੀ ਹੀ ਕਰਮਾਤ ਨਹੀਂ? ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਮਰਦ... " ਤੇ ਅਸੀਂ ਮਰਦਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਿਚੋਂ ਵੱਡ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਕਰਮਾਤਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ... ..

ਤਾਬਕੰਦ ਵਿਚ ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ—ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਉਰਦੂ ਸਾਇਰ ਅਲੀ ਸਰਦਾਰ ਜਾਫ਼ਰੀ ਵੀ ਆਏ ਹੋਏ ਹਨ ਅੱਜ ਸਬੰਧ ਨਾਲ ਮਿਲ ਪਏ, ਤਾਂ ਜੁਲਫੀਆ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦਾਖ਼ਲ ਤੇ ਬੁਲਾਇਆ। ਦਾਖ਼ਲ ਵਿਚ ਇਕ ਟੇਸਟ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਜੁਲਫੀਆ ਨੇ ਕਿਹਾ "ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਫੋਟੀ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਖਾਨ ਤੇ ਵੱਡੀ ਨੂੰ ਖਾਨਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਸੀ ਅੱਜ ਤੇ ਦਾ ਨਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਅੱਜ ਤੇ ਖਾਨਮ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਅੱਜ ਤੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਦਾ ਉਜ਼ਬੇਕ ਤਰਜੁਮਾ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਬਣਦਾ ਹੈ— ਉਲਮਸ। ਸੋ ਮੈਂ ਉਲਮਸ ਖਾਨਮ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਟੇਸਟ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਅਲੀ ਸਰਦਾਰ ਜਾਫ਼ਰੀ ਨੇ ਜੁਲਫ਼ ਲਫ਼ਜ਼ ਦਾ ਤਰਜੁਮਾ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਅਲਕਾ, ਤੇ ਜੁਲਫੀਆ ਦੇ

ਨਾਂ ਦਾ ਡਾਰਤੀਰਨ ਕਰਦਿਆਂ ਟੈਸਟ ਪੇਸ ਭੀੜਾ "ਅਲਗਾ ਬਮਾਰੀ ਦੇ ਨਾ।" ਟੈਸਟ ਪੇਸ
ਕਰਨ ਦੀ ਮੋਹੀ ਵਾਫੀ ਆਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਨਰਮ ਦੀਆਂ ਦੇ ਸਤਰ ਪੜ੍ਹੀਆਂ—

ਭਿਰਾ ਵਿਛੁੰਨੀ ਕਲਮ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁੱਟ ਕੇ ਕਾਰਾਬ ਦੇ ਰਾਲ ਲੱਗੇ।

ਭੇਤ ਇਸ਼ਕ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ ਜਾਵੇ।

ਇੱਕ ਸਤਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿੱਚ, ਇਕ ਸਤਰ ਉਹਥੇਕ ਸੁਣੀਏ

ਫੇਰ ਕਾਫੀਆ ਮਿਲਦਾ ਜਾਵੇ....

ਉਚਕੋਂਯਿਸਤਾਨ ਦੀ ਇਕ ਵਾਦੀ ਦਾ ਨਾ ਖਾਬੀਦਾ ਹੁਸੀਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸੋਤੀ ਪਈ ਸੰਦਰੀ, ਪਰ
ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਰਾਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੰਮ ਨਾਲ ਫਿਆਰੀ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਨਾ
ਫਰਗਨਾਵਾਦੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਥੇ ਰੋਸਮ ਦੀਆਂ ਮਿਲਾ ਹਨ, ਲੋਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ— "ਇਕ ਵਰ੍ਹੇ
ਇਹ ਇਹ ਵਾਦੀ ਕੰਨਾ ਰੋਸਮ ਉਣਦੀ ਹੈ ਜੋ ਉਹਦੀ ਇਕ ਕੰਨੀ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਲੈਣੀਏ ਤਾਂ ਦੂਜੀ
ਕੰਨੀ ਚੰਨ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੀ ਹੈ...."

ਉਨ੍ਹਾਂ ਰੋਸਮ ਦੀਆਂ ਮਿਲਾ ਦੀਆਂ ਡਾਇਲੋਗਟ ਅੱਗੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮਿਲਾ
ਵਿਖਾਇਆ ਮੈਨੂੰ ਬੜੇ ਰਾਗਲੇ ਰੋਸਮ ਦਾ ਕੋਪਤਾ ਸੁਰਾਤ ਦਿੱਤਾ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਕੋਈ ਸੁਨੇਹਾ
ਮੰਗਿਆ। ਕੋਲ੍ਹ ਪਹਿਲੀ ਮਈ ਹੈ। ਦੁਨੀਆ ਭਰ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਦਿਨ। ਮੈਂ ਦੇ ਸਤਰਾਂ ਦੀ
ਨਜ਼ਮ ਵਿਚ ਸੁਨੇਹਾ ਦਿੱਤਾ—

ਕੁਤੀਏ ਰੋਸਮ ਕਰਦੀਏ। ਮਈ ਮਹੀਨਾ ਪੂਰਨ ਆਇਆ ਲੱਖ ਮੁਰਦਾਂ ਤੇਹੀਆ

ਕੁਤੀਏ ਸੁਨੇਹੇ ਉਣਦੀਏ। ਪੱਛੀ ਦੇ ਵਿਚ ਰੋਕ ਲੈ ਲੱਖ ਦੁਆਦਾਂ ਮੋਰੀਆ...

ਦੇਨਾ ਖਾਨ ਨੇ ਦਸਤਰ ਖਾਨ ਉੱਤੇ ਕੋਨਿਆਕ ਸਹਿਦ ਤੇ ਅਨਾਰ ਦਾ ਰਸ ਪਰੋਸ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ—
"ਦੱਸ ਸਾਡੀ ਮਹਿਮਾਨ। ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਲਈ ਕੀ ਗਵਾ?" ਮੈਂ ਆਖਿਆ "ਦੇਨਾ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦਾ
ਉਹ ਗੀਤ ਭਾ ਜੋ ਕੋਨਿਆਕ ਵਰਗਾ ਤਲਖ ਟੋਏ ਸਹਿਦ ਵਰਗਾ ਮਿਠਾ ਤੇ ਅਨਾਰ ਦੇ ਰਸ
ਵਰਗਾ ਸੁਹਾ.. ." ਉਹ ਹੱਸ ਪਈ "ਅੱਛਾ, ਤੇ ਭੇਡ ਦੇ ਫੁੱਲੇ ਹੋਏ ਮਾਸ ਵਰਗਾ ਆਸਕੀ ਗੀਤ"
ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਜਾਨਾ ਖਾਨਮ ਨੇ ਅੱਜ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੇ ਗੀਤ ਗਾਏ। ਅਖੀਰ ਤੇ ਲਾਲਾ ਖਾਨਮ ਨੇ
ਇਹ ਵੀ ਗਾਇਆ "ਇਹ ਸਾਡੇ ਮੱਥੇ ਦੇ ਨਮੀਥ ਕਿ ਅਸਾਂ ਤੈਨੂੰ ਦੁੱਡ ਲਿਆ ਅੱਜ ਤੂੰ ਸਾਡੇ ਦੇ
ਸ ਦੀ ਮਹਿਮਾਨ।" ਟੈਸ ਦਸਤਰ ਖਾਨ ਦਾ ਸੁਕਰੀਆ ਕਰਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਤੈਰਾਂ ਵਾਂਗੂੰ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਫਿੱਜ ਗਈਆਂ ਆਇਆ "ਕਦੇ ਮੈਂ ਗੀਤ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕਿੰਦਰੀ
ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਮਹਿਮਾਨ ਨਿਵਾਰੀ ਕਰਨਾ ਚੁੱਲ ਗਈ। ਪਰ ਅੱਜ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਇਹ
ਸ਼ਿਕਵਾ ਵਾਜ਼ਾ ਲਾਈ ਹਾਂ....

ਅੱਜ ਰਾਸਕੰਦ ਤੋਂ ਸਤਾਲਨਾ ਬਾਦ ਆਈ ਹਾਂ। ਜੁਲਫੀਆ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਆ ਸੱਕੀ, ਇਕੱਲੀ ਆਈ
ਹਾਂ। ਰਜਾਈ ਅੱਡੇ ਤੇ ਖਿਨੇ ਹੀ ਤਾਜਿਹ ਲੇਖਕ ਆਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਤਾਜਿਹਸਤਾਨ ਦੇ
ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਸਾਇਰ ਮਿਰਜ਼ਾ ਕੁਰਸਨਬਾਦੇ ਵੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਮੈਂ ਆਖਿਆ "ਮਹਾਨ
ਤਾਜਿਹ ਸਾਇਰ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਸਲਾਮ। ਪਰ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਆਏ ਇਕ ਹੋਰ ਸਲਾਮ ਦੀ ਮੈਂ ਕਾਸਦ
ਵੀ ਹਾਂ ਉਹ ਸਲਾਮ ਜੁਲਫੀਆ ਦਾ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਉਰਦੂ ਸਾਇਰ ਫੈਜ ਅਹਿਮਦ ਬੈਬ ਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ
ਵਿਚ "ਸਾਇਰ ਸਲਾਮ ਲਿਖਤਾ ਹੈ ਤੇਰੇ ਹੁਸਨ ਕੇ ਨਾਮ।" ਤਾਂ ਮਿਰਜ਼ਾ ਕੁਰਸਨਬਾਦੇ ਬਹੁਤ

ਉਸੇ "ਇਕ ਸਲਾਮ ਗੁਲਸ਼ਨੀਆ ਦਾ ਦੂਜਾ ਫੇਰ ਦੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਤਜ਼ੀਬ ਦਿੱਤੀ ਜਹੇ ਰਾਸਦਾ ਦੇ ਹੋਈ, ਮੇਰਾ ਹਾਲ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ ?"

ਸ਼ਹਿਰ ਤੋਂ ਵੀਹ ਮੀਲ ਦੂਰ ਪਹਾੜ ਦੀ ਵੱਖੀ ਵਿਚ ਇਕ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਲਿਖਾਈ ਘਰ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਸ ਨਦੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਵਰਜ ਆਬ (ਨਰਦੇ ਪਾਣੀ) ਇੱਥੇ ਅੱਜ ਤਾਜ਼ਿਕ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਦੀ ਦਾਅਵਤ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਅਮਨ ਦੇ, ਦੇਸ਼ਤੀ ਦੇ ਤੇ ਕਲਮਾਂ ਦੀ ਅਮੀਨੀ ਦੇ ਨਾਂ ਨਾਮ ਭਰਵਿਆ ਤੇ ਟੈਸਟ ਦੇ ਦਿਆ—ਸਾਇਆ ਨੇ ਵਾਰੇ ਵਾਰੀ ਬਹੁਤ ਖਿਆਰੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਹਨ. . . ਫੋਰ ਅਬਜ਼ਕ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਕਵੀਆਂ ਲਹਿ ਪਈਆਂ ਤਾਂ ਮਿਰਜ਼ਾ ਤੁਰਾਨ ਦਾਦੇ ਨੇ ਕਿਹਾ "ਅੱਜ ਅਜੀ ਮਿਟੀ ਵਿਚ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਦੇਸ਼ਤੀ ਦਾ ਬੀਅਬ ਬੀਜਿਆ ਹੈ ਜੋ ਅਸਮਾਨ ਪਾਣੀ ਦੇਣ ਆਇਆ ਹੈ .."

ਇਕ ਸ਼ਾਇਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ "ਤੁਹਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸੁਣਿਆ ਹੈ, ਇਕ ਆਸਕਾ ਦਾ ਦਰਿਆ ਹੈ ਉਹਦਾ ਨਾ ਕੀ ਹੈ ?" ਮੈਂ ਦੱਸਿਆ "ਚਨਾਬ" ਤੇ ਆਖਿਆ "ਤੁਹਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵਰਜਆਬ ਜੋ ਵੇਖ ਲਵੋ ਸਾਡੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਕਾਬੀਆ ਦੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ .."

ਅਜਰਬਾਈਜਾਨ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਾਕੂ ਵਿਚ ਵੀ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਲੋਕ ਮਿਲੇ, ਖਾਸ ਕਰ ਉਹੋ ਦੱਸਿਆ ਸ਼ਾਇਰ ਅੰਗਤਾ, ਇਰਫ਼ਾਨ ਖਾਨਮ, ਕੋਈ 25 ਕਿਰਾਸ਼ਾਂ ਦੀ ਲੇਖਕ, ਮਿਰਦਾਰਦਖਾਨਮ ਦਿਲਬਾਤੀ ਤੇ ਦੀਰਾਨੀ ਸ਼ਾਇਰਾ ਮਦੀਨਾ ਕੁਲਗੁਲ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਹੱਥੀ ਦੇਸ਼ਤੀ ਵਾਂਗ ਰਲ ਗਈ ਤਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਅਜਾ ਕੂਰ ਉਜਬੋਕੋਸਤਾਨ ਵਿਖੇ ਬੈਠੀ ਚਲਕੀਆ ਨੂੰ ਵੀ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਉਹਦੀ ਨਜ਼ਮ ਪੜ੍ਹੀ, ਤਾਂ ਉਥੇ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਾਇਰ ਹਸੂਲ ਰਜ਼ਾ ਨੇ ਜੋ ਟੈਸਟ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਉਹ ਅਜੇ ਤਕ ਮੇਰੀ ਭਾਵਿਹੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ—"ਇਹ ਤਾਂ ਪੰਜ ਸ਼ਾਇਰ ਅੰਗਤਾ ਰਲ ਗਏ, ਪੰਜ ਪਈਆਂ ੬ ੬, ਤੇ ਇੱਥੇ ਅਜਰਬਾਈਜਾਨ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਬਾਕੂ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਪੰਜਾਬ ਬਣ ਗਿਆ। ਜੇ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਜਾਮ ਪੀਂਦਾ ਹਾਂ. . ."

ਇਸੇ ਮਹਿਫ਼ਲ ਵਿਚ ਬਾਹਰਲੀ ਸਦੀ ਦੀ ਇਕ ਅਜਰੀ ਸ਼ਾਇਰਾ ਮਹਸੂਬੀ ਗੰਜਵੀ ਦਾ ਕਲਾਮ ਵੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਮਹਿਫ਼ਲ ਨੂੰ "ਅੱਠ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਮਹਿਫ਼ਲ" ਆਖ ਕੇ ਆਖਿਆ। ਕਦੇ ਮੈਂ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖੀ ਸੀ ਕਿ ਰਲ ਗਈ ਸੀ ਲੇਖ ਵਿਚ ਇਕ ਬੂੰਦ ਤੇਰੇ ਇਸ਼ਕ ਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਮਰ ਦੀ ਸਾਡੀ ਕੁਤਿੱਤਣ ਪੀ ਲਈ, ਪਰ ਅੱਜ ਇਸ ਮਹਿਫ਼ਲ ਵਿਚ ਬੈਠਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਏ ਕਿ ਮੇਰੀ ਉਮਰ ਦੇ ਪਿਆਲੇ ਵਿਚ ਇਨਸਾਨੀ ਪਿਆਰ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਬੂੰਦਾਂ ਚਲ ਗਈਆਂ ਨੇ।"

ਵੀਹ ਸਾਲ ਲੰਬਾ ਸੁਪਨਾ

ਇਕ ਹੋਰ ਸੁਪਨਾ ਸੀ—ਸਿਹਨੇ ਮੇਰੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਅਵਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਤੰਦਾਂ ਵਿਚ ਵਲ ਲਿਆ ਸੀ। ਹਰ ਤਰੀਕੀ ਚੜ੍ਹੀ ਰਾਤ ਵੇਖਦੀ ਸਾਂ ਕੋਈ ਦੋ ਮੰਜਲਾ ਮਕਾਨ ਹੈ, ਕੱਲ੍ਹਾ ਕਾਰਾ ਕਿਸੇ ਚਸਤੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਜੰਗਲ ਹੈ, ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਮਕਾਨ ਹੈ—ਉਹਦੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਨਦੀ

ਵਰਾਦੀ ਹੈ। ਉਸੇ ਨਦੀ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਮਕਾਨ ਦੀ ਦੁਸਰੀ ਮੰਜਲ ਦੀ ਇਕ ਬਾਰੀ ਖੁਲ੍ਹਦੀ ਹੈ ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਖਲੌਤਾ ਬਾਰੀ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ, ਜੰਗਲ ਦੇ ਰੁੱਖ ਨੂੰ ਤੇ ਨਦੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ....

ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਉਹਦੀ ਖਿੱਲ ਦਿਸਦੀ ਸੀ ਤੇ ਦੋਨਾ ਦਿਸਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਗਰਮ ਚਾਦਰ ਉਹਦੇ ਮੋਇਆ ਤੇ ਫਲੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਜਾਂ ਕਦੇ ਉਹ ਬਾਰੀ ਰੋਲ ਲੱਭੇ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਲੱਭੇ ਰਿਸੇ ਕੈਨਵਸ ਨੂੰ ਖੋਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵੀ, ਮੈਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਉਹਦਾ ਸੱਜਾ ਮੋਢਾ, ਦਿਸਦਾ ਸੀ। ਸੋਨੀ ਬਾਹ ਤੇ ਬੇਹਰੇ ਦਾ ਸੋਜਾ ਪਾਸਾ—ਜਿਸਨੂੰ ਕੋਈ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦੀ ਕਿ ਉਹ ਕੌਣ ਹੈ? ਨਾ ਕਦੇ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਤਰੀਕੀ ਚੰਗੀ ਰਾਤ ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਵਿਖਾਈ ਦੇਦਾ ਸੀ. ਤੇ ਏਸ ਸੁਪਨੇ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਠਹੋਂਸ ਮੇਰੀ ਪਕੜ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਂਦਾ ਸੀ.

ਸਾਹਿਰ ਦੇ ਨਾਂ ਜੋ ਅਖਰੀ ਖਤ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਉਹ ਬਿਤਾਥੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਛਪਣਾ ਸੀ ਜਿਹਦੇ ਲਈ ਕਿਸੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ—ਸੋਚਦੀ ਸਾਂ ਉਹਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਚਿੱਤਰਿਤ ਹੋਣ....

ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਉਹਨੀਂ ਦਿਲੀ ਸੋਨੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਦਾ ਨਾ ਸੁਣੀਦਾ ਸੀ। ਅਦਬੀ ਹਲਕੇ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਏਵਿੰਦਰ ਸੀ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੰਜੀਦਾ ਜਾਪਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਉਹ ਸੋਨੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਸੋਨੀ ਨੇ ਖਿੱਚਾ—ਫੰਬਦੀ ਤੋਂ ਅਕਸਲ ਇਕ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ. ਸਮ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹਦੀ ਕਲਾ ਵਿਚ ਜੋ ਬਾਰੀਕੀ ਹੈ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰਾਂ ਕੋਲ ਨਹੀਂ। ਸੀ ਇਕ ਦਿਨ—ਏਵਿੰਦਰ ਠੀ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਖਰੀ ਖਤ ਨੂੰ ਚਿੱਤਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ....

“ਅਖਰੀ ਖਤ” ਕਿਰਥ ਛਾਪੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਵੀ, ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਵੀ, ਪਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਜ਼ਰਾਨਾ ਰੁੱਪ ਦਾਨਾ ਰੁੱਪ ਹੀ ਗਈਆਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਾਹਿਰ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਐਂਪੜ ਸੌਂਕਣਾ, ਜਿਹਦੇ ਲਈ ਉਹ ਅਖਰੀ ਖਤ ਲਿਖਿਆ ਸੀ....

ਸਮ੍ਹਾਂ ਉਹਦੂੰ ਮਹਿਨੇ ਵਾਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਅਦਬੀ ਪਰਚਾ ਲਗੂ ਕੀਤਾ ਸੀ—ਆਈਨਾ ਉਸੇ ਆਈਨਾ ਵਿਚ ਅਖਰੀ ਖਤ ਛਪਵਾਇਆ ਕਿ ਸਾਇਦ ਉਹਦੀ ਨਜ਼ਰੋਂ ਲੰਘ ਜਾਏ. ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਕ ਖ਼ਮੋਸੀ ਸੀ—ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ।

ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਗੱਲ ਫੁੱਟਿਆ ਪਿਛੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਸਾਹਿਰ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਕਿ “ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਆਈਨਾ ਵਿਚ ਅਖਰੀ ਖਤ ਪੜ੍ਹਿਆ, ਦਿਲ ਕੀਤਾ, ਹੁਣੇ ਅਥੱਸ ਦੇ ਘਰ ਜਾਵਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਚੰਦਰ ਦੇ ਘਰ ਵੀ, ਤੇ ਹੋਰ ਦੋਸਤਾਂ ਦੇ ਘਰ ਵੀ ਤੇ ਦੋਸ—ਕਿ ਇਹ ਖਤ ਮੇਰੇ ਨਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਅੱਧੇ ਮੈਂ ਰੁੱਖ ਕਰ ਗਿਆ। ਜਾਪਿਆ—ਕਿ ਜਦੋਂ ਇਹ ਅਖਾਬਾ ਹਾ ਸਾਰੇ ਉਸਤ ਕਹਿਫਰੀ—ਹਾਂ, ਹਾਂ ਤੇ ਹੋ ਨਾ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਦੇ ਰੋਲ ਬੋਟਾ। ਤੈਨੂੰ ਪਾਗਲਾਖਾਨੇ ਛੱਡ ਆਂਦੇ ਹਾਂ... ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਰੁੱਖ ਕਰ ਗਿਆ....”

ਇਹ ਸਾਹਿਰ ਦੀ ਇੱਕ ਰੁੱਖ ਸੀ, ਜਿਹਨੂੰ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸੱਕੇ ਤੇ ਸਾਇਦ ਉਹ ਵੀ ਅਖਰੀ ਰੁੱਖ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝ ਸੱਕਿਆ ਪਰ ਗੱਲ ਉਹਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਸ ਰੁੱਖ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਹੀ ਸਾਂ ਤੇ ਰੁੱਖ ਦੀ ਬਾਛ ਰਿਤ ਵੀ ਹਿਲਦੀ ਪੰਝਰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ...

ਇੱਕ ਦਿਨ ਅਹਾਨਕ ਇਸਰੋਹ (ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਇੰਦਰਜੀਤ ਬਿੰਤਰਬਾਰ) ਆਪਣੇ ਦਫਤਰ
 ਤੇ ਹੋਈ ਵੇਲੇ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਗੋਲ ਆਇਆ, ਬੜਾ ਖੁਸ਼। ਉਹਨੂੰ ਬੰਬਈ ਦੇ ਵਿਲਮ
 ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਹੁਣ ਦੌਰ ਦਾ ਖਤ ਆਇਆ ਸੀ ਜਿਹਨੇ ਬੁਲਾ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ
 ਛਿਲਮਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਲਈ। ਤਨਖਾਹ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਵੀ ਚੰਗੀ ਸੀ, ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਦਾ ਬੰਦੋਬਸਤ ਵੀ—ਤੇ
 ਆਰਟਿਸਟ ਖਾਸ ਸੀ....

ਮੈਂ ਖੁਸ਼ ਸਾਂ—ਕਿ ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਗਲ ਦੀ ਇਹ ਕਦਰਵਾਨੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਸੁਨਾਈ
 ਚਾਹੀ ਸੀ....

ਠੱਥ ਜਾਣਦਾ ਹੈ—ਮੈਂ ਚੇਅਰ ਤੋਰ ਤੇ ਉਥੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ
 ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਕਹਿਰਾਂ ਦਾ ਹੌਲ ਖਿਆ—ਕਿ ਇੱਕ ਵਾਰ ਏਸੇ ਗੰਭੀਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਗੋਲੇ ਸਾਹਿਰ
 ਬੋਹੇ ਲਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਪੁਣ ਉਹੀਉ ਬੰਬਈ ਦੂਜੀ ਵਾਰ....

ਏਸ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਲਫ਼ਰ ਦਾ ਤੋਰ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਜਾਣਦੀ, ਸਿਰਫ ਤਕਦੀਰ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ..
 ਔਖਾ ਦਾ ਪਾਣੀ ਸੰਭਾਲਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਰਿਹਾ, ਇਸ ਲਈ ਕੋਲ ਪਏ ਮੇਲ ਤੇ ਕੋਈ ਗੁਲਾਮ
 ਚੁੱਕ ਕੇ ਮੈਂ ਔਖਾ ਅੱਗੇ ਠੱਥ ਲਿਆ....

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਜਦੋਂ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਗੱਲ
 ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕੀ ਪੜ੍ਹ ਰਹੀ ਸਾਂ ਜਾਂ ਉਹਨੇ ਅਜ ਗਲ ਕੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਇਕ ਕੁੱਪ
 ਜਹੀ ਆ ਗਈ ਸੀ ਸਾਇੰਦ ਇਸੇ ਲਈ ਉਹਨੇ ਪੁੱਛਿਆ—ਅਜ ਕਲ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹੀ ਹੈ ?
 ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਖੇਤੇ ਆਈ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ਇਕ ਨਾਵਲ,
 ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਸ਼ਟ ਵਾਲੇ ਦਾ ਵੀ, ਪਰ ਉਸ ਘੜੀ ਜਪ
 ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿਉਂ ਉਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ—ਅਜ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ...

ਤੇ ਉਹ ਕਹਾਣੀ ਮੈਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹਨੂੰ ਸੁਣਾਈ—“ਇਹ ਇੱਕ ਬੜੇ ਵਧਿਆ ਜਾਇਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ
 ਹੈ ਜਿਹਨੂੰ ਠੱਥ ਵੇਲੇ ਦਿਲ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਸੁਭ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲੀ। ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਔਰਤ ਦੀ
 ਦੁਸ਼ਮਣ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਮੁਹੱਬਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਦੀਵਾਨਗੀ ਦੀ ਹੋਰ ਤਕ ਪਰ ਉਹ ਜਦੋਂ ਉਸ
 ਮੁਹੱਬਤ ਨੂੰ ਜਚਾਨ ਤੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਸਕਦਾ ..

ਉਸੇ ਦਾ ਇੱਕ ਦੋਸਤ, ਬੜਾ ਅਮੀਰ ਤੇ ਬੜਾ ਸੂਰਤ ਵਾਲਾ ਬੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਸਬੱਬ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
 ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਉਸੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਮੁਹੱਬਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਹੁਣ ਵੀ
 ਕਹਿ ਸੱਕਣ ਦੀ ਜਾਚ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਸਾਇੰਦ ਦੋਸਤ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਅਹਿਸਾਸ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ
 ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਉਹਨੂੰ ਦੇ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸੰਦਰੀ ਕੋਲ ਜਾ ਕੇ ਜੇ ਕੁਝ ਆਖਦਾ ਹੈ
 ਆਵਾਜ਼ ਉਹਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਲਫ਼ਜ਼ ਉਹਦੇ ਦੋਸਤ ਦੇ....

ਉਹ ਸੰਦਰੀ ਡਿਟਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਹਦੇ ਅੰਜਾਨ ਤੇ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਏਨਾ ਖੁਸ਼ਸੂਰਤ ਤੇ ਅਮੀਰ
 ਹੈ ਏਸ ਲਈ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੇ ਬਾਅਦ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ .
 ਰੋਹ ਸਬੱਬ ਬਣਦਾ ਹੈ ਜੰਗ ਛਿੜ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਤਮ ਤੇ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ
 ਉਥੇ ਉਸ ਸੰਦਰੀ ਦਾ ਖਾਵੰਦ ਜੋ ਖਤ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਬੜੇ ਸਾਇੰਦਲਾ ਬਖ ਉਹ ਸਾਰੇ ਉਹਦੇ
 ਦੋਸਤ ਦੇ ਲਿਖਵਾਏ ਹੋਏ ਹੁੰਦੇ ਨੇ ..

ਉਸੇ ਜੀਭ ਵਿਚ ਉਸ ਸੁੰਦਰੀ ਦਾ ਖਾਵੰਦ ਆਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ ਤੇ ਉਹਦਾ ਦੋਸਤ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਕੇ ਮਰਣ ਮਰਾਦ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਸ ਘਰਿਰ ਦੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਏ। ਉਸ ਹੁਸੀਨਾ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਏ, ਤਾਂ ਹਸਪਤਾਲ ਆਂਦੀ ਏ, ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣੇ ਮਰ ਰੁੱਕੇ ਖਾਵੰਦ ਦੀਆਂ ਥੱਲਾਂ ਸੁਣਨ ਵਾਸਤੇ। ਤੇ ਇਕ ਸਾਮ ਉਹ ਸਾਰੇ ਖ਼ਤ ਵੀ ਲਿਆਂਦੀ ਏ ਉਹਨੂੰ ਵਿਖਾਣ ਲਈ ਕਿ ਵੇਖ। ਉਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਠੰਡੀ ਬੰਦਾ ਸੀ।

ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਦੋਸਤ ਦੇ ਬਿਸਤਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠੀ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਖ਼ਤ ਉਹਨੂੰ ਦੇਂਦੀ ਏ ਤੇ ਆਖਦੀ ਏ, ਹੁਣ ਤੂੰ ਪੜ੍ਹ, ਜ਼ਰਾ ਉੱਠੋ, ਮੈਂ ਆਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਸੁਣਾਂ—ਤਾਂ ਜਾਪੇਗਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸੇ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਰਹੀ ਹਾਂ ...

ਖ਼ਤ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਡੂੰਘੀ ਸਾਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਏ, ਕਮਰੇ ਦੀ ਬੱਤੀ ਜਗਾਣ ਦਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਿਆਨ ਨਹੀਂ ਆਂਦਾ, ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਉਹ ਜੁਡਾਕ ਜਾਂਦੀ ਏ ਕਿ ਉਹ ਦੋਸਤ, ਏਨੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਖ਼ਤ ਕਿਵੇਂ ਪੜ੍ਹਦਾ ਪਿਆ ਏ ?....

ਖ਼ਤ ਦਾ ਅੱਖਰ ਅੱਖਰ ਪੜ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ—ਉਹਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਚਾਨਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ—ਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਹੁਸੀਨਾ ਉਸ ਭੇਤ ਨੂੰ ਪਾ ਜਾਂਦੀ ਏ, ਜੋ ਉਹਨੇ ਅਜੇ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਇਆ।

ਉਹ ਦੋਸਤ ਬੜੀ ਮਰਣ ਮਰਾਦ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਉਹਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਿਲੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਹੁਸੀਨਾ ਦੇਖ ਕੇ ਹਸਪਤਾਲ ਗਈ—ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਰੁੱਖੇ, ਤੇ ਆਖਿਆ "ਆਈ ਲਵੰਡ ਵਨ ਮੈਨ ਬਟ ਲੌਸਟ ਹਿਮ ਟਵਾਈਸ"

ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸੀ, ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਬਿੰਡਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈ ਮਨ ਵਿੱਚ ਧੱਕਾ ਯਕੀਨ ਲੈ ਕੇ, ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਤੋਂ ਮੇਰੇ ਜਿਸੇ ਅਭਿਆਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਫਿਰਾਸ ਲੰਘੇਗਾ।

ਉਹ ਬੰਬਈ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਮਿਡੀ ਜਾਂਚੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ। ਪਰ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਗੁਜ਼ਰੇ ਸਨ ਕਿ ਉਹਦਾ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਫੋਨ ਆਇਆ 'ਮੈਂ ਕੋਲੂ ਪਰਤ ਆਵਾਂਗਾ। ਇਥੇ ਨੌਕਰੀ ਵਾਲਾ ਜਾਰਾ ਬਿਲਸਿਲਾ ਠੀਕ ਏ, ਗੁਰੂ ਦੌੜ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਾ ਏ, ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ, ਮੈਂ ਇਥੇ ਰਹਿ ਨਹੀਂ ਸਕਾਂਗਾ...'। ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ—ਕਿਉਂ ? ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਵੇਨਾ ਆਖਿਆ—ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ...

ਅਗਲੀ ਬਿੰਦਗੀ ਦਾ ਫਿਰਾਸ ਜਿਹਾ ਵੀ ਨਾ ਮੈਨੂੰ ਸੀ, ਨਾ ਉਹਨੂੰ। ਪਰ ਲਹਾਦਾ ਏ—ਤਕਦੀਰ ਨੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਪਤਾ ਸੀ....

ਉਦੋਂ ਤਕ ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਵੀਹ ਸਾਲ ਲੰਬੇ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਕਦੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਰਕੀਕਤ ਹੈ ਕਿ ਉਹਦੇ ਬਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੇਰ ਕਦੇ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਸੁਪਨਾ ਨਹੀਂ ਆਇਆ....

ਦੁੱਖਾ ਵਾਲਾ ਡੌਲਡੂ

ਮੈਨੂੰ ਛੋਟੀ ਹੁੰਦੀ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਹਰ ਵਰ੍ਹੇ ਡੌਲਡੂਜ਼ੀ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਵੀ ਉਹ ਵੇਲਾ ਚੇਤੇ ਯਕਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਤੱਤੀਆਂ ਪੰਘਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਘੜੀਆਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵੇਰ ਪੇਸ਼ਰ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ...

ਇਕ ਬਾਈ ਫੁਕੀਲੀ ਪਹਾੜਣ ਸੀ, ਜਿਹੜੀ ਦੋਹ ਦੋਹ ਆਂਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਛੋਟੀ ਹੁੰਦੀ ਨੇ ਇਕ ਕੁੱਤਾ ਪਾਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਹਦਾ ਨਾ ਕੋਰਕੀ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਭਲਮੇਰੀ ਉਹਨੂੰ ਵੀ ਨਾਨ ਲੈ ਗਈ ਸਾ, ਉਹ ਪਹਾੜਣ ਦੋਹ ਦੋਹ ਆਂਦੀ, ਤਾਂ ਕੋਤੇ ਨੂੰ ਬੜਾ ਲਾਭ ਕਰਦੀ—ਤੇ ਫੇਰ ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਪਹਾੜੀ ਗੀਤ ਸੁਣਾਈ ਨੇ, ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਇਕਫਾਰ ਮੰਗ ਲਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਮਭਣ ਵੇਲੇ, ਉਹ ਕੋਤਾ ਉਹਨੂੰ ਦੇ ਜਾਵਾਂਗੀ।

ਇੰਜ ਠੇਕ ਦੇ ਆਹਰਾ ਆਹਰਾ ਇਕ ਵਲੀ ਹੋਈ ਉਹ ਪਹਾੜਣ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬੜਾ ਹੀ ਵੇਲਾ ਖਰਚ ਦੇਂਦੀ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਪਹਾੜੀ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸੁਣਾਈ ਤੇ ਲੋਹ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕਈ ਗੀਤ ਗੋਦੀ ਉਹਦਾ ਲਿਹਾਜ਼ ਮੁਲਾਹਜ਼ਾ ਦੇਖੋ ਤਕ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਉਹਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਚਮਚਮ ਕਰਦੇ ਕੋਪੜੇ ਦਿੱਤਾ ਕੇ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਉਹ ਪਾ ਕੇ ਮੈਂ ਪਹਾੜੀ ਵੇਸ ਵਿਚ ਤਸਵੀਰਾਂ ਖਿਚਵਾ ਲਵਾਂ... ਉਹ ਕਈ ਤਸਵੀਰਾਂ ਸਨ, ਜੋ ਮੈਂ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਟੋਪੀ ਪਾ ਕੇ ਹੱਥ ਸੋਟੀ ਵਫ਼ਾ ਕੇ ਪਹਾੜੀ ਵੇਸ ਵਿਚ ਖਿਚਵਾਈਆਂ ਸਨ, ਤੇ ਵੇਸ ਦੀ ਤਕਸੀਮ ਤਕ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਫੇਰ ਜਿਥੇ ਹੋਰ ਕਈ ਕੁਝ ਗੁਆਚ ਗਿਆ, ਉਹ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੀ ਗੁਆਚ ਗਈਆਂ। ਤੇ ਉਸ ਪਹਾੜਣ ਦਾ ਨਾ ਵੀ ਮੇਰੇ ਹੋਏ ਵਿਚੋਂ ਗੁਆਚ ਗਿਆ.....

ਪਰ ਜੋ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਗੁਆਚਿਆ—ਉਹ ਇਕ ਗੀਤ ਸੀ, ਜੋ ਉਹ ਪਹਾੜਣ ਬੜੇ ਲੋਹ ਵਿਚ ਗੋਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ—ਦੁਖਾਂ ਵਾਲਾ ਭੋਲਤੂ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੰਨੇ ਦੇਈਦੇ ਤੇ ਹੋਈ ਜਾ ਅਰਾਤੀ ਮੇਰੇ ਮਾਹਟੂਆ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਬੜੇ ਤਿੱਬੇ ਵਾਵਰਲਿਆਂ ਵਰਗੇ ਵੇਲੇ ਆਏ, ਜਦ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠ ਜ਼ਮੀਨ ਹਿੱਲ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਛੋਪਰ ਦੀ ਛੱਤ ਵੀ ਉੱਡ ਗਈ ਜਾਪਦੀ ਸੀ—ਉਸ ਵੇਲੇ ਜੋ ਕੋਈ ਮੈਨੂੰ ਠੁੱਪਦਾ ਦੇ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਖਲੋਤਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਇਹ ਗੀਤ ਸੀ, ਦੁਖਾਂ ਵਾਲਾ ਭੋਲਤੂ ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੰਨੇ ਦੇਈਦੇ।

ਮੈਂ ਅੱਗੋਂ ਉਸ ਜ਼ਮੀਨ ਉੱਤੇ ਲਾ ਦੇਂਦੀ, ਜਿਹਦੀ ਮਿਟੀ ਹੋਰੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠੋਂ ਕਿਰਦੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ, ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਖਦੀ—ਮੈਂ ਤਾਂ ਆਪਣਾ ਕੀ, ਤੇ ਉਹਦਾ ਵੀ ਦੁੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਭੋਲਤੂ ਵਫ਼ਾ ਕੇ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਘਬਰਾਈ ਕਿਉਂ ਪਈ ਹਾਂ ?

ਸਾਹਮਣੇ ਦਿਸਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਥ ਨਿੱਖੜਦਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਏਨਾ ਜੋਰਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਭੋਲਤੂ ਵਫ਼ਾ ਕੇ ਮੇਰੇ ਸੰਗ ਜੋਰਾ ਕਰਦਾ ਰਹੇ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਵੀ ਦੁੱਖਾਂ ਵਾਲੇ ਭੋਲਤੂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪੁਆਏ, ਸੋ ਰੋਦੀ ਰੋਦੀ ਹੋਸ ਪੈਂਦੀ ਸਾਂ, ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਅੱਗੇ ਕਰਕੇ ਉਸ ਦਾ ਭੋਲਤੂ ਵੀ ਮੰਗ ਲੈਂਦੀ ਸਾਂ, ਤੇ ਆਖਦੀ ਸਾਂ—ਤੂੰ ਇਹਦੇ ਭਾਰ ਤੇ ਖਾਲੀ ਹੋ ਕੇ ਅੱਗੇ ਲੰਘ ਜਾਹ, ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਹੁੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਕਰਦੀ ਰਹਾਂਗੀ ਕਿਤੇ ਅੱਖੜ ਗਈ ਤਾਂ ਵਾਹ ਤਲਾ ਨਾ ਅੱਖੜੀ ਤਾਂ ਤੇਰੇ ਤੇ ਉਲਝਾ ਰੋਦੀ ਨਹੀਂ...

ਇਹੋ ਗੀਤ ਸੀ—ਇਹੋ ਸਤਰ ਜੋ ਮੈਂ ਸਾਹਿਰ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਵੇਲੇ ਵੀ ਹੋਲਾ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਲਈ ਸੀ ਤੇ ਇਮਰੇਜ ਦੀ ਮੁਹੱਬਤ ਵੇਲੇ ਵੀ....

ਰੋਧ ਜਾਣੇ—ਸਾਹਿਰ ਦੇ ਰਾਹਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਤਕਾਝਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਦੁੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਭੋਲਤੂ ਖੋਰੇ ਆਪ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਚੁੱਕਿਆ, ਤੇ ਕਿੰਨਾ ਕੁ ਮੈਨੂੰ ਵਤਾਇਆ, ਪਰ ਉਹ ਅਰਾਤੀ ਕੁਝ ਗਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਜਦ ਇਤਿਹਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਇਆ, ਮੈਂ ਇਮਰੇਜ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਆਖੀ, ਤਾਂ

ਉਹ ਅਗਾਤੀ ਜਾ ਕੇ ਹੀ ਪਿਛਾਹ ਮੁੜ ਆਇਆ ਮਰੇ ਸੰਗ ਸੰਗ ਤੁਰਨ ਲਈ।
ਇਹ ਤਾਂ ਏਥ ਨੇ ਪੋਠੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੰਧੀਆਂ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਉਹਦਾ ਕਰਮ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਇਸ ਗੱਤ ਦੀ
ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਹੱਥ ਨਾਲ ਹੱਥਾਇਆ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਸਾਂ ਜਦੋਂ ਲੁਟਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਲੁਟਿਆ
ਹੀ ਜਿਥੇ ਵੱਡੀ ਹੋ ਗਈ ਸਾਂ, ਉਸ ਜੇਰੇ ਵਾਲੀ, ਜੋ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਔਰੇ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਦੇ
ਦੁੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਡੱਲੜੂ ਚੁੱਕ ਸਕਦੀ ਹੈ.....

ਅੱਧੀ ਰੋਟੀ ਪੂਰਾ ਚੰਨ

ਉਹ ਪੂਰੇ ਚੰਨ ਵਾਲੀ ਰਾਤ ਸੀ। ਜਾਂਲ ਸ਼ਾਇਦ 1959 ਦੀ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਰੇਡੀਉ ਤੇ ਮੈਂ ਕੰਮ
ਕਰਦੀ ਸਾਂ ਤੇ ਵਾਪਸੀ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਗੱਡੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ, ਪਟੇਲ ਨਗਰ ਪੁਰਾਣ
ਵਾਸਤੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਗੱਡੀ ਮਿਲਣ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਹੋ ਗਈ। ਉਸ ਦਿਨ ਇਮਰੇਜ਼
ਪੜੀ ਕੁ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਸਤੇ ਉਥੇ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਜਦੋਂ ਗੱਡੀ ਉਡੀਕਦਿਆਂ ਬੜਾ
ਵੇਲਾ ਲੰਘ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਅਖਿਆ—ਦਲ। ਮੈਂ ਘਰ ਛੱਡ ਆਂਦਾ ਹਾਂ।

ਉਥੇ ਤੁਰੇ ਤਾਂ ਬਾਹਰ ਪੂਰੇ ਚੰਨ ਦੀ ਰਾਤ ਦੇਖ ਕੇ ਕੋਈ ਸਬੂਤਰ ਟੈਕਸੀ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਦਿਲ ਨਹੀਂ
ਕੀਤਾ। ਪੈਦਲ ਡੁਰ ਪਏ ਪਟੇਲ ਨਗਰ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਬੜੀ ਕਵੇਲ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ
ਮੈਂ ਘਰ ਦੇ ਨੌਕਰ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਹਨੇ ਜੇ ਕੁਝ ਵੀ ਪਕਾ ਕੇ ਰਖਿਆ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਦੇ
ਬਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਲੈ ਆਵੇ।

ਰੋਟੀ ਆਈ, ਤਾਂ ਇਕ ਇਕ ਥਾਲੀ ਵਿਚ ਬੜੀ ਛੋਟੀ ਛੋਟੀ ਇਕ ਇਕ ਝੰਝੂਰੀ ਰੋਟੀ ਸੀ। ਤੇ ਰੋਟੀ
ਖਾਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਿਆ—ਇਕ ਰੋਟੀ ਨਾਲ ਇਮਰੇਜ਼ ਦਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ, ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਅੱਖ ਬੜਾ
ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਥਾਲੀ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰੀ ਵਿਚ ਅੱਧੀ ਰੋਟੀ ਉਹਦੀ ਥਾਲੀ ਵਿਚ ਹੋਰ ਲੱਭ ਦਿੱਤੀ

ਕਦੇ ਵਰ੍ਹਿਆ ਪਿੱਛੇ ਇਮਰੇਜ਼ ਨੇ ਕਿਤੇ ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ—ਅੱਧੀ ਰੋਟੀ—ਪੂਰਾ ਚੰਨ—
ਪਰ ਉਸ ਦਿਨ ਤਕ ਸਾਨੂੰ ਦੇਹਾ ਨੂੰ ਲਪਨੇ ਵਰਗਾ ਵੀ ਇਹ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿ ਵਕਤ ਆਵੇ
ਗਾ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਰਲ ਕੇ ਜੋ ਰੋਟੀ ਕਮਾਵਾਂਗੇ ਉਹ ਅੱਧੀ ਅੱਧੀ ਪਾ ਲਵਾਂਗੇ।

ਇਕ ਤਕਦੀਰੀ ਵਾਕਿਆ

ਸਮੇਂਦਰ ਵਿਚ ਤੂਫ਼ਾਨ ਉਠਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਫੱਲਾਂ ਉਹਦੀ ਖਥਰ ਦੇਵੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਕੋਈ ਵਾਰੀ ਮਨ
ਵਿਚੋਂ ਉਠਦੇ ਤੂਫ਼ਾਨ ਵੀ, ਬਾਹਰੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਖਥਰ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦੀ

ਚਹੁੰ ਵਰਿਆਂ ਦੀ ਸਾਂ ਜਦੋਂ ਮਾਂ ਨੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਸਾਥੋਂ ਲਗਦੀ ਮੇਰੀ ਭੂਆ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਮੰਗ
ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਵੇਰ ਮਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਤਾਂ ਪਿਤਾ ਨੇ ਮੇਰੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ, 1936
ਵਿਚ। ਸਾਰੇ ਹੀ ਬੱਤੇ ਬੀਰ ਲੋਕ ਸਨ, ਪਰ ਜਾਪਿਆ ਹੋਣੀ ਨੇ ਕਿਸੇ ਅਣਵਾਹਿਲੀ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਤੇ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਸੀਬਾਂ ਉੱਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹੋਣ... ..

ਛੋਟੀ ਜਹੀ ਸਾਂ, ਜਦੋਂ ਤਾਂ ਇਕ ਪਰਛਾਵੇਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਸਾਂ, ਤੇ ਉਹ ਖੇਰੇ ਮੇਰੇ ਕਿਸੇ
ਪੂਰਬ ਕਰਮ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨੂੰ ਲੜਕੀ ਮੈਂ ਸ਼ਿਰਾਰੀ ਜਾਈ ਸਾਂ....

ਉਹ ਦਿਨ ਦਿਲੋਂ ਸਦੀ ਤਕਸੀਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ । ਮਾਂ ਕਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੈਣ ਤਰਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤੇ ਪਿਤਾ ਹਜ਼ਾਰੀ ਖਾਭਾ ਜ਼ਮੀਨ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਕੁਟੀਆ ਵਸਾਣ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ । ਤੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ।

ਡਾ. ਲਤੀਫ਼ ਲਾਹੌਰ ਐਫ. ਸੀ. ਕਾਲਜ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਸਨ । ਮਹਾਂਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਮਹਿਰ ਸਦਾਏ ਸਨ । ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੀਂ ਸਾਂ ਉਹ ਬੜੇ ਸਬਰ ਨਾਲ ਕੁਝ ਦਿਨ ਵਕਤ ਦੇਂਦੇ ਰਹੇ । ਬੜੀ ਅਪਣਤ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਸੋ ਸੀ ਉਹੀ ਆਪਦੀ ਰਹੀਂ ਸਾਂ ਕਿ ਏਸ ਵਿਆਹੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ਼ ਨਹੀਂ । ਸਿਰਫ਼ ਇਕੇ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਮੰਊਂਦਾ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦਾ

ਇਕ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਟੋਰ ਨੂੰ ਮਹੱਬਤ ਕਰਦੀ ਹਾਂ ? ਮੈਂ ਕਿਹਾ—ਨਹੀਂ ਇਹ ਸੋਚ ਸੀ । ਉਹ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਕਿ ਮੇਹਨ ਵਿੱਚ ਏਸੇ ਹੋਏ ਪਰਛਾਵੇਂ ਘਰਾ ਦੀ ਛੱਤ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ । ਏਸ ਲਈ ਉਹ ਪੇਂਛਣ ਲੱਗੇ ਪਰ ਘਰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਾਣੇ ਵੀ ਕਿਥੇ ?

ਮੈਂ ਕਿਹਾ—ਪ੍ਰੀਤ ਨਗਰ ਚਲੀ ਜਾਵਾਂਗੀ । ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੜੇ ਅਦਾਬੀ ਬੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੈਂ ਅਦਾਬੀ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹਾਂ....

ਉਸ ਵੇਲੇ ਡਾਕਟਰ ਲਤੀਫ਼ ਨੇ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਫੜ ਲਿਆ । ਫੜ ਲਿਆ ਨਹੀਂ ਠੰਘ ਲਿਆ । ਆਪਣਾ ਲੱਗੇ ਇਹ ਨਾ ਕਰੀ । ਮੈਂ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਖਾਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ । ਤੇਰੀ ਸਾਰੀ ਇੰਤੀਜ਼ਾਮੀਲਿਟੀ ਤੇ ਕ੍ਰੀਟੇਇਵਟੀ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ।”

ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਇਹੋ ਪਰੀਆ ਦੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਖਾਸ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀਆਂ । ਪਰ ਵਧਿਆ ਪਿਛੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਰਥ, ਤਰਦੀਰੀ ਅਰਥ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਡਾਕਟਰ ਲਤੀਫ਼ ਵਾਲੀ ਮਲਾਕਾਤ ਦਾ ਚਿਕਰ ਮੈਂ ਕਦੇ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਇਕ ਵਾਰ ਏਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਦਰਬ ਆਇਆ ਸੀ, ਮੈਂ ਸਭ ਧੁਹ ਛੱਡ ਕੇ ਤੁਰਾਏ ਕੋਲ ਪ੍ਰੀਤ ਹਜ਼ਾਰ ਜਹਿਤਾ ਸੋਹਿਆ ਸੀ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ—ਜੇ ਆ ਜਾਵੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਪ੍ਰੀਤ ਲੜੀ ਦੀ ਸੰਪਾਦਕੀ ਦੇ ਏਕੀ ਸੀ, ਫੋਰ ਕਈ ਵਾਰੇ ਲੰਘ ਗਏ ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਤੇ ਇਮਾਨ ਬੰਬਈ ਹਰਿੰਦੇ ਸਾਂ, ਉਥੇ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਿਲਣ ਆਏ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਾਰਾ ਸਮਾਜ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰੁੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਆ ਕੇ ਮੇਰਾ ਹਾਲ ਪੁੱਛਣਾ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚੰਗਾ ਲੱਗਾ ।

ਬੰਬਈ ਵਾਲਾ ਘਰ ਅਜੇ ਉੱਖੜੀ ਹੋਈ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸੀ । ਚੌਕੇ ਵਿਚ ਅਜੇ ਹਕਲਾ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਂ ਥਾਲੀ ਮੁੜੀ ਮਾਰ ਕੇ ਵੋਲਟੇ ਨਾਲ ਹੋਟੀ ਵੋਲ ਰਹੀ ਸਾਂ । ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੱਖਿਆ ਆਖਿਆ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜੇ ਇਹ ਕਦਮ ਉਠਾਣਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਅਮੀਰ ਆਪਣੀ ਲੱਭਦੀ....

ਉਸ ਘੜੀ ਮੈਂ ਜਾਣਿਆ ਕਿ ਡਾ. ਲਤੀਫ਼ ਨੇ ਮੇਰੀ ਕੋਰੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਜਿਸ ਰਾਹ ਤੇ ਰੋਕਿਆ ਸੀ ਉਹਦੇ ਅਰਥ ਸਚਮੁਚ ਤਰਦੀਰੀ ਅਰਥ ਸਨ, ..

ਮੈਨੂੰ ਜਿਹੜੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਦੇਖ ਕੇ, ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਸੀ—“ਜੇ ਇਹ ਕਦਮ ਉਠਾਣਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕੋਈ ਅਮੀਰ ਆਦਮੀ ਲਕਦੀ” ਮੈਂ ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਲਿਖ ਰਹੀ ਸਾਂ—ਕਲਮ ਨੇ ਅਜ ਤੋੜਿਆ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀਆ

ਇਸ਼ਕ ਮੇਰਾ ਪਰੁੱਖਿਆ—ਇਹ ਕਿਹੜੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ
 ਵੇਖ ਨਜ਼ਰਾ ਫਾਲਿਆ। ਕਿ ਸਹਿਣੀ ਆ ਚਾਨਣੇ
 ਤਲੀ ਵਿਚੋਂ ਹਿਜਰ ਦੀ ਫਿਲਤਰ ਨੂੰ ਕੱਢ ਦੇ
 ਉੱਠ। ਆਪਣੇ ਘਰੇ ਚੋਂ ਪਾਣੀ ਦਾ ਫੌਲ ਦੇ।
 ਮੈਂ ਏ ਲਵਾਰੀ ਬੈਠ ਕੇ, ਰਾਹਦਾ ਦੇ ਹਾਦਸੇ ...

... - -
 ਅਜ ਅਸਾ ਇਕ ਦੁਨੀਆ ਵੇਚੀ,
 ਤੇ ਇਕ ਦੀਨ ਇਹਾਸ ਲਿਆਏ, ਗੱਲ ਕੁਫਰ ਦੀ ਕੀਤੀ ...
 ਸੁਪਨੇ ਦਾ ਇਕ ਥਾਨ ਉਣਾਇਆ
 ਰਾਜ ਕੁ ਕੋਪਤਾ ਪਾਤ ਲਿਆ, ਤੇ ਉਮਰ ਦੀ ਚੋਲੀ ਸੀਤੀ ...
 ਅਜ ਅਸਾ ਅੰਬਰ ਦੇ ਘੜਿਉ
 ਬੱਦਲ ਦੀ ਇਕ ਬੱਖਰੀ ਲਾਟੀ, ਤੇ ਘੁੱਟ ਚਾਨਣੀ ਪੀਤੀ
 ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ ਚੁਕਾ ਜਵਾਬੀ—
 ਇਹ ਜੁ ਅਸਾ ਮੌਤ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਘੜੀ ਹੁਦਾਰੀ ਲੀਤੀ ...

ਨਿਰੋਲ ਅੰਗਤ

ਬਰਖਣ ਦੇ ਪੱਲ੍ਹਰਦੇ ਅੰਗਾਂ ਵੇਲੇ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੀ ਘੜੀ ਇਕ ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਸਿਸਮਾ ਦਾ
 ਅੰਗ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਪੱਲ੍ਹਰਦੇ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ... ਤੇ ਆਪਣਾ ਮਨ ਆਪੇ ਹੀ ਜਾਫੂ ਬੁਨਣ
 ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ... ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਵਾਲੀ, ਖੁਦ ਦੀ ਸਕਤੀ ਦਾ, ਮੁੱਠ ਕੁ ਧੌਂਸ, ਸਾਇਦ
 ਹਲ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਆਂਦਾ ਹੈ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਹਿੱਸੇ ਜ਼ਰੂਰ ਆਇਆ ਸੀ ... ਤੇ ਇਹਦੇ
 ਵਿਚੋਂ ਮੈਂ ਇਕ ਮਰਦ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਘੜਿਆ ਸੀ, ... ਤੇ ਉਸ ਪਰਛਾਵੇਂ ਨੂੰ ਅੰਗ ਸਿਰਾ ਲੈ ਕੇ—
 ਉਮਰ ਦੇ ਵਧੇ ਲੰਘਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸਾਂ

ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਜਿਹਨੂੰ ਮੈਂ ਸ਼ਕਤੀ ਆਖਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਆਪਣੇ ਸਹਿਜ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਰਤੀ
 ਨਹੀਂ, ਇਹ ਕੁਝ ਉਸ ਭਰਾ ਦੀ ਰਾਕਭ ਹੈ, ਜੋ ਬੜੇ ਸ਼ਰੇ ਦੇ ਹੋਲੇ, ਇਕ ਉਸ ਸਾਧਾਰਣ ਜਹੇ
 ਇਨਸਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਾਈਆਂ ਮਿਟਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਵੇਖ ਕੇ
 ਆਪਣਾ ਅੰਤਮ ਹੀਲਾ ਦੀ ਆਪਣੇ ਅੰਗ ਵਿਚ ਜਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ... ਐਤਰ ਸਾਂ, ਭਾਵੇਂ ਬੱਚੀ ਜਹੀ,
 ਤੇ ਇਹ ਏਵੇ ਜਿਹਾ ਵਿਰਸੇ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਸੀ—ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਝਿਆਨਕ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਮੈਂ
 ਇਕੋਲੀ ਨਹੀਂ ਲੰਘ ਸਕਦੀ। ਤੇ ਸਾਇਦ ਇਸੇ ਸ਼ਿਫ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥ ਲਈ ਇਕ ਮਰਦ ਦਾ
 ਮੁੱਠ ਬਿਤਵਾਣ—ਮੇਰੀ ਗਲਪਨਾ ਦਾ ਅੰਤਮ ਹੀਲਾ ਸੀ ... ਪਰ ਇਸ ਮਰਦ ਲਵਜ ਦੇ ਮੇਰੇ ਅਰਥ,
 ਕਿਤੇ ਦੀ ਪੜ੍ਹੇ ਸੁਣੇ ਜਾਂ ਪਛਾਣੇ ਹੋਏ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਅੰਦਰ ਕਿਤੇ ਜਾਣਦੀ ਜ਼ਰੂਰ ਸਾਂ, ਪਰ
 ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੀ ਦੱਸ ਸਕਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਸਿਰਫ ਇਕ ਰਿਸਵਾਸ ਜਿਹਾ
 ਸੀ—ਕਿ ਵੇਖਾਂ ਤਾਂ ਪਛਾਣ ਲਵਾਂਗੀ।

ਪਰ ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਮੀਲਾਂ ਤੱਕ ਵੀ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਤੇ ਇੰਜ ਵਾਰਿਆ ਦੇ ਕਈ ਅਨੁਭਵ ਮੇਲ ਲੇਖ ਰਾਏ ਮੇਂ ਜਦ ਉਹਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਏਹਿਆ—ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਮੇਰੇ ਮਨ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਅਨੁਭਵੀ ਵਾਰਿਆ ਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਏਨੇ ਵਧੇਰੇ ਸੀਧੀ ਦੀ ਰਹੀ। ਤੇ ਇਹਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਜੀਉਂਦੇ ਰਹੇ, ਇਹਦੇ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹਾ ਪਰ ਹੈਰਾਨ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਕਿ ਜਾਣ ਲਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਇਹ ਮੇਰੇ "ਮੈਂ" ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਸੀ। ਸੀ ਵੀ, ਤੇ ਹੀ ਵੀ।

ਮੈਂ ਉਹਨਾ ਵਾਰਿਆ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਟੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਦੀ ਨਹੀਂ ਮਿਟੀ। ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲ ਸਿਰਫਾ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਉਸ ਉਪਰ ਵੀਆਂ ਕਈ ਨਜ਼ਾਰੇ ਨਿਰਾ ਸਿਰਫਾ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ "ਲੇਖ ਤੇਰੇ ਅੰਬਾਰ ਵਿਚ, ਏਸ ਵੀ ਲੱਭਾ ਸਾਨੂੰ ? ਇਕੋ ਤੰਦ ਪਿਆਰ ਦੀ ਲੱਭੀ, ਉਹ ਵੀ ਤੰਦ ਇਕਦਰੀ।" ਪਰ ਇਹ ਇਕਦਰੀ ਤੰਦ ਵਾਰਿਆ ਨਾਲ ਜਿੰਨੀ ਨਹੀਂ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੀ ਮਿੰਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਵਲ ਕੇ, ਮੇਰੀ ਉਪਰ ਦੇ ਨਾਲ ਫੁਰਦੀ ਰਹੀ, ..

ਕਈ ਹਾਦਸੇ ਹੋਏ ਪਰ ਕਲਪਨਾ ਜੋ ਮੇਰੇ ਅੰਗ ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ ਬਦਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਸੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਬਦਨ ਵਿਚ ਨਿਰਲੇਪ ਹੋ ਕੇ ਬੈਠੀ ਰਹੀ... ਉਹਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਸਮਾਜ ਨੇ ਵੀ ਸਮਝਾਇਆ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਖੁਦ ਵੀ ਪਰ ਉਹਨੇ ਪਲਕਾ ਨਹੀਂ ਭਰੀਆਂ। ਉਹ ਵਾਰਿਆ ਤੇ ਪਰ—ਉਸ ਵਾਇਨਾਈ ਫੱਲ ਵੇਖਦੀ ਰਹੀ ਜਿਥੇ ਕੁਝ ਵੀ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਂਦਾ.. ਤੇ ਜਦ ਉਹਨੇ ਪਲਕਾ ਭਰੀਆਂ, ਉਦੋਂ ਮੇਰੀ ਉਪਰ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵੀ ਵਾਰਿਆ ਲੱਭਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਉਦੋਂ—ਮੈਂ ਜਾਣਿਆ—ਕਿ ਕਿਉਂ ਉਹਨੂੰ ਉਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੱਖਰਾ ਜਾਂ ਆਪਣਾ ਜਾਂ ਤਕਰੀਬਨ ਜਿਹਾ ਵੀ, ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੀਦਾ।

ਉਸ ਮੇਰੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚਲੀ ਔਰਤ ਹੋਇਆ ਮੇਰੇ ਵਿਚਲੇ ਲੇਖਕ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਕਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਏਥੇ ਤੱਕ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚਲੀ ਔਰਤ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਚੋਣਾ ਕਰਦੀ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਸਿੱਛਾ ਲੇਖਕ ਦਾ ਰੂਪ ਹਮੇਸ਼ਾ ਏਨਾ ਉਜਾੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਉਸੇ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਪਰ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਵਕਤ ਇਹ ਜਿਹੇ ਆਏ ਸਨ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚ "ਨਿਰਲੇਪ ਔਰਤ" ਨੂੰ ਰੱਖ ਕੇ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਉਹਦਾ ਰੂਪ ਏਨਾ ਭਾਰੀ ਪੂਰਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਵਿਚਲੀ ਲੇਖਕ ਦੀ ਹੋਂਦ ਮੇਰੇ ਚੇਤਨੇ ਵਿਸਰ ਗਈ ਸੀ। ਉਥੇ, ਉਸ ਵੇਲੇ, ਕਈ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿੰਦੀ ਦੀ ਸੋਖਣੀ ਕਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜੋ ਉਹਦਾ ਚੋਣਾ ਕਰਦੀ। ਇਹ ਚੋਣਾ ਸਿੱਛਾ ਹੁਣ ਫਰ ਸਕਦੀ ਹਾਂ—ਵਾਰਿਆ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਖਲੋ ਕੇ।

ਪਹਿਲਾ ਵੇਲਾ ਉਦੋਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਉਪਰ ਅੰਗੀਆ ਵਾਰਿਆ ਦੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਅਕਸਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਕ ਬੰਦੇ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਆਂਦਾ ਸੀ। ਇਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਮੂੰਹ ਬੰਦੇ ਤਰਾਸ਼ੇ ਹੋਏ ਨਕਸ਼ਾ ਸ਼ਿਧਾ ਬਿੰਦ ਬਿੰਦ ਮੇਰੇ ਵਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ। ਤੇ ਕਈ ਵਾਰਾਂ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਦੀ ਪੱਕੀ ਪਛਾਣ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਬੁਟਿਆ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਦੇ ਰਹੀ ਹੁੰਦੀ ਸਾਂ—ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਇਕ ਰਾਮਲੇ ਵਿਚ ਫੁੱਲ ਉਤਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਉਹਦਾ ਪੈਦਾ ਸੀ—ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋਕੇ ਕੇ ਪੁੱਛਦੀ ਸਾਂ—"ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਸੀ ? ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਲੱਭਦੀ ਰਹੀ.. " ਤੇ ਉਹ ਮੂੰਹ ਹੱਸ ਪੈਦਾ ਸੀ—"ਮੈਂ ਅੱਜੇ ਸਾਂ ਲੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਂ " ਤੇ ਮੈਂ ਛੱਤੀ ਨਾਲ ਰਾਮਲੇ ਵਿਚ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਚੁਕ ਲੈਂਦੀ ਸਾਂ। ਜਦੋਂ ਜਾਗ ਆ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਮੈਂ ਉਂਜ ਦਾ ਉਂਜ ਸੁੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸਾਂ,

ਇਕੱਲੀ। ਇਕ "ਨਿਰੋਲ ਔਰਤ" ਜੋ ਜੇ ਮਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣ ਸਕਦੀ ਤਾਂ ਜੀਵਿਤਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਤੇ ਜਦ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੁੱਥ ਵਿਚੋਂ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਇਕ ਨਿਰੋਲ ਔਰਤ ਉਹਦੇ ਮੂੰਹ ਵਲ ਵੇਖਦੀ ਰਹਿ ਗਈ।

ਦੁਸਰੀ ਵਾਰ—ਇਹ ਜਿਹਾ ਵੇਲਾ ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ, ਜਦ ਇਕ ਦਿਨ ਜਾਹਿਰ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਬੁਰਾ ਚੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਸੱਖ, ਵਿਚ ਦਰਦ ਸੀ—ਸਾਹ ਬਿਚਿਆ ਬਿਚਿਆ ਸੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਉਹਦੇ ਗਲ ਨੂੰ ਤੇ ਛਾਤੀ ਨੂੰ ਢਿਕਸ ਮਲੀ ਸੀ। ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਮਲਦੀ ਰਹੀ ਸਾ—ਤੇ ਜਾਇਆ ਸੀ। ਇੰਜ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਭਾਰ ਖਲੋਤੀ, ਮੈਂ ਹੋਇਆ ਨਾਲ, ਉਂਗਲਾਂ ਨਾਲ, ਤੇ ਡਲੀ ਨਾਲ, ਉਹਦੀ ਛਾਤੀ ਨੂੰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮਲਦੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਗੁਜ਼ਾਰ ਸਕਦੀ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰਲੀ "ਨਿਰੋਲ ਔਰਤ" ਨੂੰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਢੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕਾਰਜ ਕਲਮ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਤੇ ਤੀਸਰੀ ਵਾਰ—ਇਹ "ਨਿਰੋਲ ਔਰਤ" ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਵੇਖੀ ਸੀ—ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਸਟੂਡੀਓ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਇਮਰੇਜ਼ ਨੇ—ਆਪਣਾ ਪਤਲਾ ਜਿਹਾ ਬੁਰਾ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ ਉੱਤੇ ਚੁਕ ਕੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਲਾਲ ਰੰਗ ਵਿਚ ਡੁਬਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਫੇਰ ਉਠ ਕੇ ਉਹਨੇ ਉਸ ਬੁਰਾ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਇਕ ਖਿੰਦੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਏਸ ਮਰੇ ਅੰਦਰਲੀ ਨਿਰੋਲ—ਅੰਰਤ ਦੀ ਨਿਰੋਲ—ਲੇਖਕ ਨਾਲ ਹੋਈ ਖਹਿਬਝ ਨਹੀਂ ਉਹਨੇ ਆਪ ਹੀ ਉਹਦੇ ਨਾਲੋਂ ਪਿਛਾਧ, ਉਹਦੇ ਉਹਲੇ ਵਿਚ ਖਲੋਣਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ—ਆਪਣੇ ਬਦਨ ਨੂੰ ਉਹਦੀਆਂ ਔਖਾਂ ਤੋਂ ਬੁਰਾਂਦੀ—ਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਆਪਣੀਆਂ ਔਖਾਂ ਤੋਂ ਵੀ। ਤੇ ਜਦੋਂ ਤਿੰਨ ਵਾਰ—ਉਹਨੇ ਅਗਲੀ ਵਾਰ ਤੇ ਔਣਾ ਚਾਹਿਆ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਅੰਦਰਲੀ ਨਿਰੋਲ—ਲੇਖਕ ਨੇ ਪਿਛਾਧ ਤੇ ਕੇ ਉਹਦੇ ਲਈ ਥਾਂ ਵਹਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਅਲਹੌਜ਼ ਬਜਦਾ ਪੱਤਫੇ ਕੀ

ਗੱਲ 1955 ਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰੰਧਾਵਾ ਸਾਹਬ ਦਾ ਵਰਮਾਨ ਸੀ—"ਮੈਂ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਲੋਕ ਰਹਿੰਦੇ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾਂ, ਤੂੰ ਕਾਗਜ਼ੇ ਦੀ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ ਉਸ ਕਿਰਾਏ ਦੀ ਰੂਮਿਕਾ ਲਿਖ।"—ਹੈ ਇਹ ਮੈਂ ਉਸ ਵਾਦੀ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ ਜਾਣਿਆ ਕਿ ਰੰਧਾਵਾ ਸਾਹਬ ਕਿਵੇਂ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਕਣ ਕਣ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸੋਚੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਖੂਹ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ ਉਹ ਹੜਛ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਲਿਖ ਸਕਦੀ, ਜੇ ਉਸ ਵਾਦੀ ਦੀ ਛਾਤੀ ਨਾਲ ਕੰਨ ਲਾ ਕੇ ਕੁਝ ਸੁਣ ਸਕਦੀ ਸਾਂ, ਤੇ ਫੇਰ ਲਿਖ ਸਕਦੀ ਸਾਂ...

ਉਥੇ ਨੇਹਾ ਰਿਚਰਡ ਦੀ ਇਕ ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਬੱਰੀ ਸੀ ਜਿਹਦੇ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਮੈਂ ਵਾਦੀ ਦੀਆਂ ਡੰਡੀਆਂ ਗਾਹੀਆਂ ਤੇ ਜੇ ਲਿਖਿਆ ਉਹਦੇ ਚੁਝ ਹੜਛ ਸਨ—

"ਧਾਰਮਿਕ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਜੇ ਅਰਸੇ ਉਤਰੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਤੀ ਉੱਤੇ ਜੰਮੇ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ..."

“ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਇਹ ਦਿਲਾ ਦੀ ਫੁੱਧੀ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਅਵਾਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਮਨਾਂ ਮੂੰਹੀ ਪੱਕਰਾ ਨੂੰ ਚੀਰ ਕੇ ਕੁਦਰਤੀ ਚਾਮੇ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ...

“ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਅਲਥੇਲਾ ਸੁਭਾ ਪਿੰਗਲ ਦਾ ਮੁਹਤਾਜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਹੁਸਨ ਨੂੰ ਅਨੰਕਾਰ ਦਾ ਕਿੰਗਾਰ ਨਹੀਂ ਬਾਹੀਦਾ ਤੇ ਉਹਦੀ ਅਹਿਲ ਜਵਾਨੀ ਮਾਕੂਆਂ ਦੀ ਟੋਹਣੀ ਲੈ ਕੇ ਨਹੀਂ ਚਲਦੀ। ਉਹਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਟੇਕ ਉਹਨੂੰ ਰਾਹ ਦਿਖਾਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਉਹਦਾ ਤਰ ਜ਼ਬਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸੰਗੀਤਮਈ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ...

“ਕਾਗ਼ਤੇ ਦੀ ਵਾਂਗੀ ਵਿਥ, ਜਿਥੇ ਵਾਂਗੀ ਰੰਗੀਆਂ ਫੁਹਲਾਂ ਵਗਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰੰਗਾਂ ਧਨ ਪੱਕਦਾ ਹੈ, ਅਮਰੂਦ ਸੇਧ, ਤੇ ਆਧੂ ਤੇ ਬੂਟੇ ਪਲੂਹਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਸਾਰਕਲੀ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਮੀਲਾਂ ਲੰਬੀ ਹਰਿਆਵਲ ਵਿਚ ਬਫ਼ਫਾ ਕੰਜੇ ਪਹਾੜ ਤੇ ਸੈਲੇ ਪਰਵਾਏ ਇਕ ਤਲੀਸਮ ਬਣਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਅਲਹੀਆ ਵਿਚੋਂ ਪਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਜਹੇ ਗੀਤਾਂ ਦੇ ਲੁੱਤੇ ਹੋਏ ਸੁਭ ਜਾਗਦੇ ਹਨ—ਅਲਹੀਜ਼ ਬਜਾਵਾ ਪੱਤਰੇ ਕੀ, ਮੇਰਾ ਮਨ ਨਹੀਂ ਲਗਾਵਾ ਕੱਤਰੇ ਕੀ, ਮੀਆਂ ਅਲਹੀਜ਼ਾ...”

ਅੰਦਰੋਂ ਵਿਚ ਨੌਰਾ ਹਿਚਰਤ ਵੀ ਸੀ, ਮੇਭਾ ਮਿਥ ਮੀ ਦੀ, ਤੇ ਵੇਲਾ ਜਾ ਕੇ ਇਕ ਵਾਂਗੀ ਫੇਰ ਰੰਗਦਾ ਸਾਹਬ ਨੇ ਉਸ ਵਾਂਗੀ ਵਲ ਦਾਅਵਤਨਾਮਾ ਭੇਜ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਇਮਰਜ਼ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸੀ ਤੇ ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਬਿਰਥ ਵੀ ਰੰਗਦਾ ਸਾਹਬ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਉਹ ਪੱਕੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦੇ ਦਿਲ ਸਨ, ਤੇ ਅਸੀਂ ਜਦੋਂ ਚਾਹੇ ਉਹਦਾ ਸਾਹਬ ਦੀ ਗੱਤੀ ਵਿਚ ਮੁੜਦੇ ਪਏ ਸਾਂ ਅੰਤਾਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਨਹਿ ਪਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਅਖਰਾਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਬੰਨ੍ਹਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਿਹਾ ਤੇ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ, ਰੰਗਦਾ ਸਾਹਬ ਅੰਤਾਂ ਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਵਿਚੋਂ ਗੱਤੀ ਦੇ ਸੀਮਿਆ ਵਿਚੋਂ ਮੁੜ ਮੁੜ ਬਾਹਰ ਵਲ ਵੇਖਦੇ ਅਖੀਂ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ “ਇਹ ਮੰਦਾ ਹੋਇਆ, ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਪੱਕੀਆਂ ਫ਼ਸਲਾਂ ਦਾ ਕੀ ਹੋਵੇਗਾ...” ਉਸ ਦਿਨ ਰੰਗਦਾ ਸਾਹਬ ਦੀ ਅਹਿਸਾਸ ਮੰਦੀ ਦਾ ਮੈਂ ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਰੂਪ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਜੋ ਕਾਮਿਆਂ ਕਿਸਾਨਾਂ ਦੇ ਦੁਖ ਸਖ ਨਾਲ ਜੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਕਲਮਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਮੋਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਫੁੱਧਾ ਸੀ, ਉਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਮੈਂ ਚਿਰਾ ਤੋਂ ਵਾਛੜ ਸਾਂ ਉਦੋਂ ਤੇ ਜਦੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਤਕਸੀਮ ਤੇ ਬਾਅਦ, ਮੈਂ ਬੜੇ ਫ਼ਿਕਰਾ ਵਿਚ ਸਾਂ, ਤੇ ਰੰਗਦਾ ਸਾਹਬ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੰਨੀ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਰੇਡੀਉ ਦੀ ਨੱਕਰੀ ਲੈ ਕੇ ਦਿਤੀ ਸੀ 1948 ਵਿਚ।

ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਅਕਾਦਮੀ ਐਵਾਰਡ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ—“ਤੋਰੇ ਕੋਲੋਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਆਪਣਾ ਘਰ ਨਹੀਂ ਬਨਣਾ, ਹੁਣੇ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਦਾ ਚੈਕ ਬੈਂਕ, ਮੈਂ ਡੀ, ਐਲ, ਐਫ਼ ਦੀ ਹੋਜ਼ ਮਾਸ ਵਿਚ ਬਣ ਹਰੀ ਕਾਲੀਨੀ ਵਿਚ ਤੇਰੇ ਲਈ ਇਕ ਟੂਰਡ ਐਮੀਨ ਲੈ ਦੇਵਾਂ ਹਾਂ। ਇਹ ਐਵਾਰਡ ਵਾਲੇ ਪੈਸੇ ਖ਼ਰਚੀ ਨਾਹ, ਉਹ ਐਮੀਨ ਲੈਣੀ ਹੈ, ਬਿਜਾਤ ਵਿਚ ਤੇ ਹੁਣ ਸਦੇ ਮੇਂ ਏਸ ਘਰ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹਾਂ, ਉਸੇ ਐਮੀਨ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਉੱਤੇ ਬਣਾਏ ਘਰ ਵਿਚ, ਤਾਂ ਰੰਗਦਾ ਸਾਹਬ ਦੀ ਦੂਰ ਅੰਦੋਸ਼ੀ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਇਹਦੀ ਇੰਟ ਇੰਟ ਉੱਤੇ ਰੰਗਦਾ ਸਾਹਬ ਦਾ ਕਰਮ ਖੁਦਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਘਰ ਜਦੋਂ ਬਣ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਰੰਗਦਾ ਸਾਹਬ ਦੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਆਏ ਸਨ ਤੇ ਇਹਨੂੰ ਹਰਿਆਵਲ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਨੂੰ ਕੁਲਾਬ ਦੇ ਬੂਟੇ ਰਾਮਲੇ ਦੇ ਵਧੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਵੀ ਜਦੋਂ ਕੁਲਾਬ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਕਲਮਾਂ ਖਰੀਦਦੀ ਹਾਂ, ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਵਿਸਰਦਾ ਕਿ ਉਥੇ ਕੁਲਾਬ

ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਰੰਧਾਵਾ ਸਾਹਬ ਨੇ ਲੁਆਈਆਂ ਸਨ . .

ਰੰਧਾਵਾ ਸਾਹਬ ਨਾਲ ਕਦੇ ਮੇਰੀਆਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਚਰਚਾਈਆਂ ਨਹੀਂ ਠਹੀਆਂ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਬਹੁਤ-
ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ. ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਭੀਰ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ
ਸੀ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਲੇਖਕ ਤੇ ਉਹ ਧੜਤ ਮੋਹਰਥਾਨ ਸਨ. ਕਈ ਵਾਰ ਇੰਨੀ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ
ਵੀ ਠੱਕਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਥੇ ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਆਏ ਡੈਲੀਗੇਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਦਾਅਵਤਾਂ ਦੇਣੀਆਂ
ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾਅਵਤਾਂ ਦਾ ਸਾਫ਼ ਖ਼ਰਚ ਰੰਧਾਵਾ ਸਾਹਬ ਦੇ ਘਰੋਂ ਅਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ
ਤਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਰੰਧਾਵਾ ਸਾਹਬ ਨੂੰ ਮੈਂ ਉਦਾਸੇ ਹੋਏ ਵੇਖਿਆ ਸੀ. ਵੱਲ ਸਿਰਫ਼ ਖ਼ਰਚ ਦੀ ਨਹੀਂ
ਸੀ, ਰੰਧਾਵਾ ਸਾਹਬ ਦੇ ਵਕਤ ਦੀ ਵੀ ਸੀ. ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਰਾਹ ਜਾਂਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ
ਪੂਰਨ ਦੀ ਵੀ, ਤਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਨਿਕਲਿਆ "ਉਹ ਲੇਖਕ ਤਾਂ ਵੱਡਾ ਹੋ ਗਿਆ
ਪਰ ਰਿਹਾ ਨਿਰਾ ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ...."

ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਮੇਰੇ ਭੀਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਖ਼ੜਾ ਵਕਤੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਮਨ ਵਿਚ ਨਹਿਰਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ
ਫੇਰ ਕਿਸੇ ਆਏ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਪੂਰਨ ਲਈ ਦੇਵੇ ਹੋਥੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦੇਵੇ ਸਨ. ਇਕ ਵਾਰੀ ਏਸੇ ਰੋਜ਼ ਵਿਚ
ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਬੜੇ ਲਲਸਾਏ ਖੰਭੇ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੱਡੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰ ਦਿਤੀ. ਉਹ ਲੇਖਕ ਵੀ
ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਿਰਫ਼ ਮਸ਼ਹੂਰੀ ਨੂੰ ਦੇਹੀ ਠੱਕੀ ਸੋਭ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਉਹਦੇ ਬਾਏ ਦਿੱਤੇ ਜਿਹਾ ਬੜਾ
ਕੁਝ ਸੁਣਿਆ, ਤਾਂ ਰੰਧਾਵਾ ਸਾਹਬ ਅਛਮੇਲੇ ਹੋਏ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ—"ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਨ
ਲੱਗਿਆ ਉਹਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਰੂਟ ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹੱਥੀ ਨਾ ਖੋਲ੍ਹ ਲਵੀ।" ਪਰ .

ਇਹ ਪੱਗ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿੰਨੀ ਵਾਰ ਭੁਰਾਤਣਾ ਪਿਆ। ਪਰ ਅਜਿਹੇ ਪੱਗ ਦੀ
ਚੀਸ ਵੀ ਉਹ ਛੇਤੀ ਫੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅਗਲੀ ਘੜੀ ਉਹ ਫੇਰ ਲੋਭ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਕਿਤੇ
ਆਰਟ ਗੈਲਰੀ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਾਸਤੇ, ਕਿਸੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਖ਼ਰੀਦਣ ਵਾਸਤੇ ਜਾਂ ਕਿਰਾਬਾ
ਤੇ ਚਿੱਤਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਵਾਂ ਕੰਮ ਅਰੰਭਣ ਵਾਸਤੇ....

ਕਹਿ ਸਕਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਹੁਨਰ ਤੇ ਇਕ ਤਵਾਰੀਖ਼ੀ ਵੇਲਾ ਵੇਖਿਆ ਸੀ. ਰੰਧਾਵਾ
ਸਾਹਬ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ, ਜਦੋਂ ਹਰ ਫਲਾਕਾਰ ਨੂੰ ਰਿਸੇ ਅੱਖੇ ਵੇਲੇ, ਜਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਪੱਕੀ ਖਾਦੀਆਂ
ਵਿੱਚ ਲੰਘਦਿਆਂ ਇਕ ਯਕੀਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਲਗੋਰਿਥਮ ਖ਼ਾਸਾ ਪੱਤਣੇ ਹੀ, .ਰੰਧਾਵਾ ਸਾਹਬ ਦੀ
ਹੋਂਦ ਪੱਤਣ ਵਰਗੀ ਵੀ ਸੀ, ਤੇ ਪੱਤਣ ਉੱਤੇ ਵਜਦੇ ਅਲਗੋਰਿਥਮ ਵਰਗੀ ਵੀ ..

ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਡਾਕਟਰ ਲਕੀਫ਼ ਨੇ ਕਦੇ ਮੈਂ ਆਖਿਆ ਸੀ. ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਖਿਆ। ਉਹ ਦੂਰ ਅੰਦੋਲ
ਸਨ। ਮੈਂ ਉਦੋਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਕਿਆਸ ਸਕਦੀ ਪਰ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਪਾ ਕੇ, ਮੇਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰਾ ਅਹਿਸਾਸ
ਹੋਇਆ ਕਿ ਜੇ ਮਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਰੋਜ਼ ਵਿਚ ਮੈਂ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਾਥੇ ਨੂੰ ਕਬੂਲ ਲੈਂਦੀ
ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਾਰੀ ਗੋਰੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਵਾਲਾ ਮਾਹੌਲ ਮੇਰੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੀਮਾ ਬਣ
ਜਾਣਾ ਸੀ....

ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਆਖਿਆ—"ਜੇ ਇਹ ਕਦਮ ਉਠਾਣਾ ਹੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਕੋਈ ਅਮੀਰ ਆਦਮੀ

ਲਗਦੀਂ ਇਹ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਸੀਅਤ ਦਾ ਇਕ ਪਹਿਲੂ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਲਤਮੰਦਾ ਤੇ ਕੁਝਬਿਆ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਕਥਿਸ਼ ਸੀ। ਤਾਂ ਵੀ ਸੋਚਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਸੀਅਤ ਬਾਰੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਜਿਕਰ ਕਰਨਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦਿਨਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਦੂਜੀ ਹਕੀਕਤ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਬੜੇ ਉਦਾਸੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਿੰਤਨਸੀਲ ਮਨ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਆਖਿਆ ਸੀ "ਹੋਣੀ ਜਦੋਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਉੱਚੀ ਦੰਫ਼ਾ ਉੱਤੇ ਬਹੁਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਾਦਸਿਆ ਦੀਆਂ ਖ਼ਤਰਾਂ ਵਿਚ ਪੈਰ ਧਰ ਧਰ ਕੇ ਉਤਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ..."

1966 ਦੀ ਡਾਇਰੀ

ਮਾਸਕੋ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ ਅਜੇ ਦੇ ਘੰਟੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸੋਚ ਦਾ, ਵਿਕੱਲਤਾ ਬੋਲੇ ਰੂਹ ਕੇ ਕਿਤੇ ਪਹੁੰਚਣ ਵਿਚ ਅਜੇ ਪੜਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ.... 24 ਮਈ 1966

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਜ਼ਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਧੜਤੀ ਉੱਤੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਖੇਤ ਉਹੀ ਹੋਏ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਵਿਰਸੇ, ਜਿਥੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਬੀਅ ਘੱਟ ਪਏ ਹੋਣ ਪਰ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਏਨੇ ਸੰਘਣੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਖੋਤੀ ਬੜੀ ਭਰ ਕੇ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਹਵਾਈ ਮਹਾਭ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਵਾਧੀ ਕਰਦਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਦੇ ਕਣਕਾਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਘੋਮਦਿਆਂ ਕਣਕ ਦਾ ਦਾਣਾ ਮੂੰਹ ਲਾ ਕੇ ਆਦਮ ਬਹਿਸਤ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਖੇਤਾਂ ਵਿਚ ਰੁਹਦਿਆਂ ਏਨ੍ਹਾਂ ਖੇਤਾਂ ਦੀ ਵਾਸਨਾ ਪੀ ਕੇ, ਅਜ ਆਦਮ ਧੜਤੀ ਤੇ ਧੰਢਿਆ ਗਿਆ ਹੈ..

ਸਫ਼ੀਆ ਦੇ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਉੱਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਅਜਨਬੀ ਹੋ ਕੇ ਖੜੀ ਹਾਂ। ਆਗਨਕ ਕਿਸੇ ਨੇ ਨਾਲ ਢੁੱਲਾਂ ਦਾ ਢੁੱਡਾ ਠੋਪ ਵਿਚ ਫੜਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੁੱਛਿਆ ਹੈ— "ਤੂੰ ਆਂਕੜਾ... ?" ਤੇ ਮੈਂ ਲਾਲ ਢੁੱਲਾਂ ਦੀ ਉਂਗਲ ਫੜ ਕੇ ਅਜਨਬੀ ਚੋਹਰਿਆਂ ਦੇ ਸਹਿਰ ਵਿਚ ਤੁਰ ਜਾਂਦੀ ਹਾਂ.... 25 ਮਈ 1966

ਹੁਣੇ ਬਲਗਾਰੀਆ ਦੇ ਕੋਮੀ ਨੌਤਾ ਗੇਅਰਗੀ ਇੰਮਤਰੋਵ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਜਿਹਦੀ ਰੂਹ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰੂਹ ਵਿਚ ਪਾ ਲਈ ਹੈ। ਤੇ ਜਿਹਦਾ ਜਿਸਮ ਸਾਇੰਸ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਲਿਆ ਹੈ ਇਹਨੂੰ 1933 ਵਿਚ ਹਿਟਲਰ ਨੇ ਕੈਦ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਲਿਖਾਰੀ ਤਾਕਤਾਂ ਨੇ ਹੀ ਉਹਨੂੰ ਬਚਾਣ ਦੀ ਵਾਹ ਲਾਈ ਸੀ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਹੋਮਾ ਹੋਲਾ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਬਚਾਣ ਲਈ ਕਲਮੀ ਜਹਾਜ਼ ਧਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਨੇ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋ ਕੇ ਫੇਰ 1944 ਵਿਚ ਬਲਗਾਰੀਆ ਨੂੰ ਫਾਸਿਸਟ ਹਕੂਮਤ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। ਅਜ ਲੋਕ ਸੈਨੂੰ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ— "ਇਹ ਸਾਡਾ ਇੰਮਤਰੋਵ ਤੁਹਾਡੇ ਗਾਈ ਵਰਗਾ ਹੈ, ਜੁਹਾਡੇ ਨਹਿਰੂ ਵਰਗਾ..." 25 ਮਈ 1966

- ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਨੂੰ ਜਰਮਨ ਜੂਲੇ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਕਰਵਾਣ ਵਾਲੇ ਬਲਗਾਰੀਅਨ ਸਿਪਾਹੀਆ ਦੇ ਬੁੱਤ ਵੇਖ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਫਿਨ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਲੰਬੇ ਤੇ ਏਨੇ ਹੀ ਚੜ੍ਹੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਬਣਿਆ ਬੁੱਤ ਦਾ ਇਹ ਖਾਗ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਥਾਡਾ ਅਖਵਾਦਾ ਹੈ.. ਇਹ ਬੁੱਤ ਗੁਲਾਮ ਸਿੰਦਰੀ ਦੀਆਂ ਪੀੜਾਂ ਦੀ, ਸੁਤੰਤਰ ਚਿੰਟੜੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ਕ ਦੀ ਮੂੰਹ ਬੋਲਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹਨ.. 26 ਮਈ 1966 -

ਅੱਜ ਦੁਪਹਿਰ ਸੂਰਜੀ ਮਲਕ ਨਾਲ ਸਭਿਅਤਾ ਰਿਸ਼ੀਤਾਂ ਦੇ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਵਾਈਸ ਪੀ ਜੀਐਟ
 ਪ੍ਰੋ ਸਟੀਵਨ ਸਟੀਵੇਟ ਨੇ ਨ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪ ਮਲਾਕਾਤ ਹੋਈ। ਬੜੀ ਗੰਭੀਰ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ
 ਇਸ ਲਈ ਸੂਰਜੀ ਮਲਕ ਦੇ ਸੋਚਣ ਵਾਲੇ ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਬਣ ਸਕੇ। ਅਖਿਆ 'ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਇਸ
 ਬਲਟ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਤਕ ਇਸ ਬਲਟ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਸਿਮੇਵਾਈ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨਹੀਂ
 ਆਈ ਤਾਂ ਬੜਾ ਕੁਝ ਗਲਤ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਅਜੇ ਵੀ ਪਰ ਇਹਦਾ ਦੂਜਾ ਪੋਸ ਸੋਚ ਰਹੀ
 ਹੈ ਜੋ ਇਸਤਰੀ ਸਿਮੇਵਾਈ ਦੇ। ਪਰ ਵੱਖਰੇ ਸਿਮੇਵਾਈ ਤੇ ਵੱਖਰੇ ਨਸ਼ਟਰੀ ਕਾਰਨ, ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ
 ਹੋਵੇ ਉਹਦਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ ?'

ਉਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਇਆ ਹੈ 'ਸਾਡੀ ਸਿੱਧਾ ਨਜ਼ਰ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਨਰੋ
 ਤਜਰਬਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਹਦੀ ਹੱਦਬੰਦੀ ਕੁਝ ਚੰਗੀਆਂ ਸਿੱਧਾਂ
 ਲਈ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਹੋਵੇ ਪਰ ਸ਼ਿਮਾਰ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹੋਰ ਵਿਚ ਆਣ ਨਾਲੋਂ ਇਹ ਘਟ
 ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਹੈ ' ਜਵਾਬੀ ਹਾ ਵਕਤ ਖਲੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਸਵਾਲ ਦੀ ਖਲੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।
 ਇਹ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਲੋਭੇਗਾ ਅੱਜ ਦੀ ਵੱਲਭਾਤ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਸਮਝਦਾਰ
 ਹੈ ' ਮਾਤ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹੁੰਚੇ ਹਾ ਚੰਗੇਰੇ ਭੰਬ ਦੀ ਪਹੁੰਚੀ ਹੈ ' 27 ਮਈ 1966

ਅੱਜ ਬਲਗਾਰੀਅਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਮਹਿਲ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਅਭਾ ਦੀ ਤੋਹ ਵਿਚ ਲਹਿ
 ਜਾਣ ਲਈ ਜਸ਼ਨ ਦੀ ਮਜ਼ਹੂਰੀ ਦਾ ਬੰਦ ਸੁਰ ਕਦੇ ਬਲਗਾਰੀਅਨ, ਕਦੇ ਰੂਸੀ, ਤੇ ਕਦੇ ਵਰੋਚ
 ਲਵਰ ਨਾਲ ਕੋਲੁਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਉਥੇ ਯੂਰੋਪੀਅਨਾਂ ਤੋਂ ਮਹਿਮਾਨ ਆਏ ਬਲਗਾਰੀ
 ਗੈਰੀਅਨ ਨੇ ਮੇਰੀ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ' ਗੈਰੀਅਨ ਨੂੰ ਵਰੋਚ ਤੇ ਮਰਮਨ ਤੇ ਅੰਤ੍ਰੀਨੀ
 ਵਿਚ ਅਨੁਵਾਦ ਕਰਨ ਦਾ ਲੰਮਾ ਤਮਦਬਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਅੱਜ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਪਿਆਰ
 ਜਿਹਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕੀਤਾ ਹੈ ' ਤੂੰ ਯੂਰੋਪੀਅਨੀਆ ਦੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਜੇਕੇ ਲੈਂਦੇ ਇਹਨੇ ਤੇਰੀਆ
 ਨਜ਼ਰ ਦੇ ਅਭਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਬੜੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਹੈ.. ' 28 ਮਈ 1966

ਅੱਜ ਸਾਮ ਬਲਗਾਰੀਆ ਦੇ ਮਹਾਨ ਲੇਖਕ ਇਵਾਨ ਵਾਨੋਵ, ਪੀਐ ਯਾਵੇਰੋਵ ਤੇ ਨਿਕੋਲਾ
 ਵਾਪਤਸਾਰੋਵ ਦੇ ਤਵਾਰੀਖੀ ਘਰ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ। ਵਾਪਤਸਾਰੋਵ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਾਬੀ ਅਨੁਵਾਦ
 ਮੇਰੇ ਕਈ ਵਾਰ ਹੋਏ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਉਹ ਮੇਰੀ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਉਹਦੇ ਤਵਾਰੀਖੀ
 ਘਰ ਵਿਚ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਅੱਜ ਉਹਦੇ ਮੇਜ਼ ਨੂੰ ਕਲਮ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਬਾਹ ਦੀ ਕੋਝੀ ਨੂੰ ਹੀ
 ਨਾਲ ਫੇਰਿਆ ਤਾਂ ਅੱਜ ਫਰ ਫਰ ਆਈਆਂ ਜਾਪਿਆ ਕਈ ਵਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਉਹਦੀਆਂ
 ਨਜ਼ਰਾਂ ਤਰਤੁਮਾ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ ਉਦੋਂ ਤੋਂ ਉਹਦੀਆਂ ਕਈ ਸਤਰਾਂ ਜੋ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਘੁੰਮੀਆਂ ਸਵਿਦ
 ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮਲੋਤੀਆਂ ਰਹਿ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਸ ਅੱਜ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਸਲਗ ਪਈਆਂ ' ਕੰਧ ਨੂੰ
 ਇਹ ਜਿਵੇਂ ਫੇਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ' ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮੇਰੀ ਇੱਕ ਵਿਚ ਬੈਠਾ, ਤੇ ਜੋ ਇਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ
 ਨੂੰ ਵੇਖ ਸਕੇ ਉਹ ਵੱਲੀ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ' ਉਹ ਗੱਲੀ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ... ' ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਉਹਨੇ 1942
 ਵਿਚ ਫਾਸਿਸਟਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਕਤਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ—ਜਾਪਿਆ ਉਸ ਵਿਸ਼ਵਾਸ
 ਨੂੰ, ਜਿਹਨੂੰ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਦੁਆਰੀ ਆਈ ਹੈ ' ਗੱਲੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕੀ, ਅੱਜ ਹੋਰ ਨਾਲ ਫੇਰ ਕੇ ਵੇਖ
 ਰਹੀ ਹੈ ... 29 ਮਈ 1966

ਸੰਖਿਆ 3 150 ਰਿਸ਼ੀਤਾਵਾਂ ਦੂਰ ਬਾਬਤ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਬਣੇ ਉਸ ਚਰਚ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੀ ਹੈ ਜਿਸ

1876 ਵਿਚ ਤੁਰਕ ਰਾਜ ਦੀ ਗੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਣ ਲਈ ਜੂਝਦੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਪਨਾਹ ਲਈ ਸੀ। ਉਹ ਖੂਹ ਦੇਖ ਰਹੀ ਹਾਂ, ਜਿਹੜਾ ਚਰਚ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਘੇਰਾ ਪੈ ਜਾਣ ਕਰਕੇ, ਚਰਚ ਵਿਚ ਡੁੱਬੇ ਗਏ ਪਿਆਸੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਹੁੰਆਂ ਨਾਲ ਖੋਦ ਖੋਦ ਕੇ ਪਾਣੀ ਬਥਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰੇ 17 ਮਈ ਨੂੰ ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਮਾਰੇ ਗਏ—ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਤਿਆ ਤੇ ਬੇਪਰੀਆਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਝੱਕਣਾਂ ਹੇਠ ਸਾਥੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਕੰਧਾਂ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੰਨਿਆਂ ਵਾਲੇ ਚਾੜ੍ਹਾ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਵਿਚ ਪਈ ਹੋਈ ਚੌਲ੍ਹੀਆਂ ਦੇ ਨਿਕਾਨਾਂ ਵਾਂਗ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹਨ ...

31 ਮਈ 1966

ਐੱਜ ਪਲੇਵਦਿਫ਼ ਕਸਬੇ ਵਿਚ ਉਹ ਪ੍ਰਿੰਟਿੰਗ ਮਸ਼ੀਨ ਵੇਖੀ, ਜਿਹਦੇ ਉੱਤੇ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਸਾਹਿਤ ਲਿਖਦਾ ਫੁੰਦਾ ਸੀ ਹਕੂਮਤ ਤੋਂ ਚੋਰੀ। ਤੇ ਉਹ ਬੇੜੀਆਂ ਵੇਖੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁੱਖ ਖੰਭੇ ਜਾਂ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਵਕਤ ਨਹੀਂ....

ਕਾਏਡੀਰ ਕਸਬੇ ਵਿਖੇ ਲੰਘ ਰਹੇ ਸਾਂ ਕਿ ਫੌਰੀਆ—ਸ਼ਿਵੋ ਸਾਰਾ ਕਸਬਾ ਹੀ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਫੁੱਲ ਰਾਤੀ ਇਕ ਥਾਂਵੇ ਜੁੜਿਆ ਹੋਵੇ, ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਅੱਜ ਦੇ ਜੂਨ ਹੈ, 1876 ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਦਿਨ ਸੀ ਦੇ ਜੂਨ, ਜਦੋਂ ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਸਾਇਰ ਖਰਿਸ਼ਤੇ ਬੋਰੇਫ਼ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਦਿਨ ਉਹ ਨੌਜਵਾਨ ਲਿਖਦਾ ਆਪਣੀ ਦੀਹ ਦਿਨ ਦੀ ਬੋਰੀ ਨੂੰ ਚੁੰਮ ਕੇ ਤੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਬੰਦੂਕ ਫੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਟੋਸ਼ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਵਿਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਤੇ ਜਦੋਂ ਕਤਲ ਹੋਇਆ ਉਹਦੀ ਉਮਰ 27 ਵਰ੍ਹੇ 5 ਮਹੀਨੇ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਸਾਥੀ ਉਹਦੇ ਨਾਲ਼ ਰਲ ਕੇ ਲੜਦੇ, ਤੇ ਉਹਦੀਆਂ ਨੌਜਵਾਨ ਹੋਂਦੇ ਗੇਂਦੇ ਮਾਰੇ ਗਏ...ਸਾਂ ਐੱਜ ਰਾਤ ਖਰਿਸ਼ਤੇ ਬੋਰੇਫ਼ ਦੀ ਇਕ ਨਜ਼ਮ ਤਰਜੁਮਾ ਕੀਤੀ ਹੈ...ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੀਂਹ ਵੱਸਦਾ ਫਿਰਾ। ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੀ, ਇਸ ਲਈ ਹੜਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ ਬਲਗਾਰੀਆ ਦਾ ਇਕ ਮਸਹੂਰ ਨਾਵਲ 'ਐਡਰ ਦਾ ਯੋਕ' ਪੜ੍ਹਦੀ ਰਹੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋਈ ਕਿ ਨਾਵਲ ਦੀ ਮੁੱਖ ਨਾਇਕਾ ਦਾ ਨਾ ਰਾਧਾ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਂ ਰਾਧਿਕਾ ਦੀ ਨਿਯਮਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਖਾਣੇ ਵੇਲੇ ਆਪਣੇ ਦੁਝਾਸੀਏ ਨੂੰ ਹੋਸ ਕੇ ਆਖਦੀ ਰਹੀ "ਰਾਧਾ ਬਲਗਾਰੀਆਨ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਗਈ? ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਤਾਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੀ, ਸਾਇਦ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਖਿਲਤ ਵਾਸਤੇ ਰਾਧਾ ਬਲਗਾਰੀਆ ਤੇ ਹੀ ਗਈ ਹੋਵੇ..."

13 ਜੂਨ 1966

ਸਵੇਰੇ ਇਕ ਅਸਥਾਨ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕ ਨੇ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਮ ਤਰਜੁਮਾ ਕੀਤੀ

ਚੰਨ ਸੂਰਜ ਦੇ ਦਵਾਰਾ ਕਲਮ ਨੇ ਡੰਬਾ ਲਿਆ

ਹੁਕਮਾਰਨੇ ਦੇਸ਼ਡੇ।

ਗੋਲੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਤੇ ਐਟਮ ਬਲਾਣ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਖਤ ਪੜ੍ਹ ਲਵੇ।

ਸਾਇੰਸਦਾਨੇ ਦੇਸ਼ਡੇ

ਗੋਲੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਤੇ ਐਟਮ ਬਲਾਣ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਇਹ ਖਤ ਪੜ੍ਹ ਲਵੇ।

ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਰਫ਼ ਤੇ ਕਿਰਨਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਮੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਹੀਂ ਆਂਦੀ

ਕਿਸੇ ਆਸਕ ਅਦੀਬ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਵਾ ਲਵੇ, ਆਪਣੀ ਕਿਸੇ ਮਹਿਬੂਬ ਤੋਂ ਪੜ੍ਹਵਾ ਲਵੇ ...

ਐੱਜ ਦੁਪਹਿਰ ਜਦ ਪਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝਿਆਂ ਰਿਸਦਿਆਂ ਦੇ ਮੰਨੀਕਮੇ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿਦਾਇਗੀ ਖਾਣਾ ਦਿੱਤਾ ਉੱਥੇ ਕੁਝ ਸਾਇਰ ਦੀ ਸਨ, ਬਲਗਾਰੀਆ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਖਾਣਿਆਂ

ਐਲਿਸਾਵੇਤਾ ਬਾਗ਼ੀਆਨਾ ਦੀ ਡੋਰਾ ਰਾਬੇ ਦੀ ਤੇ ਸਾਰੇ ਦੋਸਤੀ ਦੇ ਸ਼ਾਮ ਪੋਸ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਡੋਰਾ ਰਾਬੇ ਨੇ ਔਰਤ-ਸਾਇਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਇਕ ਔਰਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਤੇ ਮਾਣ ਕਰਵਾਇਆ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਨਾ ਤੇ ਟੈਸਟ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਮੈਂ ਮਰ ਖੰਭਾ ਦੀਆਂ ਪੱਖੀਆਂ ਸੁਰਾਤ ਦੇ ਦਿਆਂ ਅਮਨ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ। ਆਇਆ "ਇਹ ਰੰਗਲੇ ਖੰਡ ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਦੇ ਕੌਮੀ ਪੰਛੀ ਦੇ ਖੰਡ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਅਮਨ ਰਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ—ਤਾਕਿ ਸਾਡਾ ਕੌਮੀ ਪੰਛੀ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਦੋ ਹੱਥੇ ਵਿਚ ਪੈਲ ਪਾ ਸਕੇ, .."

14 ਜੂਨ 1966

ਜਿਉਂ ਹੀ ਕਰਕਾਲਾਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਮਾਸਕੋ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਪਰੀ ਮਹਲ ਵਾਂਗੂੰ ਚਿਲਮਿਲਾਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਉਹਦੇ ਅਸਲੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋਤਿਆਂ ਤੇ ਉਸ ਉਚੇਰੀ ਥਾਂ ਤੇ ਹੋਣਾ ਵਰਾਏ ਮਾਸਕੋ-ਵਾਇਆ ਵਲ ਫੇਰਦਿਆਂ—ਵਾਇਆ ਵੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਵਿਚ ਵਲੋਂ ਸਹਿਰ ਦੀ ਸਰਮਗਾਹਟ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਹੁਸੀਨ ਹਕੀਕਤ। ਜੰਗ ਦੇ ਖੂਨੀ ਦਹਿਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਤਰ ਕੇ ਤੇ ਝੁੱਝ ਦੇ ਹੋਤ ਥਲਾ ਨੂੰ ਚੀਰ ਕੇ ਲੱਭੀ ਚੋਲੀ ਹਕੀਕਤ।

25 ਸਤੰਬਰ ਜਾਰਜੀਆ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਇਕ ਪਿਆਰੇ ਸ਼ਾਇਰ ਬੇਤਾਰੁਸ਼ਵੈਲੀ ਦਾ ਅੱਠ ਸੌ ਸਾਲਾ ਜਨਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਵੇਲੇ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਜਲਾਵਤਨ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਉਹਨੂੰ ਨੂੰ ਕੀ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਸਮੇਂ ਦੇ ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਮਲ ਮਲ ਨਹਾ ਕੇ ਉਹਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇਕ ਸਲ-ਪਰੀ ਵਾਂਗੂੰ ਨਿਕਲ ਆਵੇਗੀ ਉਹਦੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਨਾ ਲੈਣਾ ਵੀ ਦੁਰਖ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਹਦੀ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਕੈਨ ਕਰ ਲਿਆ ਅਜ ਜਾਰਜੀਆ ਦੇ ਉਹਨੂੰ ਦ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਸਨਮਾਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੂਸ-ਰਾਵੈਲੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕਾਫ਼ੀ ਮੂੰਹ ਖੜਾਨੀ ਯਾਦ ਹੈ, ਤਬਿਲਿਸੀ ਦੀ ਇਕ ਉੱਚੀ ਪਹਾੜੀ ਉੱਤੇ ਜਾਰਜੀਅਨ ਔਰਤ ਦਾ ਥੰਤ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਿਹਦੇ ਇਕ ਹੱਥ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ ਹੈ, ਇਕ ਹੱਥ ਵਿਚ ਐਂਕੂਰਾਂ ਦੇ ਰਸ ਦਾ ਪਿਆਲਾ। 1944-4 ਦੂਸਰੇ ਸਾਲ ਲਈ, ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰਸ ਦਾ ਪਿਆਲਾ ਮਲਕ ਦੇ ਦੋਸਤਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ..

ਅਜ ਮੈਟੇਥੀ ਚਰਚ ਕੇਇਆ, ਜੇ ਛੇ ਸਦੀਆਂ ਤਾਂ ਚਰਚ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਅਠਾਰ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹਮਲਾਵਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਕੈਦਖਾਨਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੈਕਸਿਮ ਗੋਰਕੀ ਨੇ ਵੀ ਇਥੇ ਕੈਦ ਕੱਟੀ ਸੀ ..

ਤਬਿਲਿਸੀ ਤੋਂ 160 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੂਰ ਬਾਰਜੋਮੀ ਵੈਲੀ ਵੱਲ ਜਾਇਆਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀਰੀ ਕਸਬਾ ਵੀ > > ਇਆ, ਜਿਥੇ ਸਟਾਲਨ ਦਾ ਜਨਮ ਘਰ ਕੇਇਆ... ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹਰ ਮੁਲਕ ਤੋਂ ਲੇਖਕ ਆਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਬਾਰਜੋਮੀ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਲੇਖਕ ਮਿਲਣੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਹੈ। ਹਰ ਦੇਸ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਚੰਗੇਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਦੀ ਅਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਲਭੜ ਆਏ ਪਰ ਜਦੋਂ ਵੀਅਤਨਾਮ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰ ਬੇ ਲਿਨ ਵਿਨ ਉਠਿਆ, ਤਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦਾ ਮਨ ਭਰ ਆਇਆ। ਅਜ ਉਹਦੇ ਲਭੜ ਹਨ "ਸਾਡੀ ਕਵਿਤਾ ਲਹੂ ਦੇ ਦਰਿਆ ਤਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਜ ਇਹ ਸਿਰਫ ਹੱਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਗੋਲ ਬਰਦੀ ਹੈ, ਤਾਕਿ ਕਦੇ ਇਹ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਗੋਲ ਕਰ ਸਕੇ। ਸਾਡੇ ਸਿਖਪਹੀ ਜਦੋਂ ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਲੰਬ ਨਜ਼ਮਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੇਇਆ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਬੇਇਆ ਦੀ ਸ਼ੈਰ ਮੰਗਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਮਾਂ ਪਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਅਜ ਜੇ ਅਸਾਂ ਕਵਿਤਾ ਬਰਾਮ ਲਈ ਤਾਂ ਸਮਾਧੀ ਮਨੁੱਖ ਬਣਾ ਲਿਆ.

ਤੇ ਦੂਜੇ ਮਹੀਨੇ ਅੱਧ ਤਰ ਅਣੀਆ ਹਨ ਵੀਅਤਨਾਮ ਦੇ ਇਸ ਸਾਇਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਆਖਿਆ "ਤੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਈ ਹੈਂ ਨਾ ? ਤੇਰਾ ਨਾਮ ਕੀਤਾ ਹੈ ?" ਮੈਂ ਹੇਠਨ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਦੱਸਿਆ "ਵੀਅਤਨਾਮ ਤੋਂ ਆਂਟ ਲਿਆ ਸਾਡਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਾਇਰ ਸ਼੍ਰੀ ਸਿਖਾਬ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ ਆਈ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਨਾਮ ਅੱਧ ਤਰ ਹੋਵੇਗਾ ਉਹਨੂੰ ਮੇਰੀ ਯਾਦ ਦਿੰਦੀ..." ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਦੁਆ ਉਠ ਗਈ ਹੈ—ਕਾਸ਼ ਸਦੀ ਦੁਆਇਆ ਵੀਅਤਨਾਮ ਤੋਂ ਆਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀਅਤਨਾਮ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰ ਸਕਦੀ...

27 ਸਤੰਬਰ 1966

ਅਸੀਂ ਆਰਮੀਨੀਆ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਯਿਰੇਵਨ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਪਰਾਤਲ ਖਰਬੇਰਾ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ-ਘਰ ਵੇਖਿਆ। ਇਹ ਲੋਕ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਕਈ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਖਿੱਚਦੇ ਰਹੇ। ਇਥੇ ਤਮਿਲ ਰਾਜਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਉਹ ਵਰਕੇ ਵੀ ਸਾਡੇ ਹੱਥ ਹਨ, ਜੋ ਕਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੱਖਣੀ ਤਾਰਤ ਵਿਚ ਹੋਸਟ ਕੋਲੋਂ ਲਿਖੇ ਸਨ। ਅਜ ਕੇਰਦੀ ਸਦੀ ਦਾ ਇਕ ਉਹ ਚਰਚ ਰੱਖ ਰਹੀ ਸੀ ਜੋ ਇਕ ਪਰਾਤਲ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਵਲੋਂ ਕੱਟ ਤਰਾਸ ਕੇ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਹੋਇਆ ਚਿੱਠੀ ਬਣੇ ਤੇ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਹੀ ਪੇਂਟੀ ਪਥਰਾ ਦੀ ਇਕ ਬੁੰਦੂਰ ਵਿਚ ਜਾਦੀ ਹੈ। ਬੁੰਦੂਰ ਨਾਲ ਇਕ ਮੋਹ ਆ ਗਿਆ ਇਸਕੇ ਕੋਲੋਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ—ਮੈਂ ਇਹਦੇ ਅੰਦਰ ਕੀ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ ? ਉਹ ਕਾ ਸਿਵੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਹੋਰੀ ਚਿੱਠੀ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ ਪਰ ਆਪਣੀ ਮੇਂ ਸੰਗ ਕੇ ਆਖਿਆ "ਬਾਇਬਲ ਨਹੀਂ"—ਹਿਊ ਪਿਥ ਵੇਖਿਆ—ਲੋਕ ਇਸ ਬੁੰਦੂਰ ਨੂੰ ਹੋਲਾ ਨਾਲ ਚੁੰਦੇ ਪਏ ਸਨ ਜੋ ਸੋਇਆ—ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਕੇ ਆਇਦ ਅੰਤੀ ਨਹੀਂ ਜਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਜਵਾਬ ਮਿਲਿਆ— ਉਸ ਬੁੰਦੂਰ ਵਿਚ ਇਕ ਆਲਾ ਹੈ ਜਿਥੇ ਦੀਆਂ ਮਰਾ ਕੇ ਸਾਡੇ ਲੋਕ, ਹਮਾਕਾਰਾ ਤੇ ਖੇਰੀ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਤੂੰ ਇਸ ਬੁੰਦੂਰ ਨੂੰ ਲੰਘ ਕੇ, ਮਿੰਨਾ ਚਿਰ ਰਾਹੋਂ ਕੰਦੂਰ ਵਿਚ ਬੈਠ ਸਕਦੀ ਹੈਂ..."

ਤਾਂਬਲਸੀ ਵਿਚ ਚਰਚਾਈਆ ਦੇ ਇਕ ਲੋਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ "ਤੈਨੂੰ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਦੇਸ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਖਾਸ ਸਾਝ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ?" ਤਾਂ ਮੈਂ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਸੀ "ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਜਾਪੀ ਪਰ ਕਦੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਕਈ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਜਾਪਣ ਲਗ ਪੈਂਦੀ ਹੈ..." ਪਰ ਅਜ ਯਿਰੇਵਨ ਦੇ ਇਕ ਚਰਚ ਦੀ ਇਕ ਬੁੰਦੂਰ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇੰਜ ਅਚਾਨਕ ਮੋਹ ਪਾ ਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਸੋਚ ਭਰੀ ਤਾਂ ਸਿਰਫ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਕੋਈ ਨੰਗਾ ਕੋਨੇ ਵੀ ਇਹ ਜਹੇ ਹੋਏ ਹਨ ਜੋ ਅਜਲਸੀ ਦੇਸ ਵਿਚ ਚੁੱਤ ਆਪਣੇ ਲੱਭਣ ਲੱਭ ਪਏ ਹਨ

2 ਅਕਤੂਬਰ 1966 ਮਾਸਕੋ ਤੋਂ ਕੋਈ ਦੋ ਸੌ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦਾ ਲੰਬਾ ਰਾਹ ਪੈਦਾ ਵਿਚ ਵੀਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਦੁਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਰੂਸ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਦੀ ਪਤਖਤ ਵੇਖਣ ਵਾਲੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਅਜ ਰੱਖ ਰਹੀ ਹਾਂ ਚੁੰਕਾ ਦੇ ਪੱਤੇ ਸਨੇ ਦੇ ਚੁੰਕੇ ਪੱਤਿਆਂ ਵਾਂਗ ਚੁਲਦੇ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਚੁੰਕਾ ਦੇ ਤਣੇ ਅਸਲੋਂ ਖਿੱਟੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਚਾਦੀ ਦੇ ਚੁੰਕਾ ਉਤੇ ਸਨੇ ਦੇ ਪੱਤੇ ਉਰੀ ਹੋਣ...

ਯਾਸਨਾਯਾ ਪੋਲਿਆਨਾ ਵਿਚ ਅਜ ਟਾਲਸਟਾਏ ਦੇ ਘਰ ਖੜੀ ਸੀ ਉਸ ਘਰੇ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਉਹਨੇ "ਵਾਰ ਐਂਡ ਪੀਸ" ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਸਿੱਟੇ ਕਦੀ ਦੇ ਪਲੀਘ ਰੋਲ ਟਾਲਸਟਾਏ ਦੀ ਇਕ ਚਿੱਠੀ ਕਮੀਸ਼ਨ ਟਰੈਕੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਖਾਹੀ ਉਤੇ ਮੈਂ ਇਕ ਚੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਖੜੀ ਸੀ ਕਿ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਦੀ ਛਾਹੀ ਵਿਚੋਂ ਹਲਕੀ ਜਹੀ ਹਵਾ ਆਈ ਤੇ ਉਸ ਟਰੈਕੀ ਹੋਲੀ ਕਮੀਸ਼ਨ ਦੀ ਯਾਦ ਹੋਲ ਕੇ

ਮੇਰੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਗਈ, ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਜਿਵੇਂ ਜਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਪਿਛਾਹ ਪਰਤ ਪਈਆਂ
 1966 ਤੋਂ 1910 ਤੋਂ ਆ ਗਈਆਂ ਤੇ ਦੇਖਿਆ—ਲਾਲ ਵਿਚ ਪੁੱਥੀ ਚਿੱਟੀ ਕਮੀਜ਼ ਪਾ ਕੇ ਉਥੇ
 ਦੀਵਾੜ ਦੇ ਕਲ ਟਾਲਸਟਾਏ ਖੜੋਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ...ਫੇਰ ਲਹੂ ਦੀ ਹਰਮਤ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਕੇ ਵੇ
 ਆ ਕਾਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਖੋਲ੍ਹੇ ਹੋਏ ਦੀ ਕੰਧ ਉੱਤੇ ਸਿਫਤ ਵਿਚ ਚਿੱਟੀ ਕਮੀਜ਼ ਟੰਗੀ
 ਹੋਈ ਸੀ.....

8 ਅਕਤੂਬਰ 1966

1967

‘ਪੇਇਟ੍ਰੀ ਇਸ਼ ਦੇ ਕੰਟਰੀ ਵਿਦਾਯੂਟ ਵਰੰਟੀਅਰਜ਼’ ਕਹਿੰਦਿਆ, ਯੂਰੋਸਲਾਵੀਆ ਵਾਲੇ ਹਲ
 ਸਾਲ ਅਗਸਤ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ, ਅਖ਼ੀਰ ਬੀਲ ਤੇ ਦਸਾ ਕੋਹ ਦੀ ਵਿੱਥ ਤੇ ਸਤਰੁਗਾ ਸ਼ਹਿਰ
 ਵਿਚ ਦਰਿਆ ਦਰਿਮ ਦੇ ਰੰਘੇ ਸਾਇਰੀ ਦਾ ਮੇਲਾ ਲਾਏ ਹਨ ਪਹਿਲੇ ਇਨ ਸਿਰਫ
 ਮੋਸਕੋਲੀਅਨ ਜਥਾਨ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਰਾਤ, ਸਾਰੀਆਂ
 ਯੂਰੋਸਲਾਵ ਜਥਾਨਾਂ ਤੇ ਮਹਿਮਾਨ ਜਥਾਨਾਂ ਦੇ ਸਾਇਰ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਸਾਇਰ ਦਰਿਆ
 ਦੇ ਪਲ ਤੇ ਖਲ ਕੇ ਨਜ਼ਮਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਸੁਨਣ ਵਾਲੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਕੰਧੀਂ ਬਹਿ ਕੇ
 ਸੁਣਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਬੋਝੀਆਂ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ ਵੀ। ਬਲਦੀਆਂ ਮਸਾਲਾ ਦੀ ਤੇ ਬਿਜਲੀ ਦੀ
 ਡੋਮਨੀ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਚਿਲਮਿਲਾਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਰਾਤ ਕਿਸੇ ਪਰੀ ਕਹਾਣੀ ਵਰਗੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ
 ਹੈ। ਸਾਇਰ ਆਪੇ ਆਪਣੀ ਜਥਾਨ ਵਿਚ ਨਜ਼ਮਾਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਰਜੁਮੇ ਵਿਥ ਦੇ
 ਮਸਹੂਰ ਕੈਕਟਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਿਸ਼ ਦੇਸ ਦਾ ਸਾਇਰ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਨਜ਼ਮ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ
 ਦੇਸ ਦਾ ਹੋਤਾ ਲਹਿਰਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋਥੇ ਨਜ਼ਮ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੋਰੀ ਨਿਦਰੀ ਦਾ ਪਿਆਰ
 ਰਸੁਰਬਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਖ਼ਾਲੀਆਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹਨ—ਕਾਲਾਂਦਾਸ ਦੇ ਦੇਸ ਲਈ
 ਟੈਗਰ ਦੇ ਦੇਸ ਲਈ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਦੇਸ ਲਈ.....

26 ਅਗਸਤ 1967

ਕਲ੍ਹ ਅਖ਼ੀਰ ਤੇ ਸਕੋਪੀਆ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਜਿਸ ਕਾਰ ਦਾ ਇੰਤਰਾਮ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਇਥੋਪੀਆ
 ਦਾ ਇਕ ਸਾਇਰ ਅਲਰਾ ਜ਼ਿਰੀ ਵੀ ਸੀ, ਤੇ ਇਥੋਪੀਆ ਦਾ ਪ੍ਰਿੰਸ ਮਾਤੋਆ ਸੇਲਾਸੀ mahoicmc
 sclassic ਵੀ। ਆਪੀ ਘੜਤਾ ਰਾਹ ਸਤਰੁਗਾ ਵਿਚ ਹੋਏ ਸਾਇਰੀ ਦੇ ਮੇਲੇ ਦੀਆਂ ਰੱਲਾਂ ਕਰਦੇ
 ਹਨ, ਪਰ ਇਕ ਵਾਂ ਖਲੋ ਕੇ ਲੀਅਰ ਦਾ ਇਕ ਇਕ ਜਲਾਸ ਪੀਟਿਆਂ ਇਥੋਪੀਆ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਸ ਦਾ
 ਮਨ ਫਲਜ਼ ਪਿਆ ‘ਤੁਸੀਂ ਸਾਇਰ ਲੋਕ ਖਸਨਸਥਿ ਹੋ, ਹਕੀਕਤ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਨਹੀਂ ਵਸਦੀ, ਤਾਂ
 ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹੋ’ ਮੈਂ ਵੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ਵਾਇਲਿਨ ਵਜਾਏ ਹਿਨਾ ਸਾਂ ਸਾਸ
 ਦੀਆਂ ਤਾਰਾ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਇਸਕ ਹੈ ਪਰ ਜੰਗ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਸੋਨੀ ਬਾਂਹ ਤੇ ਗੋਲੀ ਵੱਜ
 ਗਈ, ਫੁਟ ਮੈਂ ਵਾਇਲਿਨ ਨਹੀਂ ਵਜਾ ਸਕਦਾ..ਸੰਬੰਧਤ ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਜੰਮ ਗਿਆ ਹੈ..
 ਤਵਾਰੀਖ਼ ਦੁੱਖ ਹੈ ਮੈਂ ਵੀ ਕਲ੍ਹ ਦੀ ਰੁੱਪ ਹਾਂ—ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਆਸ਼ਕ ਹੋਣ ਨੂੰ ਗੋਲੀਆਂ ਕਿਰੀ
 ਵਾਂਗਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਹਦਾ ਜਵਾਬ ਕਿਸੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ..ਇਸ ਸਵਾਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿਫ਼ਾ ਫੁੱਲ ਦੀ
 ਬੰਦ ਗਲੀ ਹੈ.....

30 ਅਗਸਤ 1967

ਬੈਲਰੂਡ ਤੋਂ ਕੋਈ ਸੌ ਮੀਲ ਦੂਰ ਕਰਾਗੋਵਾਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਪਾਸੇ ਨਾਲ ਖੜੋਤਿਆ ਦੂਰ ਤਕ

ਇਕ ਹਰੀ ਸੱਖਣਾ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਏਸ ਸੱਖਣਾ ਵਿਚ ਦੋ ਚਿੱਟੇ ਖੰਡ ਦਿਸਦੇ ਹਨ, ਕੋਈ ਅਠਾਰਾਂ ਰਾਜ ਲੰਬੇ ਤੇ ਚਮਕੀਲੇ ਨਾਲੋਂ ਕੋਈ ਦਸ ਗਜ਼ ਉੱਚੇ। ਉਂਦੇ 1941 ਸੀ ਅਭਰੂਬਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ 21 ਤਾਰੀਖ ਜਦੋਂ ਇਕ ਸਕੂਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਤਿੰਨ ਸੌ ਬੱਚੇ ਆਪਣਾ ਸਬਕ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਜਰਮਨ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ, ਤੇ ਇਕ ਇਕ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸੱਟੇ ਮਾਸਟਰਾਂ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਫਿੰਨੂ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਪੱਥਰ ਦੇ ਖੰਡ ਉਸ ਮਹੰਤੀ ਹੋਈ ਉਛਾਰੀ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ। ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨ ਸੌ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਡਰੀ ਹੋਈ ਸੀ... ਉਸ ਦਿਨ ਪੂਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਵੱਸ ਕਤਲ ਹੋਈ ਸੀ—ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਲੋਕ। ਅੱਜ ਪੱਥਰ ਦੇ ਦੋ ਖੁੰਡ ਇਕ ਮਰਦ ਦਾ ਇਕ ਔਰਤ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਰਬਰਾਂ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ। ਏਥੇ ਖਲੀਤਿਆਂ ਅੱਜ ਜੋ ਕੁਝ ਇਕ ਜੀਉਂਦੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜਾਂ ਤੇ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹਦੀ ਜੀਉਂਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਮਾਸ ਦਾ ਇਕ ਟੁਕੜਾ ਨਿਕਲੇ ਉੱਤਾ ਵਿਚ ਸਮਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੁੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪੱਥਰ ਦਾ ਇਕ ਟੋਟਾ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਉਹਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਲਹਿ ਗਿਆ ਹੈ।

31 ਅਗਸਤ 1967

ਹੰਗੇਰੀਅਨ ਸ਼ਾਇਰ ਵਿਹਾਰ ਬੋਲਾ ਨੇ ਮਿਲਦਿਆਂ ਹੀ ਆਖਿਆ "ਕੋਈ ਵੀ ਹਮਲਾਵਰ ਜਦੋਂ ਧਰਤੀ ਦੇ ਕਿਸੇ ਟੇਟੇ ਤੇ ਪੈਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਥੇ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਅਲਮਾਰੀਆਂ ਕੰਬਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸ਼ਾਇਰ ਕਿਸੇ ਦੂਰ ਧਰਤੀ ਦੇ ਟੇਟੇ ਉੱਤੇ ਪੈਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀਆਂ ਅਲਮਾਰੀਆਂ ਹੋਰ ਢੱਝੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ..." ਖੁਸ਼ਆਮਦੀਦ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਿਆਰੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੱਜ ਉਹ ਮਸ਼ੀਨ ਵੇਖੀ ਜਿਹਦੇ ਤੇ 15 ਮਾਰਚ 1848 ਨੂੰ ਸ਼ਾਨਡੋਰ ਪੈਂਤੜੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਉਹ ਬਰਾਬਰਤੀ ਅਜਮਾ ਛਪੀ ਸੀ ਜੋ ਹੁਣ ਇਥੇ ਦਾ ਕੌਮੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ।

ਅੱਜ ਯੰਗਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵੀ ਬੜੀ ਯਾਦਗਾਰੀ ਹੈ, ਸਤਾਲਿਨ ਦੀ ਮੌਤ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸ਼ਾਇਰ ਦੀ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਨਹੀਂ ਸੀ ਛਪ ਸਕੀ, ਇਹ ਚਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਜਾਇਕੇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਜੰਗੀ ਕੈਦੀ ਰਿਹਾ। 1948 ਵਿਚ ਹਿਰਾਈ ਵੇਲੇ ਇਹਦੇ ਬੇਥੇ ਵੇਲੇ ਗਏ, ਤਾਂ ਬੇਬਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਖਾਰਨ, ਇਹਨੂੰ ਹਿਕ ਸਾਲ ਲਈ ਫੇਰ ਸੋਲ੍ਹ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਅੱਜ ਬੁਦਾਪੇਸਟ ਹੇਠਾਂ ਤੋਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਲਈ, ਤੇ ਹੰਗੇਰੀਅਨ ਲੇਖਕਾਂ ਦੀ ਸਭਾ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਣ ਲਈ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਚੁਣੀਆਂ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਕੋਈ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਮੰਗਿਆ ਗਿਆ। ਉਹੀ ਨਜ਼ਮਾਂ ਚੁਣੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜੋ ਮੈਂ ਜਾਹਦੀ ਸਾਂ। ਅੱਜ ਸ਼ਾਨਡੋਰ ਰਾਕੋਸ਼ ਨੇ ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਤਰਜੁਮਾ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ...

ਲੇਖਕ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਦਫਤਰ ਵਿਚ ਇਥੋਂ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸ਼ਾਇਰ ਗਾਬੋਰ ਗੋਰਾਵੀ ਨੂੰ ਮਿਲਦਿਆਂ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਉਸ ਸ਼ਾਇਰ ਨਾਲ ਅਚਾਨਕ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋ ਗਈ ਜੋ ਪਿਛਲੇ ਵਰ੍ਹੇ ਜਾਰਜੀਆ ਵਿਚ ਮਿਲਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਉਹਨੇ ਮੇਰੀ ਤਾਇਰੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ "ਜੇ ਕਦੇ ਮੈਂ ਅਗਲੇ ਵਰ੍ਹੇ ਤੇਨੂੰ ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ ਮਿਲ ਸੱਕਾਂ" ਪਰ ਅੱਜ ਉਹਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਤਾਂ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਬੋਲ ਪਿਆ "ਖੁਸ਼" ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਕਿ ਇਹ ਨਜ਼ਮਾਂ—ਨਜ਼ਮਾਂ ਹਨ, ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਝਰ ਮੀਂ ਕਿ ਫੁੱਲ ਸਿਰਫ਼ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਨਜ਼ਮਾਂ ਵਿਖਦੀ ਹੋਵੇਗੀ" ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਮੈਂ ਨਹੀਂ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ

ਥੋਨੇ ਹੰਗੇਰੀਅਨ ਸਾਇਰ ਦੀ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਹੱਸਦੇ ਰਹੇ .

ਇਕ ਸਾਇਲਾ ਅਥ ਰਹੀ ਹੈ 'ਖੂਹੇ ਦਸ ਵਰ੍ਹੇ ਸਾਨੂੰ ਚੁੱਪ ਦੀ ਇਕ ਲੰਬੀ ਹੁਛਾ ਵਿਚ ਲੰਘਣਾ ਮਿਲੇ । ਹੁਣ ਮਨਜ਼ੂਰ-ਮਿਆਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਨਿੱਖੜ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਨਜ਼ਮਾਂ ਦਾ ਛਪਣਾ ਸੰਭਵ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ..."

ਅੱਜ ਬੁਲਾਪੈਸਟ ਤੋਂ 120 ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਬਾਲਾਤੋਨ ਝੀਲ ਦਾ ਉਹ ਕੰਢਾ ਵੇਖਿਆ, ਜਿਥੇ 6 ਨਵੰਬਰ 1926 ਨੂੰ ਰਾਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਨੇ ਆ ਕੇ ਇਕ ਕੁੱਝ ਬੀਜਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖੀ ਸੀ—

ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਇਸ ਧਰਤੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੋਵਾਂਗਾ

ਉਦੋਂ ਵੀ ਇਹ ਮੇਰਾ ਕੁੱਝ ਝੁਕਾਈ ਬਹਾਰ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਪੱਤੇ ਦੇਵੇਗਾ .

ਤੇ ਰਹ ਜਾਵੇ ਸੈਲਾਨੀਆਂ ਨੂੰ ਆਖੇਗਾ—

ਕਿ ਇਕ ਸਾਇਰ ਨੇ ਇਸ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ

ਕੁੱਝ ਦੇ ਕੋਲ ਵਾਰ ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਬੁੱਤ ਹੈ . ਤੇ ਬੁੱਤ ਦੇ ਕੋਲ ਵਾਰ ਇਕ ਜਿੰਦੇ ਪੱਥਰ ਉੱਤੇ ਇਹ ਸਤਰਾਂ ਖੁਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਉਥੇ ਤਾਰੀਖ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ— 8 ਨਵੰਬਰ 1926

ਕੁੱਝ ਦੀ ਇਕ ਟਾਹਣ ਨਾਲੋਂ ਇਕ ਪੱਤਾ ਤੋੜ ਕੇ ਵੇਖਦੀ ਹਾਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਉਹਦੀ ਡੰਡੀ ਉੱਤੇ ਅੱਜ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ— 8 ਸਤੰਬਰ 1967

ਜਿਸ ਸਾਇਰ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੁਣ ਹੰਗਰੀ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਹੈ 'ਆਤਿਲਾ ਯੋਜੇਫ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ' ਉਹਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਤਰਜੁਮਾ ਕਰਵਾਇਆਂ ਮੈਂ ਉਸ ਰੇਲਵੇ ਲਾਈਨ ਤੇ ਗਈ, ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹੇ ਅੱਜ ਤੋਂ ਤੀਹ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤਮਾਘਾਤ ਕੀਤਾ ਸੀ...ਉਹ ਉਸ ਦੌਰ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ—ਜਦੋਂ ਸ਼ਖਸੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਹੁਲਾਹ ਲਏ ਕੋਈ ਮਾਫੀ ਨਹੀਂ ਸੀ...ਆਤਿਲਾ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਧਰਤੀ ਪਿਆਰੀਆਂ ਹਨ—ਇਕੋ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖੋਰ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਨਜ਼ਾਕਤ ਵੀ . ਉਹਦੇ ਅਖਰੀ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਨਜ਼ਮ ਦੀਆਂ ਦੋ ਸਤਰਾਂ ਹਨ—"ਦੁੱਬ ਚੰਦਾ ਦੇ ਨਾਲ ਤੂੰ ਚੱਟਾਨਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜਣਾ ਚਾਹਿਆ ਮੁਰਖ ! ਕੀ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਾਸਤੇ ਕੋਈ ਰਾਤ ਕਾਫੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ? .." 9-22 ਸਤੰਬਰ 1967

ਅੱਜ ਠੋਮਾਨੀਆ ਵਿਚ ਉਹ ਗਿਰਜਾ ਵੇਖਿਆ ਜਿਥੇ ਰੂਸੀ ਸਾਇਰ ਪ੍ਰਸਕਿਨ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਇਕ ਗਰੀਬ ਕੁੜੀ ਕਾਇਲਸੇ ਦੀ ਬੇਪਤੀ ਪਈ ਹੋਈ ਹੈ । ਠੋਮਾਨੀਆ ਦਾ ਇਕ ਇਲਾਕਾ ਰਾਜੀਕ ਲੋਰਾ ਦੀ ਵੱਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਜਦੋਂ 1832 ਵਿਚ ਦੋਥੇ ਡਰਬੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੇ ਕਿਲਾਫ਼ ਬਗ਼ਾਵਤ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਹ ਕੜੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਗ਼ਾਵਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸੀ । ਤੇ ਜਦੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਰੂਸ ਦੇ ਦੱਖਣੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਪਨਾਹ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹਦਾ ਪ੍ਰਸਕਿਨ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋਇਆ । ਪਰ ਕਾਇਲਸੇ ਇਕ ਉਹ ਨਜ਼ਮ ਸੀ, ਜਿਹਦੇ ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਸਕਿਨ ਕੋਲ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤੇ ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ੀ ਹੋਈ ਵਾਇਸ ਮੁਖ ਆਈ । ਚਿਰਕੇ ਵਿਚ ਅੰਤ ਨੂੰ ਰਹਿਣ ਵੀ ਮਨਾਹੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਮਰਦ ਸਾਧੂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਗਿਰਜੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰਹਿਣ ਲੱਗੀ । ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਉਹਦੀ ਮੌਤ ਵੇਲੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਅੰਤ ਸੀ 1840 ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਇਕ ਪਤ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਸਰਹਾਟੇ ਕੋਲ ਰਖ ਦਿੱਤਾ. ਮੈਂ ਚਿਰਕੇ ਦੀ ਗੁਫ਼ਾ

ਵਿਚ ਖੜੀ ਹਾਂ ਚੌਨਾ ਵਿਚ ਇਕ ਖਤਾਕ ਜਿਹਾ ਪੈਦਾ ਹੈ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਬਾਹਰ ਪਰਤਤੀ ਹਵਾ ਨਾਲ ਜੁੜਦੇ ਭੁੱਖਾਂ ਦੇ ਪੌੜਿਆਂ ਦਾ ਇਹ ਖਤਾਕ ਹੈ ਕਿ ਸਮੇਂ ਦੀ ਬੰਕਲ ਵਿਚ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਕਾਲਿਪਸ ਦਾ ਖਤ ਹਿਲਦਾ ਪਿਆ ਹੈ . 9 ਅਕਤੂਬਰ 1967

ਅੱਜ ਅਖੌਲੀ ਮੋਹਨਤ ਕਰਨ ਦੀ ਆਦਤ ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਅਈ , ਜਿਸ ਦੇਸ ਜਾਈ ਹਾਂ ਉਥੇ ਦੀਆਂ ਘੋਟੇ ਘੋਟੇ ਵਾਸ ਵਧੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮਨੁੱਖ ਤਰਜੁਮਾ ਕਰਦੀ ਹਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਨਕਾਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਲੂ ਡੇਅਰੀਆ ਤੇ ਬਲਤਾਰੀਆ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਅੱਜ ਰਾਸ਼ੀ ਸਾਡੀ ਟ੍ਰਾਈਮ ਮਨਿਸਟਰ ਬਲਤਾਰੀਆ ਆਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਅੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਮੁਲਕ ਦੇ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨੂੰ ਚਾਹ ਦੀ ਦਾਅਵਤ ਸੀ ਉਥੇ ਇੰਦਰਾ ਜੀ ਨੇ ਵੱਖਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੁਲਾ ਕੇ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਨਾਲ ਵਾਕਫ਼ ਕਰਵਾਇਆ ਤਾਂ ਬਲਤਾਰੀਆਂ ਸਹਿਤ ਬਾਰੇ ਸੀ ਦੇਨੀਆਂ ਲੈਂਦੀ ਕਰ ਸੋਕੀ, ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਸਨ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੇਸ ਦੀ ਦੇਨੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਹਿਵੇਂ ਹੈ 15 ਅਕਤੂਬਰ 1967

ਇੱਕੀ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਟ੍ਰਾਂਸਮਿਲਾਵੀਆ ਦੇ ਜਿਸ ਸ਼ਹਿਰ ਕਰਾਦਾਯੋਵਾ ਵਿਚ ਜਰਮਨ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਸੱਚ ਹਜ਼ਾਰ ਲੋਕ ਇਥੇ ਦਿਨ ਵਿਚ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਉਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਬੁਲਾਵਾ ਸੀ ਕਿ ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਟੋਰ ਉਥੇ ਆਵਾਂ ਤੇ ਉਸ ਦਿਨ, ਉਸ ਤਿਆਨਕ ਕਾਫ਼ ਬਾਰੇ ਲਿਖੀ ਡੀਸਕਾ ਮੇਕਸੀਮੋਵਿਚ Desanka maksimovic ਦੀ ਮਸਹੂਰ ਨਜ਼ਮ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਤਰਜੁਮਾ ਖੜ੍ਹਾਂ। ਪਰ ਦੇਸ ਦੇਸ ਕੁੰਮਦਿਆਂ ਢਾਈ ਮਹੀਨੇ ਹੀ ਗਏ ਹਨ, ਤੇ ਦੇਸ ਬਲਾਵੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਾਲ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਮੈਂ ਜਰਮਨੀ ਆ ਗਈ ਹਾਂ। ਅਜੀਰ ਇਕਫ਼ਾਕ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਉਹੀ ਤਾਰੀਖ ਹੈ— 21 ਅਕਤੂਬਰ। ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਬੇਚੈਨੀ ਹੋਈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਏਨੇ ਲੋਕ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਮੈਂ ਉਥੇ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਥੇ ਆ ਗਈ ਹਾਂ ਜਿੱਥੇ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਉਹ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਵਧੇ ਕਥਰਤ ਵਿਚ ਇਥੇ ਦੇ ਸਮਝੂਰ ਲੇਖਕ ਹਾਇਨਰਿਸ ਬਾਅਲ ਨੂੰ ਜਰਮਨੀ ਦਾ ਹੋਇਰਗ ਬਿੰਬਨਰ ਐਵਾਰਡ ਮਿਲਣਾ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਵੱਲੋਂ ਬੁਲਾਵਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਏਅਰਪੋਰਟ ਤੇ ਸਿੱਧਾ ਉਥੇ ਚਲੀ ਗਈ। ਉਥੇ ਹਾਇਨਰਿਸ ਬਾਅਲ ਦੀ ਜਵਾਬੀ ਤਕਰੀਰ ਨਾਲ, ਮਨ ਚੈਨ ਵਿਚ ਆਇਆ। ਉਹ ਅਖ਼ ਗਿਆ ਸੀ "ਇਥੇ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਪੈਰਦੀ ਕਰਨ ਲਈ ਸਨਮਾਨਿਤ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ, ਪਰ ਇਹ ਸਨਮਾਨ ਲੈਂਦਿਆਂ ਮੈਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਨਹੀਂ। ਇਥੋਂ ਕੁਝ ਦੂਰ ਵੀਅਤਨਾਮ ਉੱਤੇ ਬੰਬ ਝਿੰਗ ਰਹੇ ਹਨ ਤੇ ਮੈਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਾ ਸਕਦਾ ਪਿਆ .."

ਫਰੈਂਕਫਰਟ ਵਿਚ ਹੋਣੇ ਦਾ ਘਰ ਫੋਰਿਆ ਤੇ ਸਟੂਟਗਾਰਟ ਵਿਚ ਮਿਲਰ ਦਾ...ਏਥੇ ਦੇ ਇਕ ਡਿਲਾਸਡਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ "ਜਿਸ ਬਬਨ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਏਨਾ ਕਤਲ ਵਲਤਾਇਆ ਹੈ ਉਸ ਬਬਨ ਵਿਚ ਹੁਣ ਕੋਈ ਨਜ਼ਮ ਜਾਂ ਕਹਾਣੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ" ਪਰ ਸੱਚ ਹੀ ਹਾਂ—ਇਹ ਧਰਤੀ ਡਿਲਾਸਡਰਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਜਿੱਥੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ, ਇਹ ਚੇਤਨਤਾ, ਉਸ ਬਬਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਰਚਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ. 26 ਅਕਤੂਬਰ 1967

ਅੱਜ ਮਨੁੱਖਤਾ ਵਿਚ ਹਾਂ—ਜਿਥੇ ਹਿਟਲਰ ਦਾ ਟ੍ਰਾਇਲ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਵੀਹ ਮੀਲ ਦੂਰ ਇਕ ਕਾਨਸੈਂਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਕੈਂਪ ਵੇਖਣ ਗਈ ਤਾਂ ਉਥੇ ਇਕ ਜਰਮਨ ਕੁੜੀ ਨੇ ਤਾਰੀਆਂ ਐਥਾਂ ਨਾਲ

ਮੇਰੀ ਯਾਦ ਰਫ਼ ਕੇ ਪੁੱਛਿਆ "ਤੇਰਾ ਕੀ ਹਿਸਾਲ ਹੈ, ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਹ ਜੋ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਦੇ ਸਾਨੂੰ ਇਹਦਾ ਫ਼ਲ ਭੁਗਤਣਾ ਪਵੇਗਾ ?" .. ਅੱਜ ਇਹ ਉਹੀ ਦੇਸ ਹੈ, ਜਿਹਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਵੇਰੇ ਵੱਡੇ ਹਸਟਲ ਲੱਗੇ ਦੇਖ ਰਹੀ ਹਾਂ ਜਿਥੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ "ਜਿਹੜਾ ਵੀ ਕੋਈ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਵੀਅਤਨਾਮ ਵਿਚ ਵਰਤੀ ਦੀ ਪਾਲਿਸੀ ਦਾ ਹਾਮੀ ਹੈ, ਉਹ ਕਾਤਲਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ੁਮਾਰ ਹੈ .."

28 ਅਕਤੂਬਰ 1967

1972

ਅੱਜ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਯੂਰੀਸਲਾਵੀਆ ਵਿਚ ਆਇਆ, ਤੇ ਸ਼ਤਰੂਗਾਂ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਕਾਇਨਾਤੀ ਮਸਾਹਰੇ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ, ਮੇਰੀ ਫੀਦਾਵੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਯਾਦਗਾਰੀ ਦਿਨ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਇੰਟਰਵਿਊ ਲਏ ਗਏ ਹਨ, ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛੇ ਗਏ ਸਵਾਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਸਵਾਲ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਵੀਂ ਸੁਵੰਤਰਤਾ ਦੇ ਕੀ ਅਰਥ ਹਨ ? ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ "ਉਹ ਨਿਜਾਮ ਜੋ ਆਮ ਸਧਾਰਣ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਰਥ ਦੇਵੇ, ਪਰ ਜਿਹਦੇ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦੀ ਇੰਡੀਵੀਜ਼ੁਅਲਿਟੀ ਨਾ ਚੁਆਵੇ।"

ਅੱਜ ਇਕ ਤਵਾਰੀਖੀ ਚਰਚ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਮੰਚ ਬਣਾ ਕੇ ਪਾਥਲੇ ਨਰੂਦਾ ਦੀਆਂ ਨਗਮਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਮਨਾਈ ਗਈ ..

30 ਅਗਸਤ 1972

ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਮਿਸੋਫ਼ਨੀਆ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸਕੋਪੀਆ ਵਿਚ ਇਕ ਲੋਕ ਗੀਤ ਸੁਣਿਆ ਜਿਹਦੇ ਵਿਚ ਭਾਰਤ ਤੇ ਵਾਪਿਸ ਆਏ ਸਿਕੰਦਰ ਦੀ ਉਸ ਕੁਰਸੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ ਜੋ ਸੰਦਲ ਦੀ ਲੱਕੜ ਤੋਂ ਬਣਾਈ ਗਈ। ਜਾਹਿਰ ਹੈ ਇਹ ਗੀਤ ਇੱਥੇ ਯੂਨਾਨ ਤੋਂ ਆਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸੰਦਲ ਦੀ ਲਕੜ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪੇਨਸਿਲਾਂ ਸਨ, ਜੋ ਮੈਂ ਇਥੋਂ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਨੂੰ ਸਥਾਨਾਤਾ ਦਿੱਤਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ ਕਿ "ਤੁਹਾਡੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਸਿਕੰਦਰ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਲੋਕ ਗੀਤ ਹਨ ?" ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ "ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਹ ਹਮਲਾਅਵਰ ਸੀ, ਕੀ ਉਹ ਕੀ ਤੁਰਕ, ਕੀ ਮੁਗਲ, ਸਾਡੇ ਲੋਕ ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੜੇ ਉਦਾਸ ਜ਼ਿਕਰ ਹਨ, ..

ਇਥੇ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਸਮਰਕੰਦ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵੀ ਇਹੋ ਜਹੀ ਗੱਲ ਉਥੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛੀ ਸੀ ਕਿ ਤੁਹਾਡਾ ਇੱਜਤ ਬੇਰਾ ਜਦੋਂ ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਆਇਆ ਸਾਡੀ ਸੋਹਣੀ ਕੁਮਾਰਕਨ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਇਸਕ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਕਈ ਕਿੱਸੇ ਤੇ ਗੀਤ ਲਿਖੇ। ਕੀ ਤੁਹਾਡੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਵੀ ਕੋਈ ਉਹਦੇ ਗੀਤ ਹਨ ?—ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੀ ਇਕ ਪਿਆਰੀ ਜਹੀ ਔਰਤ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਸੀ "ਸਾਡੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਤਾਂ ਉਹ ਬਸ ਇਕ ਅਮੀਰ ਸੈਦਾਗਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਹੋਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਸਕ ਤਾਂ ਉਹ ਤੁਹਾਡੇ ਦੇਸ ਜਾ ਕੇ ਬਣਿਆ, ਸੋ ਗੀਤ ਤੁਸਾਂ ਹੀ ਲਿਖਣੇ ਸਨ, ਅਸੀਂ ਕਿਵੇਂ ਲਿਖਦੇ।" ਕਿਹੜੇ ਦੇਸ ਦੇ ਲੋਕ ਕਿਹੜੇ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ, ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣਾਏ ਹਨ, ਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਹਿੱਸਾ ਕਿੱਥੇ ਛੱਡ ਆਏ ਹਨ—ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪ ਤਵਾਰੀਖ ਹੈ... ਮੇਰੀਆਂ ਬਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਕਈ ਖਾਤਰ ਹਨ, ਜੋ ਮਿਲੇ ਤੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲਿਖਣਾ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀਮਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਇਹ ਕਹਾਣੀਆਂ, ਇਕੋਨੀਆਂ ਕਰਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਸੰਗ੍ਰਹ ਬਰਾ..."

31 ਅਗਸਤ 1972

ਅੱਜ ਮੋਟੀਨਿਗਰੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ਸ਼ਿਨ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵੇਖੀ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਪ੍ਰਸ਼ਸ਼ਿਨ ਜਦੋਂ ਸੋਢੂ ਵਰ੍ਹਿਆ ਦਾ ਸੀ, ਜਿਪਸੀਆਂ ਦੇ ਇਕ ਟੱਲੇ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਇੱਥੇ ਆਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਧਰਤੀ ਦਾ ਇਹ ਟੁਕੜਾ ਉਹਨੂੰ ਵੇਲਾ ਮੋਹ ਗਿਆ ਕਿ ਪੰਜ ਵਰ੍ਹੇ ਇੱਥੇ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਤਸਵੀਰ ਵਿਖਾਇਆ ਉੱਥੇ ਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ "ਪ੍ਰਸ਼ਸ਼ਿਨ ਦੇਰੇ ਪੰਜ ਵਰ੍ਹੇ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅੱਜ ਤਾਂ ਤੂੰ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ?" ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੋਸ ਪਈ, ਕਿਹਾ "ਸਿਰਫ਼ ਵੀਹ ਦਿਨ। ਮੇਰੀ ਜਿਪਸੀ ਇਨਸਟਿਟਿਓਟ ਸਿਲਫ਼ ਵੀਹ ਦਿਨਾ ਲਈ ਹੈ।"

5 ਸਤੰਬਰ 1972

ਅੱਜ ਯੂਗੋਸਲਾਵੀਆ ਦੇ ਪਰਿਸ਼ਤਿਨਾ ਸ਼ਹਿਰ ਨੇ ਮੇਰੀਆ ਨਜ਼ਮਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਮਨਾਈ। ਬੀਇਟਰ ਦੇ ਹਾਲ ਤੇ ਬਾਹਰ ਦੀ ਤੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਾਂ ਮੇਰੇ ਮੱਟੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ। ਕਈ ਭਾਰਤੀ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨਾਲ ਕੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਜਾਇਆ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਗੀਤ ਵਜਾ ਕੇ ਇਹ ਸ਼ਾਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਮੇਰੀ ਯੂਗੋਸਲਾਵ ਦੇਸ਼ਤ ਇਲੀਆਨਾ ਖੂਬਾ ਨੇ ਸੁਰੇ ਰੋਜ਼ਮ ਦੀ ਸਾਫ਼ੀ ਥੰਨ੍ਹੀ, ਤੇ ਸਟੇਜ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਵਾਕਫ਼ੀ ਦਿੱਤੀ। ਹਰ ਨਜ਼ਮ ਮੈਂ ਪਹਿਲੇ ਅਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੀ ਸਾਂ, ਵੇਰ ਉੱਥੇ ਦੇ ਫਿਲਮ ਐਕਟਰ ਵਾਰੇ ਵਾਰੀ ਉਹਦਾ ਤਰਜੁਮਾ ਸੈਰਬ, ਤੇ ਅਲਬਾਨੀਅਨ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ। ਇਥੇ ਸਾਫ਼ ਨਾਲ ਇਕ ਅਮਰੀਕਨ ਸ਼ਾਇਰ ਹਰਬਰਟ ਹੂਨਰ ਵੀ ਸੀ ਜਿਹਨੂੰ ਉਹ ਇਸ ਸ਼ਾਮ ਵਿਚ ਸਿੱਧੀ ਵਾਅਵਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦੇ ਸਕਦੇ। ਪਰ ਪਰਿਸ਼ਤਨਾ ਦੀ ਇਕ ਖੂਬਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਮਹਿਮਾਨ ਅਪਣੇ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਮਹਿਮਾਨ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਂ ਸਟੇਜ ਤੇ ਖਲੋ ਕੇ ਹਰਬਰਟ ਹੂਨਰ ਨੂੰ ਨਜ਼ਮ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਗੁਜ਼ਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ। ਸਮਾਰਾਮ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਦੋ ਛੋਟੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਇਲਮਾਂ ਵਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ, ਇਕ ਖਜ਼ੁਰਾਹੋ ਬਾਏ, ਤੇ ਦੂਜੀ ਭਾਰਤੀ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਕਥ ਪਵਿਲਾਨ ਬਾਏ "ਆਨ ਦਾ ਮੁਦ" ਏਸ ਸ਼ਾਮ ਨੇ ਅਜ ਮੇਰੇ ਮਨ ਨੂੰ ਧਰਤੀ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਖੋਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ.

7 ਸਤੰਬਰ 1972

ਇਤਾਲਵੀ ਧਰਤੀ

ਉੱਜ ਤਾ ਹਰ ਦੇਸ ਇਕ ਨਜ਼ਮ ਵਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਜਿਹਦੇ ਕੁਝ ਅੱਖਰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਰੰਗ ਦੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹਦੀ ਆਬੂ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ—ਕਥ ਅੱਖਰ ਲਾਲ ਸੂਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹਦੀਆਂ ਅਪਣੀਆਂ ਜਾਂ ਬਿਗਾਨੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਨਾਲ ਲਹੂ ਲੁਹਾਨ ਹੋ ਕੇ। ਤੇ ਕਥ ਅੱਖਰ ਉਹਦੀ ਹਾਰਿਆਵਲ ਵਾਰਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਰੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ—ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਹਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਲਏ ਪੱਤੇ ਲਿੱਤ ਉਗਦੇ ਹਨ...ਤੇ ਇੰਨੇ ਹਰ ਦੇਸ ਇਕ ਅਧੂਰੀ ਨਜ਼ਮ ਵਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਤਾਲਵੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਛੇਹਿਆ ਤਾਂ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਨਜ਼ਮ ਦੇ ਪੂਰਿਆਂ ਜਾਂ ਅਧੂਰਿਆਂ ਹੋਣ ਦੇ ਅਮਲ ਨੂੰ ਬੜਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੇਖ ਰਹੀ ਹੋਵਾਂ। ਏਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਚੰਧ ਚੰਧ ਉੱਤੇ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੇ ਧੁੰਦ ਇੰਨੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਬੁੱਤ ਉਗਾਏ ਹੋਣ। ਜਾਪਿਆ—ਨਜ਼ਮ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਅੱਖਰ ਕਾਨਾਂ ਵਿਚ ਡਿੱਗ ਪਏ, ਉਹ ਸੰਗਮਰਮਰ ਬਣ ਗਏ, ਤੇ ਜਿਹੜੇ ਅੱਖਰ ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਬੀਆ ਵਾਗ ਪੈ ਗਏ, ਉਹ ਮਾਈਕਲ ਐਂਜਲ ਦੇ ਤੇ ਹੋਰ ਕਲਾਕਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਬਣ ਕੇ ਧਰਤੀ ਵਿਚੋਂ ਉੱਗ ਪਏ। ਤੇ ਏਨ੍ਹਾਂ ਜਿੰਦੇ ਧੁੰਦ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਸੂਰੇ ਲਹੂ-ਚੰਗੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਬਹੁਤ ਲੰਬਾ ਹੈ—ਜਦੋਂ ਸਾਧਰਨੇਕਸ ਵਰਗੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਗੁਲਾਮ ਹਾਕਮ ਫੋਮਨਾਂ ਦੀ ਤਮਾਸ਼ਬੀਨੀ

ਲਈ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਜਾਨ ਨਾਲ ਖੇਡਦੇ ਸਨ...

ਤੇ ਏਸ ਨਜ਼ਮ ਦੇ ਅੱਖਰ ਪੀਲੇ ਵੀ ਹਨ, ਸੋਫ਼ਾਦਾ ਪੇਪ ਦੇ ਵੈਟਿਕਨ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਉੱਚੀਆਂ
ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਏ ਤੇ ਗੁੱਛਾ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗੜ ਜਾਂਦੇ। ਇਤਾਲਵੀ
ਧਰਤੀ ਹੇਟਿਆਂ ਦੀ ਧਰਤੀ ਹੈ—ਜਿਥੇ ਅੱਖਰ ਉਹਦੇ ਹਰੇ ਸੰਗਲਾ ਵਾਂਗ ਡਵਿੱਖ ਦੀਆਂ ਨਗਰਾਂ
ਵੀ ਬਣ ਗਏ ਹਨ—ਤੇ ਕਈ ਅੱਖਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਗੁਆਚ ਗਏ ਹਨ। ਬਾਇਬੇਲ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ
ਓਏ ਗੁਆਚੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ 'ਭੀਵਾਦੀਨ ਕਾਮਿਓਨੀ' ਦਾ ਡਾਟੇ ਜਲਾਵਤਨ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੇ
ਨਾਲ ਉਹ ਵੀ ਜਲਾਵਤਨ ਹੋ ਗਏ ਸਨ...ਤੇ ਏਸ ਨਜ਼ਮ ਦੇ ਕੁਝ ਅੱਖਰ ਉਹ ਵੀ ਹਨ—ਜੋ
ਜਿਸੇ ਸੈਲਾਨੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾ ਸਕਦੇ—ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਲੀਨਾਰਦੋ-ਡੀ-ਵਿਨਸੀ ਦੀ ਮੋਨਾਲੀਜ਼ਾ
ਵਾਂਗ ਮੁਸਕਰਾਂਦੇ ਹਨ—ਭੈੜਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਮੁਸਕਰਾਹਟ...

ਪੰਜ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਦਾ ਸਫ਼ਰ

ਅੱਜ ਇਕ ਹੋਰ ਪਲ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋਤਾ ਮਸਕਰਾ ਰਿਹਾ ਹੈ—1969 ਦੇ ਮਥਲੇ ਦਿਨਾਂ ਦੀ
ਇਕ ਰਾਜ ਸੀ, ਰਾਜ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਪਹਿਰਾ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਦੀ ਘੰਟੀ ਪਤੜੀ ਮੇਰੇ ਪ੍ਰੋਤਰ ਦੀ ਟਰੱਕ
ਕਾਲ ਸੀ, ਬੜੇਦਾ ਬੁਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਹੋਸਟਲ ਵਿਚੋਂ ਮੇਰੇ ਫ਼ਿਕਰਮੰਦ ਖਤਾਂ ਦੇ ਮਵਾਜ਼ ਵਿਚ
ਉਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੀ—'ਮੈਂ ਬਿਲਕੁਲ ਠੀਕ ਹਾਂ ਮਾਮਾ।' ਬੜੇ ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ ਸੁਣੀ ਉਹਦੀ ਆਵਾਜ਼
ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਮੇਰੇ ਲੁੰਮਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਤਰ ਗਈ।

ਹੁਣਾਲ ਹੋਏ ਸਿਆਲ, ਮੈਂ ਬਹੁਤੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੌਂ ਸਕਦੀ। ਜੁੱਤੀ ਪਈ ਸਾਂ, ਜਦੋਂ ਇਹ
ਫੋਨ ਆਇਆ ਸੀ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਜਾਈ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਫੋਨ ਤਕ ਆਈ ਸਾਂ—ਜਾਣਿਆ ਪਿੱਛੇ
ਦਾ ਮਾਸ ਪੇਂਪਰ ਕੇ ਹੁਣ ਵਿਚ ਰਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਤੇ ਮੈਂ ਪਿਊਰ-ਨੇਕਿਜ਼-ਸੇਲ ਉੱਚੇ ਖੜੀ ਸਾਂ
ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸਲੀ ਰੁਮਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ—ਫ਼ਿਆਲ ਆਇਆ ਮੈਂ ਇਕ ਸਧਾਰਨ ਮਾਂ, ਅਖੌਣੇ
ਸਥਾਵਨ ਬੋਲੇ ਵੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ, ਜੇ ਇੰਜ ਇਕ ਹੁਸ਼ੀਨ ਪਲ ਜੀਅ ਸਕਦੀ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਮਾਤਾ
ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਦੀ ਕੁੱਖ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਿਹਾ ਬੱਚਾ ਪਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਨੂੰ ਕਿਹੋ
ਜਿਹਾ ਇਲਾਹੀ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ?

ਇਹ ਵਰ੍ਹਾ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲਾ ਜਸ਼ਨ ਦਾ ਵਰ੍ਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਪ੍ਰਥਮਬਰ ਦਲੀ ਇਕ
ਲੰਬਾ ਕਾਵਿ ਲਿਖਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਲਿਖਦੀ, ਤਾਂ
ਉਹ ਕਾਵਿ ਮੇਰੇ ਲਗੂ ਦੇ ਵਲੋਲ ਵਿਚੋਂ ਉੱਠਿਆ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਪਲ ਜਿਵੇਂ ਮੇਰਾ
ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਪੰਜ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਾ ਕੇ, ਉਸ ਮਾਂ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ ਜਿਹਦੀ ਕੁੱਖ
ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸੀ। ਸਾਰਾ ਹਨੇਰਾ ਇਕ ਨਿੱਝੀ ਜਹੀ ਲੋਅ ਵਿਚ ਭਿੰਜ ਗਿਆ। ਚਾਨਣ ਵਿਚ
ਗਿੱਲਾ ਹੋਇਆ ਇਹ ਪਲ, ਤੇ ਫੇਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨਿਆਂ ਦਿਨਾਂ ਤੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਰਾਤਾਂ ਵਿਚ ਇਹਦੀ
ਮਹਿਕ ਫੱਸ ਗਈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਕ ਯੂਨਾਨੀ ਕਹਾਵਤ ਨੂੰ ਜੀਤਿਆ ਸੀ—ਆਲ
ਕੁਤ ਕੈਨ ਈ ਮੋਡ ਇਨ ਟੂ ਕਰੌਸ। ਤੇ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖੀ—ਗਰਭਵਤੀ ਮਾਤਾ ਤ੍ਰਿਪਤਾ ਦੇ ਗਰਭ
ਦੇ ਨੌਂ ਮਹੀਨੇ, ਜਿਵੇਂ ਉਹਦੇ ਨੌਂ ਸਪਨੇ ਸਨ। ਫੋਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਸੁਖ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੇ ਜਿਵੇਂ ਮੰਦਾ

ਬੋਲਿਆ 'ਤੇ ਇਸ ਨਜ਼ਮ ਨੂੰ ਡਬਤ ਕਰ ਦੇਣ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਵਾਸਤਾ ਪਾਇਆ ਉਹ ਸਭ ਸੁਣਿਆ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀਆਂ 'ਬਜ਼ੁਰਗ' ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਰੁੱਪ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ੇਵਾਰੀ ਸਾਇਦ ਰੁੱਪ ਨਾਲ ਸੀ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਕੱਲੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਖੜੀ, ਇਹ ਰੂਸੀਨ ਪਲ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਖੜਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਹੈਰਾਨ ਸਾਂ ਪਰ ਉਦਾਸ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਲਭਹ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੱਥਾਂ ਨੇ ਇਕ ਲੱਕੜ ਵਾਂਗ ਵੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਹੁੱਸੇ ਨਾਲ ਬਾਹਰਾ ਉਲਾਟੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਲੱਕੜ ਮੈਨੂੰ ਵੱਜ ਸਕਦੀ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਖੁਭ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਪਰ ਇਸ ਪਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਲੱਕੜ ਨੂੰ ਖੜ ਕੇ ਉਹਦਾ ਵਰੱਸ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਅਤੇ ਇਹ ਪਲ, ਜਿਹਨੂੰ ਕਫ਼ਾਸ ਨਸੀਬ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਅਜ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕ੍ਰਾਈਸਟ ਵਾਂਗ ਮੁਸਕਰਾ ਰਿਹਾ ਹੈ...

ਵੇਖੀਆਂ ਸੁਣੀਆਂ ਤੇ ਵਾਪਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ

ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਕਿਵੇਂ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਉਤਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਚੇਤਨ-ਅਚੇਤਨ ਤੌਰ ਤੇ, ਜੋ ਹਜ਼ੂਰਕਾ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਣੀ ਵਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਇਕ ਅਚੰਭਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—

ਰਾਸ਼ਟਰਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਮਿਲੀ ਸਾਂ, ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਸਾਂ, ਨਜ਼ਮਾਂ ਉਦੋਂ ਦੀ ਲਿਖਦੀ ਸਾਂ, ਪਰ ਅੰਜਾਣੀਆਂ ਜਾਨੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਇਕ ਨਜ਼ਮ ਸਨਾਏ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਤਾਂ ਸੰਗ ਕੇ ਸੁਣਾਈ ਸੀ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋ ਖਿਆਲ ਤੇ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਉਹ ਨਜ਼ਮ ਦੇ ਮੁਤਾਰਿਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸੀ। ਉਹ ਪ੍ਰਤਾਪ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਝੁੰਘਾ ਸੀ, ਤੇ ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਟੈਗੋਰ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਮਨਾਈ ਜਾਣੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਇਕ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖਣੀ ਚਾਹੀ। ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਭੀ, ਪਰ ਤਸੱਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਤੇ ਮੈਂ ਮਾਸਕੋ ਚਲੀ ਗਈ (1961 ਵਿਚ) ਉੱਥੇ ਜਿਸ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਠਹਿਰੀ ਸਾਂ ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮਾਇਆਕੋਵਸਕੀ ਦਾ ਬੁੱਤ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਥਾਂਵੇ ਉਹ ਹੋਟਲ ਸੀ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਗੋਰਕੀ ਸਟਰੀਟ ਸੀ।

ਇਕ ਰਾਤ, ਕੋਈ ਦਸ ਵਜੇ ਸਨ, ਮੈਂ ਹੋਟਲ ਦੀ ਬਾਠੀ ਵਿਚੋਂ ਟੋਕਿਆ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਮਾਇਆਕੋਵਸਕੀ ਦੇ ਬੁੱਤ ਦੁਆਲੇ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਈ ਨੌਜਵਾਨ ਸਾਇਰ ਅਕਸਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਆ ਖਲੋਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਬੁੱਤ ਦੇ ਚੌਂਤਰੇ ਤੇ ਖਲੋ ਕੇ ਕਈ ਉਹ ਮਾਇਆਕੋਵਸਕੀ ਦੀ ਕੋਈ ਨਜ਼ਮ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਕਈ ਆਪਣੀ। ਰਾਹ ਜਾਂਦੇ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਆ ਜੁੜਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਨਜ਼ਮਾਂ ਸੁਣਦੇ ਹਨ ਵਰਜਾਇਆਂ ਵੀ ਪਾਏ ਹਨ, ਤੇ ਇੰਜ ਇਹ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਮੁਸਾਹਰਾ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤਕ ਚੱਲਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਵਾ ਠੰਢੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਕੋਟਾਂ ਦੇ ਕਾਲਰ ਉੱਥੇ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਮੀਂਹ ਵੱਸ ਪਵੇ ਤਾਂ ਸਿਰਾਂ ਉੱਤੇ ਛਤਰੀਆਂ ਤਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਰਿਫ਼ ਲਟੀ, ਕੋਟ ਪਾ ਕੇ ਇਸ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੁਸਾਹਰੇ ਵਿਚ ਚਲੀ ਗਈ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਰੂਸੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਕੋਈ ਹਰਫ਼ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਨਿੱਘ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਮਝ ਆ ਗਿਆ। ਵੇਰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਮੁੜੀ, ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਟੈਗੋਰ ਦਾ

ਮੂੰਹ ਵੀ ਸੀ। ਮਾਇਆਕੰਵਾਰੀ ਦਾ ਵੀ ਤੇ ਗੰਢਕੀ ਦਾ ਵੀ। ਸਾਰੇ ਮੂੰਹ ਹਲ ਗਏ, ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਰੇ ਰਾਣੀ ਤੇ ਉਸ ਨਾਥ ਮੇਰੇ ਕਲੇਂ ਟੈਲੇਰ ਵਾਲੀ ਨਜ਼ਮ ਪੂਰੀ ਹੋ ਗਈ—

ਮਹਿਰਮ ਇਲਾਹੀ ਹੁਸਨ ਦੀ, ਬਾਸਦ ਮਨੁੱਖੀ ਇਸ਼ਕ ਦੀ

ਇਹ ਕਲਮ ਲਾਫ਼ਾਈ ਤੇਰੀ ਸੰਭਾਵ ਛਾਨੀ ਜਿਸਮ ਦੀ

ਅੰਗ ਦਾ ਬੂਟਾ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ, ਜਦੋਂ ਹੋਰ ਤਰਕਾਲਾਂ ਨੂੰ ਸਟੇਸ਼ਨ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਆਂਦੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੀ ਕੁਆਰੀ ਡੈਂਟ ਦਾ ਮੂੰਹ ਲੱਭਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਮੋਲਮੋਲੀ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਬਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿਆਲ ਦੇ ਦਿਨ, ਏਨ ਕੋਈ ਨਿੱਘਾ ਗਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਰਾਤ ਦੀ ਠੰਢੀ ਵਿਚ ਹੁੱਛਾ ਜਿਹਾ ਬਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਰ ਵਿਚ ਲੱਥਾ ਹੋਇਆ ਉਹਦਾ ਮਨ, ਨੀਂਦਰ ਵਿਚ ਵੀ ਲਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਗੱਡੀ ਖਲੋਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹਦੀਆਂ ਚਕੂਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾ ਕੀਆਂ ਦੇ ਖੜਕ ਨਾਲ ਉਹ ਜਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ—ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਉਹਦੇ ਦੁਆਲੇ ਇਕ ਰਸਾਈ ਵਲੋਂ ਹੋਈ ਹੈ—ਇਕ ਬੜੇ ਕੂਲੇ ਜਹੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲਾ ਇਕ ਬੁੱਢਾ ਆਦਮੀ ਨਾਲ ਦੀ ਸੀਟ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਹੈ—ਏਸ ਦੀ ਰੂਬ ਮਾਰ ਕੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰਸਾਈ ਇਹਦੇ ਉੱਤੇ ਦੇ ਕੇ ਇਕ ਦਿਨ ਅਚਾਨਕ ਏਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਹ ਹਿੱਸਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਯਾਦ ਆਇਆ—ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਚਾਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ—ਮੈਂ ਸਦੇ ਰੋਮਾਨੀਆ ਤੋਂ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਬਲਗਾਰੀਆ ਜਾ ਰਹੀ ਸਾਂ ਰਾਤ ਬਹੁਤ ਠੰਢੀ ਸੀ। ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਕੋਟ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹੀ ਉਂਗੁ ਗੰਢਿਆ ਨੂੰ ਰੱਖਿਆ ਕਰਕੇ ਉੱਤੇ ਉਠ ਲਿਆ ਸੀ। ਏਨ ਦੀ ਉਹਨੂੰ ਸਿਰ ਵਲ ਕਰਦੀ ਸਾਂ, ਤਾਂ ਪੈਰ ਠਰਦੇ ਸਨ, ਪੈਰਾਂ ਵਲ ਕਰਦੀ ਸਾਂ, ਤਾਂ ਸਿਰ ਮੇਢੇ ਠਰਦੇ ਸਨ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੇ ਏਨੇ ਕੁਝ ਨੀਂਦਰ ਪੈ ਗਈ ਤਾਂ ਜਾਪਿਆ ਸਾਰੇ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਲਿਖ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਹਿਜੇ ਨਾਥ ਮੇਂ ਬਹੁਤ ਲਿਖੀ ਉੱਤੀ ਨਹੀਂ। ਘਟੇਰ ਸਾਰ ਜਾਨੀ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ—ਮੇਰੇ ਵਾਲੇ ਡੱਬੇ ਵਿਚ ਸਫ਼ਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਇਕ ਬਲਗਾਰੀਅਨ ਆਦਮੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਚਿੱਠ ਕੋਟ ਮੇਰੇ ਉਪਰ ਰਜਾਈ ਵਾਂਗ ਇੱਥਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਇਹ ਵਾਰਿਆ ਮੈਂ ਰੇਤਨ ਤੋਰ ਤੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਇਆ ਪਰ ਲਿਖ ਚੁੱਕਣ ਤੋਂ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਪਿੱਛੇ ਜਦੋਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਜਾਪਿਆ—ਉਸ ਰਾਤ ਦਾ ਲਿਖ ਮੇਰੀਆਂ ਨਾਤਾਂ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਅਮਲਤਤ ਵਾਂਗ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਯਾਤਰੀ ਨਾਵਲ 1968 ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਉਹਦੀ ਇਕ ਪਾਤਰ ਸੰਦਰਾਂ ਅਸਲ ਕਲਮੀਤ ਸੀ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਦੀ ਨਾਮ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਸਾਂ ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਵੀ ਸੀ “ਨਾਇਕ” ਨੂੰ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ—ਉਸ ਦਿਨ ਤੇ ਸਿਸ ਦਿਨ ਉਹਨੂੰ ਸਾਥ ਦੇ ਰਿਸੇ ਡੇਰੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਗਿਆ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਵਧਿਆ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਪਰ ਅਜੇ ਵੀ ਸਿਰ ਵਿਚ ਲਿਆਵਾਂ ਤਾਂ ਬੜੇ ਤਰਾਸੇ ਨਕਸ਼ਾਂ ਵਾਲਾ ਉਸਦਾ ਸਹਿਲਾ ਮੂੰਹ, ਸਣੇ ਉਹਦੀ ਸਾਡੀ ਉਦਾਸੀ ਦੇ ਔਖਾ ਅੰਗੇ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਦਰਾਂ ਮੇਰੀ ਕਲਪਨਾ ਵਿਚ ਨਿਕਲ ਕੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਫ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਉਤਰੀ ਸੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ ਕਿ ਸੰਦਰਾਂ ਦਾ ਪਾਤਰ ਲਿਖਦਿਆਂ ਮੇਰੀਆਂ ਔਖਾਂ ਕਿਉਂ ਭਰ ਭਰ ਆਂਦੀਆਂ ਚਲੀਆਂ ਸਨ ?

ਨਾਵਲ ਲਿਖ ਕੇ—ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਮਟੇਜ ਨੂੰ ਸੁਟਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਸੁਟਾਇਆ ਸੁਟਾਇਆ ਜਦੋਂ

ਸੰਦਰਾਂ ਦਾ ਵਿਚਰ ਆਇਆ, ਮਿਰੇ ਆਪਣੇ ਕਲੇਸੇ ਵਿਚ ਰੁੱਝ ਭਰਿਆ ਗਿਆ। ਫੇਰ ਇਹ ਨਾਵਲ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਤਰਜੁਮਾ ਹੋਇਆ। ਪਰ ਤਰਜੁਮਾ ਛਪਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੁਣਦੀ ਹਾਂ, ਤੇ ਇਹਨੂੰ ਸੁਣਦਿਆਂ ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਸੁੰਦਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਆਈ, ਮੈਂ ਖੋਰੈਨ ਹੋ ਗਈ।

ਨਾਵਲ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਛਪ ਗਿਆ ਉਦੋਂ 1969 ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਦੋ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬਿੰਡੇ ਜਾਪਿਆ ਸੀ—1971 ਵਿਚ, ਤੇ ਉਹਦੇ ਪਹਿਲੇ ਵੇਖਦਿਆਂ ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਸੁੰਦਰਾਂ ਆਈ, ਮੈਂ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਗਈ।

ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਏਸ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਪੈਦੀ ਸੂਹ ਦਾ ਕਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ। ਪਰ 1973 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਏਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤਰਜੁਮਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਸੰਦਰਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ, ਤਾਂ ਇੰਜ ਜਾਪਿਆ—ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਆਪ ਆਪਣੀ ਨਕਸ਼ ਵੇਖ ਰਹੀ ਹੋਵਾਂ ... ਲੇਖਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹਿੰਦਰੀ ਦੇ ਹਾਦਸੇ ਨਾਵਲਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਖਾਤਰਾਂ ਵਿਚ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਛਾਤੀ ਵਿਚੋਂ ਉਠਦੇ ਹਨ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾਂ ਉਤਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹ ਸੁੰਦਰਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟਾ ਤਜਰਬਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਠ ਕੇ, ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਵਿਚ ਉਤਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਜਾਪਿਆ ਇਕੋ ਵਾਚਰੀ ਜਿਵੇਂ ਘੱਪ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਦੀਵਾ ਬਲ ਪਵੇ—ਕਿ ਇਹੋ ਸੁੰਦਰਾਂ ਮੈਂ ਸਾਂ।

“ਮੈਂ” ਨੂੰ ਮੈਂ ਚੇਤਨ ਤੌਰ ਤੇ ਸੁੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਇਆ ਇਸ ਲਈ ਕਈ ਵਾਰੇ ਇਹਨੂੰ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਸੱਕੀ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਮੈਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਦੀ ਖਰੋਖਦੀ ਸੀ, ਮਨ ਦੇ ਖਰੋਖੜਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਦੀ ਸੀ, ਤਾਂ ਵੀ ਪਛਾਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਪਛਾਣੀ ਗਈ—ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਇਕ ਇਕ ਸੋਚ ਭਰ ਪਛਾਣੀ ਗਈ..

ਸੁੰਦਰਾਂ ਜਦੋਂ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਮਿਦ-ਪਾਰਵਤੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਉੱਤੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਝਲੀ ਪਲਟਦੀ ਹੈ, ਕਿ ਉਹ ਜਦੋਂ ਸਿਵ ਪਾਰਵਤੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਉੱਤੇ ਮੱਥਾ ਟਿਕਾਏ ਤਾਂ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਹੇਠੋਂ ਬਾਹਰ ਲੰਘਾ ਕੇ— ਮੂਰਤੀਆਂ ਕੋਲ ਖਲੋਤੇ ਮਹਿਬੂਬ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਲੀ ਨਾਲ ਫੇਰ ਲਵੇ, ਤੇ ਉਹਦੀ ਤਲੀ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਜ਼ਰੀ ਨਾ ਪਵੇ। ਜਾਪਿਆ—ਇਹ ਮੈਂ ਹਾਂ ਜੋ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ ਇਕ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਇੰਜ ਸੋਚਦੀ ਰਹੀ ਸਾਂ, ਕਿ ਅੱਖਰਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਵੇਰ ਵਾਂਗ ਲਾ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਤੇ ਜਿਹਦੇ ਹੇਠੋਂ ਵੀ ਬਾਹਰ ਲੰਘਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੇਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਾਂ ਜੋ—ਉੱਤੇ ਬਿਸੇ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਨਾ ਢਿੱਸੇ।

ਸੁੰਦਰਾਂ ਕਈ ਚਿਰ—ਰੂਪ ਰਾਖ ਵੇਲੇ ਚੁਣਦੀ ਰਹੀ, ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਆਪਣੇ ਮਹਿਬੂਬ ਦੇ ਪੈਰ ਛੋਹਦੀ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ ਨਜ਼ਮਾਂ ਦੇ ਅੱਖਰ ਜੋੜਦੀ ਰਹੀ, ਤੇ ਜੁਪਚਾਪ ਆਪਣੇ ਮਹਿਬੂਬ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਛੋਹਦੀ ਰਹੀ...

ਸੁੰਦਰਾਂ ਦਾ ਮਹਿਬੂਬ—ਜੀਉਂਦਾ ਜਾਗਦਾ ਵੀ—ਪੱਥਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਵਰਗਾ ਸੀ, ਜਿਹਨੂੰ ਸੁੰਦਰਾਂ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਸੋਕ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਹੁੰਚਦਾ। ਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ ਸੁੰਦਰਾਂ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਪਲਤੀ ਰਹੀ ਸਾਂ—ਮੇਰੇ ਮਨ ਦਾ ਸੋਕ ਵੀ ਰਿੱਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਹੁੰਚਦਾ। ਇਕ ਪੱਥਰ ਵਰਗੀ ਰੂਪ ਨਾਲ ਟਕਰਾਂਦਾ ਸੀ, ਤੇ ਜਗਦਾ ਬੜਦਾ ਫੇਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹੀ ਮੁੜ ਆਂਦਾ ਸੀ।

ਸੁੰਦਰਾਂ ਗਲ ਵਿਚ ਵਿਆਹ ਦਾ ਜੋੜਾ ਤੇ ਨੱਕ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਦੀ ਨੱਥ ਪਾਈ, ਜਦੋਂ ਮੰਦਰ ਵਿਚ

ਅਪਣੇ ਮਹਿਬੂਬ ਨੂੰ ਆਖਰੀ ਸੁਣਾਮ ਕਰਨ ਆਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਔਥਰੂ ਫਲਕ ਕੇ ਉੱਟਦੀ ਨੱਥ ਦੀ ਤਾਰ ਨਾਲ ਅਟਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਨੱਥ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਅਥਰੂ ਭਰ ਆਏ ਹੋਣ—ਤੇ ਇਹ ਸਹਾਈ ਸੇ ਸਾ—ਮੇਰੇ ਹਰ ਛਾਪ ਛੱਲੇ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇੰਮ ਹੀ ਔਥਰੂ ਭਰ ਭਰ ਆਂਦੇ ਸਨ .. ਉਂ ਖੁਦਾਇਆ। ਕਦੇ ਅਪਣਾ ਅਪਣੀ ਅਪਣੇ ਕੋਲੋਂ ਇੰਜ ਛੁਪ ਛੁਪ ਜਾਣਾ ਹੈ ਇਹ ਅਦੇਰ ਮਨ ਦੀ ਕਿਹੋ ਜਹੀ ਖੇਡ ਹੈ ?...

ਜੁਏ ਯਾਰਾ ਦਰਿਆ ਦੀ ਨਦੀ ਸਾ ਜਾਂਦੇ ਜਾ ਮਰ ਗਈ ਸੀ। ਮਾ ਦੀ ਜੋਂਦਰੀ ਦਾ ਆਖਰੀ ਦਿਨ ਭੋਰਾ ਭੋਰਾ ਮੇਰੇ ਹੋਤੇ ਵਿਚ ਹੈ ਇਕ ਸਵਾਲ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਇਕ ਜਰਾਵੀਪ ਮਰਦੀ ਮਾ ਦੀ ਮੰਜੀ ਕੋਲ ਜਿਵੇਂ ਖਲੋਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਉਦੋਂ ਸੇ ਆਪਣੀ ਮਰਦੀ ਮਾ ਦੀ ਮੰਜੀ ਕੋਲ ਖਲੋਤੀ ਹੋਈ ਸਾ। ਤੇ ਮੇਂ ਸਹਾਵੀਪ ਵਾਝੂੰ ਇਕ ਮਨ ਇਹ ਚਿਤ ਹੀ ਕੇ ਹੋਂ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਸੀ ਮੇਰੀ ਮਾ ਨੂੰ ਨਾ ਮਾਰੀਂ ਤੇ ਮੇਨੂੰ ਵੀ ਇਹਦੇ ਵਾਝ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕੁਣ ਮੇਰੀ ਮਾ ਨਹੀਂ ਮਰੇਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬਾਲਾ ਦਾ ਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਮੇਰਾ.. ਪਰ ਮਾ ਮਰ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਮੇਨੂੰ ਵੀ ਜਰਾਵੀਪ ਵਾਝ ਰੋਂਚ ਤੇ ਦਿਸਵਾਸ ਹਟ ਗਿਆ ਸੀ।

ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਸਹਾਵੀਪ ਉਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਾ ਦੇ ਹੋਂਕ ਦੀਆਂ ਪੱਕੀਆਂ ਤੇ ਇਕ ਆਲੇ ਵਿਚ ਪਈਆਂ ਟੋਟੀਆਂ ਦੇ ਸੁੰਗੀਆਂ ਟੋਟੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਝ ਕੇ ਅਪਣੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਲੈਂਦਾ ਹੈ "ਐਮਨਾ ਟੋਟੀਆਂ ਨੂੰ ਭੋਰ ਭੋਰ ਕੇ ਕਈ ਦਿਨ ਖਾਵਾਰਾ" ਜੇ ਮੇਰੀ ਮਾ ਦੇ ਹੋਂਕ ਦੀਆਂ ਪੱਕੀਆਂ ਅਪਣੀ ਦੇ ਟੋਟੀਆਂ ਸ਼ਸ—ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੁੰਗੀਆਂ ਟੋਟੀਆਂ ਨੂੰ ਪੀਂਹ ਕੇ ਇਕ ਸੀਸੀ ਵਿਚ ਪਾ ਲਿਆ ਸੀ...

ਇਹ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਮੇਂ ਚੇਤਨ ਤੋਰ ਤੇ ਉਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਪਰ "ਯਾਜ਼ੀ" ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਹੰਤ ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਰਨਣ ਵਿਚ ਮੇਂ ਚੇਤਨ ਤੋਰ ਤੇ ਅਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਚੇਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਾਇਆ। ਪਰ ਯਾਦੀਆਂ ਦਰਿਆ ਪਿਛੋਂ ਮੇਂ ਇਕ ਤੇਲ ਉਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਮਹੰਤ ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ ਦੀ ਮੋਰ ਪਿਛੋਂ ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਇਕ ਉੱਟਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮੇਨੂੰ ਸਾਪਿਆ—ਇਹ ਮੇਂ ਆਪ ਅਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨੂੰ ਚਿਕਫ ਚੀ ਸਾ "ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਕੁਝ ਖਾਸ ਰਹੂ ਦਾ ਇੰਜ ਸੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਰਗਾ ਹੋਲਾ ਜਿਹਾ ਹੋਂਦਾ ਵੀ ਬਤਾ ਭਾਰਾ ਤੇ ਅਪਣੇ ਜੋਰ ਨਾਲ ਵਹਿੰਦਾ। ਕੋਈ ਪੱਥਰ, ਕੰਕਰ, ਪੱਤਾ ਜਾ ਹੋਂਕਾ ਦੀ ਮੈਲ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦੇਂਦੇ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਬੇਜ਼ਾਦ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕੂ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਜਾ ਪੈਰਾ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਕੇ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਵੀ ਲੱਧ ਜਾਂਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਇਕ ਸੋਧ ਵਿਚ ਰੁਟੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਦੁਆਲੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਕਦੇ ਖਲੋਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਪਦੀ। ਸਾਧ ਭੋਰੇ ਵੀ ਅਰ ਗੁਹਸਬੀਆ ਵਾਗਾ ਭਾਤਤਿਆ-ਪਹਿਰਤਾ ਤੇ ਮਿੰਦਿਆਂ ਬੁਝਾਥੀਆ ਨਾਲ ਵਸਦੇ ਜਸਦੇ ਹਨ—ਜਸਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਲਹਾਹੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਦੇ ਵੇਝ ਵਾਗ, ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਰੋਕੂ ਕੇ ਕਿਜਾਈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਲ ਭਰ ਕੇ ਤੋਰਦੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਅਵਾਜ਼ ਦੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸੀ ਇਕ ਤਾਜ਼ੀ ਗੰਧੀ ਤੇ ਵੇਝ ਦੀ ਤਾਜ਼ੀ ਦੂਜੀ—ਬਹੁਤ ਸੁਖਮ ਉਦਾਸ ਤੇ ਪੱਟ ਵਾਝ ਪੇਂਣ ਵਿਚ ਠਲਦੀ."

ਤੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਹੰਤ ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ ਜਿਹਦੇ ਇਕ ਬੰਸ ਨੂੰ ਕਾਟ-ਕਾਟ ਦੁਹਾਦੇ ਹਨ ਚੇਤਾ ਆਇਆ ਕਿ ਉਹੀ ਕੋਲ ਮੇਰੇ ਖਾਪ ਦੇ ਹੋਠਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋਂਦੇ ਸਨ—"ਮੁੱਦ ਤੋਂ ਵਜਰ ਗਈ ਬੇਯਾਰ ਔ

ਮਦਦਗਾਰ ਹੁਣੇ...

ਮਹੰਤ ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਸਿੱਧੇ ਉਤਲੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਦੇ ਇਕ ਸਿੱਖਰ ਸਾਧੂ ਦੀ ਸਿੱਖਰੀ ਵਿਚੋਂ ਲਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਮਹੰਤ ਕਿਰਪਾ ਸਾਗਰ ਦੇ ਸੁਭਾਅ 'ਤੇ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਅਚੇਤ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਆਪਣੇ ਬਾਪ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੋ ਗਿਆ।

15 ਮਈ 1973 ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਨੇ ਆਨਰੇਰੀ ਡੀ ਲਿਟ ਦੀ 'ਤਿਤਾਗੀ' ਵਿੱਚੋਂ ਘਰ ਆਈ ਨੂੰ ਦੇਵਿੰਦਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੰਦੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਫੁੱਫਾ ਕੇ ਆਖਿਆ "ਦੀਵੀ"। ਅੱਜ ਕੋਈ ਮਨ ਆਈ ਕਰਨ ਤੇ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਏ, ਹੁੱਸੇ ਨਾ ਹੋਵੀ" ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਹੋਸ ਪਈ ਸਾ "ਏ ਤੇਰੇ ਮਨ ਆਈ ਨੇ ਵੀ ਹੋਵੇਗੀ ਚੰਗੀ ਹੋਵੇਗੀ" - ਤੇ ਦੇਵਿੰਦਰ ਨੇ ਘੋਰੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਰੋਮਾਂਸੀ ਰੁਮਾਲ, ਸ਼ਿਸ਼ੀ, ਤੇ ਇੱਕੀ ਕੁਮਾਈਏ ਕੱਢ ਕੇ ਆਖਿਆ "ਦੀਵੀ" ਤੇਰਾ ਕੋਈ ਪਿਉ ਜਾ ਤਰਾ ਹੁੰਦਾ ਕੋਈ ਸਗਣ ਕਰਦਾ... ਇਹ ਸਗਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ...."

ਐਂਡਾਂ ਤਰ ਤਰ ਆਈਆਂ। ਤੇ ਯਾਦ ਆਇਆ "ਇਕ ਸਵਾਨ" ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਇਕ ਆਪਣੇ ਪਿਉ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਣੀ ਅਸਲ ਜਵਾਨ ਮੌਤੋਂ ਮਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀ ਉਂਟਾ ਮਨ ਆਇਆ ਵਿਆਹ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਹ ਸਵਾਨ ਜਵਾਨ ਕੁੜੀ ਵਾਲੀ ਵਿਚ ਰੋਲੀ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਹੈ "ਆ"। ਮਾਂ ਪੁੱਤਰ ਫਲ ਕੇ ਆਈਏ" ਤਾਂ ਉਹ ਰੋਲੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਰੁਕਾਵੀ ਫੰਨਦਾ ਆਖਦਾ ਹੈ "ਪਹਿਲੇ ਇਹ ਵੱਸ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਲਗਾਈ ਏ, ਭੈਰ ਲਗਾਈ ਏ ਕਿ ਮੇਰੀ ਧੀ ਲਗਾਈ ਏ?" - ਤਾਂ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਹ ਹਿੱਸਾ ਲਿਖਦਿਆਂ ਦੇਵਿੰਦਰ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਉਦਾ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦੋਂ ਦੇਵਿੰਦਰ ਨੇ ਉਹ ਰੁਮਾਲ, ਉਹ ਸਿਸ਼ੀ, ਤੇ ਉਹ ਕੁਮਾਈਏ ਮੇਰੀ ਝੋਲੀ ਪਾਏ, ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਇਆ ਬੋਲ ਨਿਰਪੁਰ ਉੱਚੇ ਸੀ - "ਏ ਪਹਿਲੇ ਇਹ ਵੱਸ ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਪਿਉ ਲਗਾਈ ਏ, ਮੇਰਾ ਭਰਾ, ਕਿ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ?"

ਇਕ ਕਹਾਣੀ 'ਪਿਘਲਦੀ ਚੰਦਨ' ਮੇ 1974 ਦੇ ਸਾਲ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਪਿਲਕਲ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਮਨ ਦਾ ਇਹ ਕਿਹੜਾ ਪ੍ਰਗਟਾਅ ਸੀ। ਮੇਰੇ ਇਹਦਾ ਪਿਛੋਕੜ ਪਿਘਲਦੀ ਚੰਦਨ ਦੀ ਸਿਖਰ ਤੇ ਬਣਿਆ ਇਕ ਮੰਦਰ ਰੱਖਿਆ ਜਿਥੇ ਇਕ ਜਵਾਨ ਕੁੜੀ ਰਾਜ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਜ ਦੇ ਚੰਬੇ ਪਹਿਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਉਥੇ ਪਹਿਰ ਕੇ ਪਾਰਸੀ ਉਤਰਾਈ ਵੱਲ ਉਤਰਦੀ ਉਸ ਬਸੰਗ ਨਦੀ ਦਾ ਰਾਹ ਛਾਵਾਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਦੀ ਵਿਚ ਕਦੇ ਦੋ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲੇ ਉਂਟੇ ਵੱਸ ਦੀ ਇਕ ਕੁਮਾਰੀ ਨੇ ਚਿੱਟਗੀ ਤੇ ਨਿਜਾਤ ਦਾ ਰਾਹ ਲੱਭਿਆ ਸੀ। ਰਾਜ ਸ਼੍ਰੀ, ਮੁੱਖਤਰ ਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਿਚ, ਉਹੀ ਰਾਹ ਚੁਣਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਬੰਦੇ ਉਂਟੇ ਵੱਸ ਦੀ ਇਕ ਕੁਮਾਰੀ ਨੇ ਚੁਣਿਆ ਸੀ। ਨਾਲ ਸਹਾਈ ਹੀ ਹੈ - ਪਰ ਵਾਸਤੇ ਇਹ ਇਕ ਹੀ ਰਾਹ ਕਿਉਂ ਬਣਿਆ? ਕਹਾਣੀ ਅੱਜੇ ਰੁਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਜ, "ਏ ਮਨ ਵਿਚ ਇਕ ਜੁਗ ਪਲਟਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼੍ਰੀ ਨੂੰ ਛਾਣਦੀ ਹੈ, ਜਾਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸੰਗ ਹਰ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸੰਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ... ਅਤੇ ਉਹ ਮੇਰਾ ਵੀ ਉਤਰਾਈ ਵੱਲ ਪੈਰ ਮੋੜ ਕੇ ਚਿੱਟਗੀ ਦੀ ਬਥਾਈ ਦੇ ਰਾਹ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਪੂਰੇ ਦੋ ਵਰ੍ਹੇ ਲੰਘ ਗਏ। ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਕਿਹਦਾਰ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਸੋਚ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੇਖਿਆ, ਕਿ ਇਕ ਰਾਤ, ਸੁੱਤ ਉੱਠੀ ਵਰ੍ਹੀ ਜਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ, ਮੇਰੀ ਸਿੱਖਰੀ ਦਾ ਵੇਲਾ ਕੋਈ ਪੌੜੀ ਵਧੇ ਪਿਛਾਹ ਰਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਵੇਖਿਆ ਮੇਰੇ ਮਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀਹ ਕੁ ਵਰ੍ਹਿਆਂ

ਦੀ ਹਾਂ, ਰੁਜ਼ਾ ਵਾਲੇ ਰਾਈ ਹਾਂ, ਉਸੇ ਰਾਲੀ ਵਿਚ, ਉਸੇ ਘਰ ਵਿਚ, ਜਿਥੇ ਕਦੀ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੀ
ਡੈਡ ਹਾਕੇ ਰੋਏ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਕੱਟਦੀ ਮਰ ਗਈ ਸੀ...

ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹੀ ਆਵਾਜ਼ ਪਈ, ਪੋਤੀ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ, ਜੋ ਮੈਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ, ਰਾਲੀ ਦੀ ਜ਼ੰਦੀ
ਭਗਤਣੀ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਦੀ ਭੱਭ ਗਈ ਸੀ, ਫੇਰ ਅਪਣੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋਏ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਠੱਕ ਕੇ
ਬੈਠੀ ਸੀ "ਹਾਏ ਮੈਂ" ਮਰ ਗਈ, ਨਿਰੀ ਹਾਕੇ... ਨਿਰੀ ਪੁਲੀ ਉਹੀਉ... " ਮੇਰੀ ਭੂਆ ਹਾਕੇ ਦੇ
ਦੋਲੇ ਦੀ ਉਸ ਲਾਈ ਵਿਚ ਇਕੋ ਅੰਤ ਸੀ, ਜੋ ਅਜੇ ਵੀ ਜੀਉਂਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਇੰਨੇ ਆਖਿਆ—
ਤਾਂ ਮੈਂ ਖੀਸੇ ਵਿਚ ਅਪਣੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹਾਕੇ ਦੇ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਚਿਤਾਇਆ ..
ਤਾਂ ਵੇ ਅਪਣੀ ਭੂਆ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਨਾਲ, ਮੇਰੀ ਸ਼ਕਲ ਮਿਲ ਸਾਣੀ ਸੁਭਾਵਕ ਗੱਲ ਹੋ ਸਕਦੀ
ਸੀ, ਪਰ ਜਾਪਿਆ—ਇਹ ਕਦਰਤ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਹ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਹੋਣੀ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ.. ਮੈਂ ਉਸ
ਵੇਲੇ ਮਨ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਵਿਚੋਂ ਰੁਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਚਿਆਹ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਪਰ ਅਲ ਉੱਪਰਿਤਿਆ
ਹੋਇਆ ਸੀ। ਅਪਣੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਹਾਕੇ ਦਾ ਮੂੰਹ ਵੇਖਿਆ, ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਤਰ ਆਈਆਂ, ਜਾਪਿਆ,
ਹਾਕੇ ਦਾ ਅੰਤ ਹੀ ਮੇਰਾ ਅੰਤ ਹੈ...

ਉਹੀ ਦਿਨ ਸਨ—ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਮਰਨਾ ਨਹੀਂ ਜੀਉਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਤੜਪ ਕੇ ਸੋਚਿਆ— "ਪੈਰਾਂ ਵਾਸਤੇ
ਇਹ ਇਕੋ ਹੀ ਕੁਝ ਕਿਉਂ ਬਣਿਆ?" ਅਤੇ ਤੜਪ ਕੇ ਵੈਸਲਾ ਕੀਤਾ "ਮੈਂ ਹਾਕੇ ਵਾਗ ਮਰਾਗੀ
ਨਹੀਂ...ਜੀਵਾਗੀ..."

ਜਨਮ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ, ਪਰ ਸੋਚਿਆ ਜੀਵੀ ਭਗਤਣੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਮੁਤਾਬਿਕ ਜੇ ਇਹ
ਮੌਰ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਜਨਮ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਕੇ ਸਾਂ, ਤਾਂ ਵੀ ਇਸ ਜਨਮ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਰਾਗੀ ਨਹੀਂ...
ਪਰ ਇਹ, ਅਪਣੀ ਹੱਥ ਬੀਤੀ, ਮੈਨੂੰ 1974 ਵਿਚ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਮਿਲਣੀ ਲਿਖਣ
ਦੇਲੇ ਚੇਤਨ ਤੌਰ ਉੱਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਅਚੇਤ ਅਨ ਖਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੇ ਵੇਲੇ
ਉਤਾਹ ਆ ਕੇ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਵਾ ਰਿਹਾ, ਤੇ ਫੇਰ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਅਪਣੇ ਬਦਨ ਨੂੰ
ਚੁਰਾਦਾ, ਮਨ ਦੀਆਂ ਤੈਨਾਂ ਵਿਚ ਉਤਰ ਕੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਿਆ—

.....

ਕਈ ਘਟਨਾਵਾਂ ਮੇਰਾ ਹੁਣ ਹੀ ਦਿਨਾ ਦੀ ਦਿੱਖ ਤੇ ਕਿਸੇ ਰਚਨਾ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ,
ਪਰ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਕਲਮ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਲਈ ਵਰ੍ਹੇ ਚੀਰਨੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ
ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਿਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਯਾਦ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ 1966 ਵਿਚ ਨੈਪਾਲ ਗਈ, ਪੰਜ ਕੁ ਦਿਨ
ਕੋਥ ਫਰਕਾਲਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਮਧਾਹਰ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਥੇ ਹੁਣ ਨੈਪਾਲੀ ਸ਼ਾਇਰ
ਹੋਰ ਮਿਲਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸ਼ਾਇਰ ਸੀ, ਉਠਦੀ ਉਮਰ ਦਾ, ਪਰ ਬੜੇ ਹੀ ਸੰਜੀਦਾ
ਸੁਭਾਅ ਦਾ। ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਕੁ ਜਾਣਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਹੋਰ ਹੌਲੀ ਜਹੀ ਮੇਰੀ ਇਕ ਖਾਸ
ਲੇਖਮ ਦੀ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਬਸ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਜਿਸ ਦਿਨ
ਵਾਪਸ ਦਿੱਲੀ ਆਣਾ ਸੀ ਹੋਰਾਂ ਕਈਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਵੀ ਏਅਰ ਪੋਰਟ ਤੇ ਆਇਆ ਸੀ।
ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸਲੱਬ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦਿਨ ਪਲੇਨ ਇਕ ਘੰਟਾ ਠੋਟ ਸੀ। ਉਡੀਕ ਵਾਲਾ ਸਾਰਾ
ਵੇਲਾ, ਉਨ੍ਹੇ ਮੇਰਾ ਤਾੜ ਗਰਮ ਕੋਟ ਚੁਕੀ ਰਖਿਆ। ਵੱਰ ਪਲੇਨ ਦੇ ਅੱਟ ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਦੇ
ਬੈਠੇ ਕੋਟ ਫੜਣ ਲੱਗੀ, ਉਨ੍ਹੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੀ ਕਿਹਾ, "ਯੇ ਮੇਰਾ ਤਾੜ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਯੇ ਤੇ ਅਪ
ਲੇ ਲੀਜੀਏ ਜੇ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣਾ ਤੂਹ ਮੇਂ ਲੀਏ ਨਹੀਂਗਾ.." ਤੇ ਮੈਂ ਬਸ ਚੱਕ ਗਈ ਸਾਂ

ਵਾਸਿਸ ਦਿਲੀ ਆ ਕੇ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ 'ਰੋਜ਼ਾਨਾ' ਉਹਦੇ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਹ ਡਿਕਰਾ ਮੌਲੇ ਮੌਲੀ ਬਹਾਣੀ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ।

ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫੌਲ ਜੋ ਕਲਮ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਵਜ੍ਹਾ ਲਾ ਦਾਦੀ ਹੈ ਉਹਦੀ ਇਕ ਮਿਸਾਲ ਮੇਰੀ ਉਹ ਕਹਾਣੀ 'ਦੇ ਅੰਤਰ' ਹੈ ਜਿਹਦੇ ਵਿਚ ਇਕ ਅੰਤਰ ਸਾਹਿਤੀ ਹੈ, ਤੇ ਦੂਜੀ ਸਾਹ ਦੀ ਕੰਜਰੀ। ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਲਾਹੌਰ ਮੇਂ ਅੱਖੀਂ ਵਾਪਰਦੀ ਵੱਖੀ ਸੀ। ਇਕ ਅਮੀਰ ਘਰ ਵਿਚ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸੀ, ਤੇ ਗੱਟ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਘਰ ਨਾਲ ਮਾਮੂਲੀ ਜਹੀਂ ਵਾਕਫ਼ੀ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਂ ਵੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਥੇ ਸਾ ਜਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਅੱਜ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਮਸਜ਼ੂਰ ਗੱਟ ਵਾਲੀ ਤਮੇਂਬਾ ਜਾਨ ਉਥੇ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਆਈ, ਬੜੀ ਛਾਈਲੀ ਸੀ ਤੇ ਨੱਥ ਨਖਰੇ ਨਾਲ ਆਈ। ਉਹਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਇਕ ਵਾਰੀ ਤਾ ਘਰ ਦੀ ਮਾਲਕਣ ਦਾ ਹੰਝ ਪੈਲਾ ਵਸਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਪਰ ਅਘਰ ਉਹ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਮਾ ਸੀ ਤਮੇਂਬਾ ਜਾਨ ਜਦੋਂ ਗੱਟ ਬੈਠੀ, ਤਾ ਸਾਹਿਤੀ ਨੇ ਮੇਂ ਦਾ ਨੱਟ ਕੇਚ ਕੇ ਉਹਦੀ ਬੈਲੀ ਵਿਚ ਪੇਰਾਇਤ ਵਾਰਾ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਨਾਚ ਨਖਰੇ ਵਾਲੀ ਦੀ ਹੋਸੀਅਤ ਨਾਉਂ ਰਾਈ ਤੇ ਉਨ੍ਹੇ ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਹੈਮੀਅਤ ਕਰਦਿਆਂ ਰਖਣ ਲਈ 'ਐਰਡ' ਦੇ ਭਰੇ ਮੇਲ ਵਿਚ ਆਖ ਦਿੱਤਾ 'ਵਹਿਣ ਦੇ ਸਾਹਣੀ, ਔਰੇ ਵੀ ਤਾ ਤੇਰੇ ਘਰ ਦਾ ਜੀ ਬਾਨੀ ਆ' ਤੇ ਇੰਸ ਸਾਹ ਨਾਲ ਰਿਸਤਾ ਜੋੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹੇ ਜਿਵੇਂ ਸਾਹਣੀ ਨੂੰ ਛੱਡਿਆ ਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਵੇਖਿਆ ਸਾਹਣੀ ਭਰੇ ਮੇਲ ਵਿਚ ਇਕ ਵਾਰ ਨਿਗੂਣੀ ਜਹੀਂ ਹੋ ਗਈ ਪਰ ਫੇਰ ਸੰਤਲੀ ਤੇ ਬੇਪਵਾਰੀ ਨਾਲ ਨੱਟ ਮੋੜਦੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ 'ਨੀ ਸਾਹ ਕੋਲੋਂ ਤਾ ਤੂੰ ਨਿੱਤ ਲੈਣਾ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਕਦੇ ਬਦੋ ਲੈਣਾ?' ਇਹ ਦੇ ਅੰਤਰਾ ਦਾ ਅਜੀਬ ਟਕਰਾਉ ਸੀ, ਜਿਹਦੇ ਮਿਠਿਕਤ ਵਿਚ ਸਮਾਜਕ ਕੀਮਤਾਂ ਸਨ। ਤਾਹਿ ਤਾਹਿ ਜਵਾਨ ਸੀ ਛਾਈਲੀ ਸੀ, ਹੁਨਰਮੰਦ ਸੀ ਅਤੇ ਸਾਹਣੀ ਮੇਰੀ ਤੇ ਢਲੀ ਉਮਰ ਦੀ ਜੋ ਹਰ ਕਰੂ ਉਸ ਦੂਜੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਥਾਪਤ ਸੀ ਪਰ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਪੜਨੀ ਤੇ ਮਾ ਹੋਣ ਦਾ ਜੋ ਮਾਣ ਸੀ, ਉਹ ਬਾਹਰ ਦੇ ਹਾਨ ਉਤੇ ਭਾਰ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਮੇਂ ਪੂਰੇ ਪੱਤੀਆਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਪਿਛੇ ਲਿਖ ਸਕੀ।

...

1975 ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਨਾਵਲ 'ਧਰਤੀ ਸਾਗਰ ਤੇ ਸਿੰਘੀਆਂ' ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਜਦੋਂ ਕਾਦੇਬਰੀ ਫ਼ਿਲਮ ਬਣ ਗਈ ਸੀ ਤਾ ਉਹਦੇ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਨੇ ਮੇਨੂੰ 'ਫ਼ਿਲਮ ਦਾ ਇਕ ਵੀਤ ਲਿਖਣ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਵੇਲਾ ਉਹ ਦੱਸਿਆ, ਜਦੋਂ ਚੇਤਨਾ ਸਮਾਜਕ ਜਵਾਨਗੀ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨੂੰ ਟੱਚ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾ ਕਤਰੇ ਆਪਣੇ ਮਨਿਯੂਬ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਤੇ ਤਨ ਵਿਚ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਏਸ ਵਸਲ ਦੇ ਦਰਦ ਦੀ ਥਾਂ ਉਤੇ ਖਲੋਤੀ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖ ਕੇ ਮੇਂ ਜਦੋਂ ਗੀਤ ਲਿਖਣ ਲੱਗੀ, ਤਾ ਅਚਾਨਕ ਉਹ ਗੀਤ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਿਆ ਜੋ ਮੇਂ 1960 ਵਿਚ ਇਮਰੇਜ਼ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮੇਲ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਜੋ ਹਾਲਤ ਮੇਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਉਤੇ ਹੱਥਾਈ ਸੀ ਜਾਪਿਆ ਉਹੀ ਦੁਖ ਚੇਤਨਾ ਨੇ ਹੱਥਾਈ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਗੀਤ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਸੋ ਮੇਂ ਆਪਣੇ ਪੰਜਾਬੀ ਗੀਤ ਨੂੰ ਖਿੱਚੀ ਵਿਚ ਰਚਨ ਲੱਗ ਪਈ ਤੇ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਚੇਤਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੇਂ 15 ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਉਹ ਘੜੀ ਮੜ ਕੇ ਚੀਮ ਰਹੀ ਹਾਂ—

ਅੱਜ ਅਜਾਂ ਇਕ ਦੁਨੀਆਂ ਵੇਈ

ਤੇ ਇਕ ਦੀਨ ਖਰੀਦ ਲਿਆਏ ਗੱਲ ਕੁਝਰ ਦੀ ਕੀਤੀ
 ਸਪਨੇ ਦਾ ਇਕ ਥਾਂ ਉਣਾਇਆ
 ਰਾਜ ਕੁ ਚੰਪਤਾ ਪਾਤ ਲਿਆ ਤੇ ਉਮਰ ਦੀ ਚੰਘੀ ਸਾਂਝੀ
 ਅੱਜ ਅਸਾਂ ਅੰਬਰ ਦੇ ਘਰਿਉਂ
 ਬੰਦਲ ਦੀ ਇਕ ਚੰਪਤੀ ਲਾਹੀ ਘੁੱਟ ਚਨਣੀ ਪੀਤੀ
 ਗੀਤਾਂ ਨਾਲ ਜੁਕਾ ਜਵਾਹੀ
 ਇਹ ਸੁ ਅਸਾਂ ਮੇਰੇ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਘਰੀ ਹੁਦਾਰੀ ਨੀਤੀ...

'ਨੀਨਾ' ਮੇਰੇ ਆਲ੍ਹਣਾ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਿਆਸੀ ਪਾਤਰ ਸੀ ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਲਿਖਦਿਆ ਉਹਦੇ ਨੈਣ
 ਨਕਸ਼ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਤੁੱਖ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹ ਮੇਰੇ ਸੁਪਨੇ
 ਵਿਚ ਆਈ। ਬੜੀ ਹੁੰਮੇ ਵਿਚ, ਪਹਿਲੇ ਚੁਪ ਚਪ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਬਲੇਤੀ ਰਹੀ ਸੀ ਵੇਰ
 ਤਤਪ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ 'ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਕਹਾਣੀ ਏਨੀ ਦੁਖਾਤਰ ਕਿਉਂ ਬਣਾਈ? ਕਿਉਂ? ਜੇ ਮੈਂ
 ਜੀਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਤੇਰਾ ਕੀ ਹਰਕ ਹੋਣਾ ਸੀ? ਤੂੰ ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਖਾਹ ਦਿਤਾ? ਕਿਉਂ? ਮੈਂ
 ਜੀਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਾਂ....'

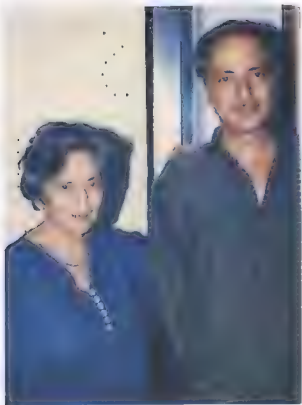
ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਕ ਥਾਂ ਨੀਨਾ ਆਖਦੀ ਹੈ 'ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਵੀ ਸਹੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਮੈਂ ਹੀ
 ਸਾਂ ਪਹਿਲੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਤੇ ਹੁਣ ਮੈਂ ਫੇਰ ਸੁਚੀ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ ਦੂਸਰੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਬਾਇਦ
 ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੁਚੀ ਹੋਵਾਂਗੀ—ਤੀਸਰੇ ਜਨਮ ਵਿਚ... ਇਹ ਜਨਮਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਮੈਂ
 ਸਮਝਾ ਦੇ ਹਿਸੇ ਇਕਥਾਦ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਖੀ ਸਿਰਫ਼ ਇੰਨ ਪੀੜ੍ਹਿਆ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਚਿੰਨ੍ਹਤਾਕ
 ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਮੇਰੀਆ ਜਾਨਕ ਕੁਤੀਆਂ ਦੇਖੇ ਇਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ
 ਏਨਾ ਰੂਪੀ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨੀਨਾ ਸਮਝ ਲਿਆ ਤੇ ਇਹ ਘੋਸ਼ਵਾਸ ਵੀ
 ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਉਹ ਮਰ ਕੇ ਤੀਸਰੇ ਜਨਮ ਵਿਚ ਪਵੇਗੀ, ਤਾਂ ਸੁਚੀ ਹੋਵੇਗੀ..

ਉਨ੍ਹੇ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਖ਼ਤ ਲਿਖੇ, ਪਰ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਤੇ ਪਤਾ ਦੇਂਦਿਆਂ, ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਹੀ ਲਿਖਦੀ
 'ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਨੀਨਾ ਹਾਂ'—ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਏਸ ਵਹਿਮ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਾਂ, ਕਿ ਉਹ
 ਏਸ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹੋਣੀ ਦਾ ਪਰਛਾਵਾਂ ਨਾ ਵੇਖੇ, ਪਰ ਕੰਬਖਤ ਨੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਪਤਾ
 ਨਾ ਦੇਂਦਿਆਂ। ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਵੇਰ 'ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕੀ ਵਾਪਰਿਆ

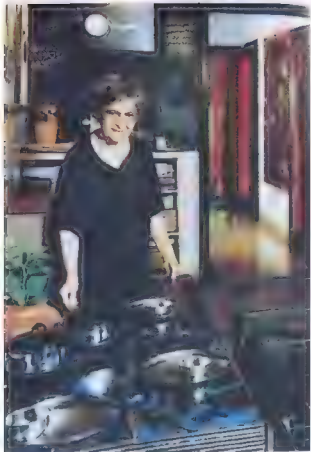
ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਪਾਤਰ ਪਾਠਕਾਂ ਲਈ ਏਨੇ ਸਜੀਵ ਹੋ ਉਠਦੇ ਹਨ ਕਿ
 ਉਹ ਖ਼ਤਾਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਦੇ ਹਨ—ਉਹ ਐਨਾ ਉਹ ਅਲਕਾ ਉਹ ਅਨੀਤਾ ਜ਼ੈਬੇ ਵੀ ਹੈ ਉਹਨੂੰ
 ਪਿਆਰ ਭੇਜਣਾ.

'ਇਕ ਸੀ ਅਨੀਤਾ' ਨਾਵਲ ਜਦੋਂ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਤਾਂ ਦੈਰਾਬਾਦ ਤੇ ਵੇਸਵਾ ਘਰ ਦੀ
 ਇਕ ਔਰਤ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਖ਼ਤ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਹੈ, ਉਹਦੀ ਰੂਹ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ
 ਪਾਕੀਰ ਹੈ ਉਹਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵੀ ਉਹੀ ਹੈ ਸਿਰਫ਼ ਹਾਦਸੇ ਵ ਚੇ ਹਨ। ਤੇ ਉਨ੍ਹੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ
 ਪਤਾ ਦੇਸ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹਾਂ, ਤਾਂ ਉਹ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਲਈ
 ਦਿੱਲੀ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਖ਼ਤ ਲਿਖਿਆ ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਦੇ ਉਹਦਾ ਖ਼ਤ ਨਹੀਂ
 ਆਇਆ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਸ ਅਹਿਸਾਸ ਵਾਲੀ ਦਾ ਕੀ ਬਣਿਆ....

ਰਾ' ਇਹਨਾਂ ਨਵਲੇਟਾਂ ਦੀ ਮੇਥ ਪਾਤਰ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਬੈਠੀ ਹੋਤ ਮਹੀਨਾ ਮੇਰੇ ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਕੁਝ ਲਿਖ ਸਕਾਂ। ਨਵਲੇਟੇ ਸਿਖ ਕੇ ਪਹਿਲੇ ਉਸੇ ਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ ਸੀ। ਏਸ ਹੀਰੋਇਨ ਦੇਲੇ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਵਾਰ ਤਮੋਲੀ ਦੇ ਅੰਕੁਰ ਆਏ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਖਾਸ ਉੱਤੇ ਕਹਾਣੀ ਜਾਂ ਨਾਵਲ ਲਿਖਾਂ, ਤਾਂ ਉਸ ਪਾਤਰ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਹਾਣੀ ਛੁੱਟ ਨਾਏ, ਏਹ ਜਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਇਤਕਾਦ ਹੈ ਕਿ ਰਚਨਾ ਇਨਸਾਨੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਧਿਅਨ ਲਈ ਹੈ, ਨਾ ਕਿ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੁਖਾਣ ਲਈ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਚੰਕਾਈਆਂ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਫੈਲਾਣ ਲਈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕੁਝ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਕਰਦੇ ਹਨ।

‘ਬਲਾਵਾ’ ਨਵਲੇਟ ਮੈਂ ਚੰਬਲੀ ਦੇ ਅਮਰੂਰ ਆਰਟਿਸਟ ਫੈਜ਼ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਏਸ ਦੇ ਖੰਡਿਆਂ ਤੇ ਸਿਰਫ਼ ਪੈਸਾ ਨਹੀਂ ਆਇਆ, ਅਪਣੀ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦੁਨਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਮਾਧੂ ਸੰਘ ਦੇਵੇ ਮੁਖਾਸਸ਼ ਵਿਸ਼ਾਅ ਹਨ। ਇਸੇ ਦੀ ਮੋਹਿਤਾ ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਫ਼ਾਰਾ ਦੇਹੇ ਲਿਖਣ ਦੀ ਮੈਂ ਕੀਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਕ ਕੋ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹ ਨਵਲੇਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲੈ ਕੇ, ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਕਹਾਣੀਆਂ ਹਨ—ਇਕ ਕਿਸੇ ਏਸ ਦੇ ਰਾਜਦੂਤ ਦੀ ਬਤੀ ਪਿਆਰੀ ਤੇ ਉਦਾਸ ਬੰਦੀ ਤੇ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਜੋ ਉਹਦੇ ਪੜ੍ਹਣ ਲਈ ਪਹਿਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਤਰਾਜ਼ਾ ਕਰਵਾਈ ਤੇ ਫੇਰ ਉਹਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲੈ ਕੇ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਦਿੱਤੀ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਕਹਾਣੀਆਂ ਮੈਂ ਅਪਣੀ ਇਕ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਟੈਕਸ ਅੰਗਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੇ ਲਿਖੀਆਂ ਉਹਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਬੜੇ ਨਾਜ਼ੁਕ ਤੇ ਦੁਖਾਵੇਂ ਵੇਲਿਆਂ ਬਾਰੇ, ਪਰ ਛਪਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਾਈਆ ਤੇ ਉਹਦੇ ਬੰਦੀ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦਾ ਤੇ ਪਾਤਰ ਦੇ ਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲੇ, ਕਿ ਕੋਈ ਉਹਦਾ ਨਕਦੀਕੀ ਸਮਝੀ ਵੀ ਪਛਾਣ ਨਾ ਸਕੇ। ਇਕ ਯਹਾਨੀ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਅੰਗਰ ਤੇ ਜੀ ਲਿਖੀ ਸੀ ਜਿਹਦੇ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਅੰਤ ਅਦਲਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਉਹਦੀ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਵਾਧੂਆਂ ਪਿਛੇ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਦੋਸ਼ ਰਾਜੇ ਤਾਂ ਉਹ ਘੱਟ ਕੇ ਰਾਜੇ ਲੱਗ ਕੇ ਮਿਲੀ। ਉਹਦੇ ਪਹਿਲੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਸਨ ‘ਦੇਖ ਮੈਂ ਅਤੇ ਜੀਉਂਦੀ ਹਾਂ।’ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਮੇਰੇ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਵੀ ਜੀਉਂਦੀ ਹਾਂ’ ਤੇ ਉਸ ਤਿੰਨ ਅਸਾ ਦੋਹਾ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਤਾਅਦੀਨਾਂ ਖਿਚਵਾਈਆ। ਉਹਨੇ ਅਪਣੇ ਦੋਸ਼ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਈ ਸੁਗਾਤਾਂ ਬੰਦੀਆਂ... ਸੱਚ ਮੇਰੇ ਪਾਤਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪਿਆਰ ਮੇਰੀ ਅਮੀਰੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ—ਕਿ ਉਹ ਲੇਖਕ ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਪਾਤਰ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਦੁਆ ਕੇ ਕਹਾਣੀਆਂ ਘੜਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕੀ ਹਾਸਿਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਨਾਵਲ ਸੋਧ ਕਤਰੇ ਜਦੋਂ ਲਿਖ ਰਹੀ ਸਾਂ ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚ ਪਿਆ ਇਕ ਪਾਤਰ ਤਨਵੀਰ ਇਕ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖ ਕੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇਲ੍ਹ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਬਿਜਾਵਾ ਹੈ ਤੇ ਨਜ਼ਮ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਅਪਣੇ ਨਾਂ ਦੀ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਨੰਬਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ—689—9 ਮੈਂ ਇਹ ਨੰਬਰ ਅਚੇਤ ਤੌਰ ਤੇ ਲਿਖ ਲਿਆ ਤਾਂ ਯਾਦ ਆਇਆ ਕਿ ਇਹ ਨੰਬਰ ਗੋਰਖੀ ਦਾ ਬੰਦੀ ਨੰਬਰ ਸੀ ਜੋ ਮੈਂ ਮਾਸਕੇ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਬਾਦਗਾਹੀ ਘਰ ਨੂੰ ਫੇਕਾਇਆਂ, ਕਦੇ ਭਾਇਰੀ ਵਿਚ ਨੱਟ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਅੱਗੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਮੈਂ ਇਹਨੂੰ ਹੇਤਨ ਅਚੇਤਨ ਤੌਰ ਤੇ ਵਰਤ ਲਿਆ।

ਹਾ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਦੇ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਤੇ ਅਭੇਦਨ ਲਿਖਦਾ—ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਹਲ
ਮਾਟੀਆਂ ਹਨ ...

ਨਾਵਲ ਸ਼ੇਖਰ ਕਤਰੇ ਮੇਂ ਅਪਣੇ ਜਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਧਾਰ ਤੇ ਲਿਖਿਆ
ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ ਸੀ। ਕਹਾਣੀ ਦਰ ਕਹਾਣੀ ਜਿਹਦਾ ਛਾਪਿਆ ਇਹ
ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਵਿਚ ਜੈਸਾਸ ਤੇ ਖ਼ਰ ਆਏ ਮੇਰੇ ਬੇਟੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਕ ਖ਼ਰਾਬ
ਕੌਰੀ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਖਤ ਲਿਖਿਆ ਬੜੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਕਿ ਇਸ ਦੇਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਬੰਦੀ
ਦਾ ਸੰਗਤ ਹੈ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਖਤ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਪਰ ਤੈਨੂੰ ਖਤ ਲਿਖਣਾ ਇੰਨਾ ਹੈ ਜਿੰਦੇ ਕੋਈ
ਅਪਣੇ ਦੀ ਘਰ ਦਾ ਬੁਝਾ ਖਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ... ਸ਼ਾਬ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਉਸ ਕੌਰੀ ਦਾ ਖਤ ਅਇਆ
ਉਹ ਬਹੁਤ ਸੁਭਾਵਤਾ ਸੀ। ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਤਰਫ਼ਾਲਾ ਸਨ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਇਕ ਕਾਫ਼ਲਾ ਵਧੀ ਉਹ ਮੇਰੇ
ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਅਇਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਤੱਕ ਨਾ ਮੈਂ ਉਹ ਪਤਾ ਸੀ ਜੋ ਉਹ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਤੇ ਨਾ
ਉਹ ਜੋ ਸ਼ਾਬ ਅਇਆ ਸੀ ਉਸੇ ਨੇ ਲੱਖਿਆ 'ਮਾਮਾ' ਮੇਰੇ ਇਕ ਕੌਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਖਤ ਲਿਖਿਆ
ਸੀ ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਅਇਆ ਉਹ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸਣਾਵਾ ? ਤੇ ਉਨ੍ਹੇ ਮੈਨੂੰ ਖਤ
ਸੁਣਾਇਆ। ਪਤ ਦੀ ਰਫ਼ ਰਾਖੀ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਸੀ ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ—ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਜੋ ਖਤ
ਅਇਆ ਹੈ ਉਹ ਇੰਨਾ ਹੈ ਜਿੰਦੇ ਮੇਸਮ ਦਾ ਹਾਲ ਦੱਸਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੇਰੇ ਪੱਛਿਆ—ਉਹ ਉਹਨੂੰ
ਹੋਰ ਖਤ ਲਿਖਦਾ ਰਾਹਗਾ ? ਤਾਂ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ—'ਨਹੀਂ' ਉਹਦਾ ਖਤ ਭੇਜ ਸੁਭਾਵਤਾ ਹੈ,
ਪਰ ਕੇ ਮਾਪਦਾ ਹੈ—ਜਿੰਦੇ ਮੇਰੇ ਅਗਲੇ ਬੂਟੇ ਵਿਚ ਅੰਦਰ ਲੱਖਿਆ ਹੋਵਾ, ਤੇ ਪਿਛਲੇ ਧੁਰੇ ਵਿਚ
ਬਾਹਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾ' ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੰਠ ਵਿਚ ਪਿਛੇ ਇਸੇ ਫ਼ੌਜੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਤੱਲ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਬਾਣੀ
ਲੈਲੀ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਨਾਵਲ ਲਿਖਿਆ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਵਿਚ
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੇ ਹੋਸਟਲ ਦਾ ਜੋ ਮਾਟੋਲ ਹੈ ਉਹ ਮੇਰੇ ਆਪਣੇ ਲਹੌਰ ਦੇ ਦੋਸਤ ਹਨ—
ਫਲਾਨ ਹੁੰਦੇ ਸ਼ਾਇਆ ਨਾਲ ਕੋਝੇ, ਫ਼ੌਜ, ਸੇਵਾ ਤੇ ਵਕਫ਼ ਨਾਲ ਵਲਕਰ ਕਰਦੇ ਪਿੰਦਰੀ ਨੂੰ
ਅਪਣੇ ਅਪਣੇ ਕੰਮ ਤੇ ਵੇਖਦੇ ਤੇ ਅਪਣੇ ਅਪਣੇ ਤਰਫ਼ਾਂ ਦੀ ਪੀੜ ਨੂੰ ਜਰਦੇ

ਬੁਨਿਆਦੀ ਘਟਨਾਵਾਂ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਤੇ ਉਹਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ
ਅਪਣੇ ਤੋਂ ਅਹੜੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦਾ ਸ਼ਕਲ ਸੀ ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਅਪਣੇ ਅਪਣੇ ਨੂੰ ੪ ਵੇ
ਦਰਸ਼ਕ ਵਾਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਤਾਂ ਦੀ ਅਹਿਤ ਵਿਹੜੀਆਂ ਕਈ ਸਿਤਾ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਣਾ ਸ਼ਾਬਕ
ਸੀ। ਇਹ ਜਦੋਂ ਮੇਰੇ ਲਿਖ ਕੇ ਅਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਉਹਦੇ ਕੋਲੋਂ ਵੀ
ਪਹਿਲਾਂ ਉਹਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਪਣਾ ਅਪਣਾ ਚੋਟਾ ਪਛਾਣਦੇ ਅਤੇ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ
ਦੇਦੇ ਕਦੇ ਪਰ ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਜੰਗੂਆਂ ਭਈ ਬਾਬਾ ਨੂੰ ਬਾਹਰੀ ਲਿਖ ਸਕਣ ਦਾ ਕੈਲੀਫੋਰਨੀਆ
ਦੀ ਦਿਤਾ, ਪਰ ਅਧਿਆ 'ਇਹ ਨਾਵਲ ਜੋ ਮੇਰੇ ਖਰ ਲਿਖਦਾ ਫੜ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਦਾ' ਇਹ
ਲੀਕ ਹੈ—ਅਖਰ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਪੂਰੀ ਇਕ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਫ਼ਾਸਲੇ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦਾ ਸਤਨ ਸੀ ਪਰ
ਫ਼ਾਸਲੇ ਨੂੰ ਲਿਖਦੇ ਪੈਰ ਅਪਣੇ ਸਨ ਪਹਿਲੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੇ ਇਸ ਲਈ ਮੇਰੇ ਵੇਲੇ ਦੇ
'ਆਈਡੀਅਲਿਜ਼ਮ' ਦਾ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਘੁਲ ਜਾਣਾ ਮਤਾਵਕ ਸੀ ...

ਇਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚਲੇ ਜਿਸ ਸਥਿਤਾ ਤੇ ਲਵੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਮੇਰੇ ਦੇਹਦੇ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਉਹ
ਨਾਵਲ ਛਪਣ ਤੋਂ ਕਈ ਬਿਰ ਪਿਛੇ ਮੇਰੇ ਪੋਤਰ ਨੂੰ ਜ਼ਿਲਟ ਆਏ ਹੋਸਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੇਰੇ ਅਪਣੇ
ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੀ ਕਹੀ 'ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਥ ਹਿਅਰ ਨਿਯਾ ਖੋਹਾ ਵੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖ਼ਬਰ ਕੇ

ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਵਿਆਹ ਦੀ ਤਸਦੀਕ..

ਏਹ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਇੰਜ ਵੇਖਣਾ ਜੋ ਇਕ ਪਿਆਰਾ ਤਰੁਹਾ ਹੈ ਉਹ ਵੱਖਰੀ ਢੰਗ ਹੈ ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੇ ਲਿਖਣ ਭਾਸ਼ ਦੀ ਢੰਗ ਬਣ ਗਈ ਸੀ। ਇਹਦਾ ਸਿਖਲ ਇਕ ਉਸ ਖਤ ਤੇ ਬੋਲਾ ਸੀ ਜੋ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਹੋਸਟਲ ਵਿਚੋਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਹ ਖਤ ਪੰਜਵੇਂ ਕਾਫ਼ ਦੇ ਮੱਥੇ ਵਿਚ ਹੈ। ਜਿਹਦੇ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਖ ਪਾਤਰ ਕਮਿਲ, ਖਤ ਨੂੰ ਅਖਬਾਰ ਦੀ ਸਕਲ ਦੇ ਦਾ ਹੈ ਉਹਦਾ ਨਾਂ 'ਦ ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ਼ ਕੰਪਿਲ' ਰਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਜਰੀ ਟੋਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਜਾਮ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸ ਅਖਬਾਰ ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਸਭ ਤੋਂ ਬਹੁਤੀ ਜਿਸ ਸਪਿਸ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਥੇ ਆਪਣੀ ਮਾ ਦਾ ਐਡਰੈਸ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਅਖਬਾਰ ਦੇ ਛੇ ਕਾਲਮ ਬਣਾ ਦਾ ਹੈ—ਜਿਹਦੇ ਵਿਚ ਖਬਰਾਂ ਦੀ ਸਕਲ ਵਿਚ ਮਾਂ ਨੂੰ ਖਤ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਨਰਾਜ਼ ਹੈ, ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸੈਲੀ ਦੀ ਬੁਲਾਵੇ ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਉਹਦਾ ਖਤ 'ਦ ਟਾਈਮਜ਼ ਆਫ਼ ਸੈਲੀ' ਅਜੇ ਤਕ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ...

ਉਹ ਹੋਸਟਲ ਵਿਚੋਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਆਰ ਫੁੱਟੀਆਂ ਵਿਚ ਆਂਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਹੋਸਟਲ ਦੀਆਂ ਕਈ ਢੰਗਾਂ ਵੇਖਦੇ ਨਾਲ ਸਣਾ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਖਤ ਤੇ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਨਾਵਲ ਦੂਰ ਕਰਨ ਤੇ ਪਿਲਾ। ਉਹਨੂੰ ਕੋਲ ਥਿਠਾ ਕੇ, ਨੋਟਸ ਲੈਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ... ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਨਾਵਲ ਦੂਰ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਇਕ ਵਾਰ ਉਨ੍ਹੇ ਆਖਿਆ 'ਮਾਮਾ'। ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਮੇਰੇ ਸਿੱਧਾ ਪਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਅਜੇ ਦਿਹਾ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਇਹਦੇ ਲਈ ਬਿਨਾ ਮੈਟਲੀ ਸਫ਼ਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ?'

ਘਰ ਟੁਟਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਮੂਮ ਬੰਦੇ ਟੁਟਦੇ ਆਰ ਲੋਆਂ ਰੋਕਣ ਨੂੰ ਕਿਹੋ ਪਿੱਛੇ ਤੇ ਮਰਦੇ ਹਨ। ਇਹਦਾ ਦਰਦ ਮੇਰੇ ਮਨ ਵਿਚ ਸੀ ਆਇਆ, 'ਜਿਹਦੇ ਗਰੀਬ ਮਾਂ ਦੇ ਘਰ ਹੋਣਾ ਹੁੰਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਂ ਦੀ ਗਰੀਬੀ ਤਰਾਤਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਲ ਦੀਆਂ ਪੀੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਮਰਦੀ ਮਾਂ ਦੇ ਘਰ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਉਹਦੀ ਪੀੜ ਦੀ ਤਰਾਤਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਮਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਾਰ ਵਾਹਾ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ। ਏਸੇ ਪੀੜ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੇ ਤਰਾਤਿਆ ਹੈ ਪਰ ਮੇਰੀ ਥੀ ਨੇ ਮਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋਗਾਈ ਵਿਚ ਬੰਦੇ ਦੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੁਆਈ ਪਰ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰ ਰੁਆਈ ਸੀ। ਓਰਫਨ ਤੋਂ ਜਾਨਨ ਹੋਣ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਵੇਲੇ ਵਿਚ। ਇਹ ਆਇਦ ਇਕ ਮੁੰਡੇ ਤੇ ਕੁੜੀ ਟੋਣ ਦਾ ਫਰਕ ਸੀ। ਅੱਜ ਵੀ ਮੇਰੀ ਟੋਂਕੀ ਜਿਹੀ ਅੱਜਣੀ ਜਗੀ ਥੀ ਦੇ ਉਹ ਬੋਲ ਮੇਰੇ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਨਾਵਲ ਦੀ ਬਿਸੇ-ਬਿਸੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਖੇਡੁਮੀ ਤੇ ਉਦਾਸ ਦੀ ਮਾਈ ਸੀ, ਤਾਂ ਕੰਦਲਾ ਆਖਦੀ 'ਫੁੱਦੀ ਸੀ 'ਮਾਮਾ'। ਤੁਸੀਂ ਬਹੁਤਾ ਸੱਚਿਆ ਨਾ ਕਰੋ, ਲੈਲੀ ਵੀਤਾ ਹੈ ਜਾਏਗਾ ਤਾਂ ਅਥੇ ਲੋਕ ਹੋ ਜਾਏਗਾ।'

ਮੈਰ ਉਸ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਕਿਹਾ—'ਮਾਮਾ'। ਏਸ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਬੰਦੇ ਦੀ ਪਰੋਸਪੈਰੀ ਲਿਖ ਸਕਦੇ ਹੋ ਜੋ ਮਾਂ ਬਾਪ ਦਾ ਘਰ ਟੁਟਣ ਤੇ ਉਹ ਤਰਾਤਦਾ ਹੈ ?

'ਹਾਂ' ਮੈਂ ਆਖਿਆ ਤੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਕਮਿਲ ਦੇ ਪਿਛੇ ਨਾਟੀਟ ਵੀਜਨ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਵਿਚ ਉਸ ਪਰੋਸਪੈਰੀ ਨੂੰ ਲਿਖਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ

ਇਕ ਲੇਖਕ ਦੀ ਈਮਾਨਦਾਰੀ

ਨੈਪਾਲ ਦੇ ਨਿਦਾਨੀ ਲੇਖਕ ਸ਼ਾਮਲੀ ਦੂਸਰਾ ਜਦੋਂ ਦਿਲੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਐਮਥੀਸੀ ਦੇ ਕਲਚਰਲ

ਸੈਕਟਰੀ ਬਣ ਕੇ ਆਏ ਪਰ ਹੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿਚ ਜਾਣਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰਲਾ ਲੋਮਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡਿਪਲੋਮੈਟਿਕ ਅਹੁਦੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੀ ਇਹ ਪਹਿਚਾਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਪਾਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਹ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਹੋਰ ਕੁਝੀ ਉਲਝਣਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੋਸਤ ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਵੀ ਪਤਿਆਨ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆ ਸਾਰੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਫੋਨ ਸਕਦੇ ਕਰਦੇ। ਬੈਰ ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਲੇ ਨਿਜੀ ਉਲਝਣ ਬਾਰੇ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਲਿਖੀ 'ਅਦਾਲਤ' ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਦੀ ਇਤ ਕਿਤਾਬ ਕੰਪਾਈਲ ਕਰ ਰਹੀ ਸਾਂ 'ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰਲੇ ਪਾਤਰ' ਤੇ ਮੈਂ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਲਈ ਜੋ ਅਠਾਰਾਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਇਹ ਵੀ ਸੀ 'ਅਦਾਲਤ'। ਕਿਤਾਬ ਪ੍ਰੈਸ ਵਿਚ ਚਲੀ ਜਾਣੀ ਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਵੀ ਪੁਸਤਕ ਸਾਹਬ ਨੂੰ ਦੱਸੀ। ਹਰ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਉਸ ਦਾ ਪਾਤਰ ਜਿਸ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਸੀ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜੋ ਅਦਾਲਤ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਨੈਪਾਲ ਦਾ ਪਾਤਰ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੁਸਤਕ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਅਖਿਆ ਕਿ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਮੈਂ ਨੈਪਾਲ ਲਫਜ਼ ਨੂੰ ਕੱਟ ਕੇ ਕੁਝ ਟੋਰ ਸਿਖ ਦਿਆਂ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਡਿਪਲੋਮੈਟ ਦੇ ਕੰਮ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਸ਼ਕਿਲ ਆਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੁਕਲੀਫ਼ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਹਵਾਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਤੇ ਨੈਪਾਲ ਦੀ ਥਾਂ ਅਸਾਮ ਲਿਖਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਤਾਬ ਛਪ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਵੇਖੀ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਨੋਟ ਲਿਖ ਕੇ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਆਪਣੀ ਆਤਮਕਥਾ ਲਿਖਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਨੋਟ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰ ਲਵਾਂ। ਉਹ ਨੋਟ ਹੈ 'ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਰੰਗਤ ਸਹਿਚਾਰੀ ਇਕ ਮਨਯੋਗ, ਏਨਾ ਬਜ਼ਦਿਲ ਤੇ ਕਾਇਰ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਅਜਨਾਬੀ ਬਾਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੈਪਾਲ ਨੂੰ ਕਾਰਨ ਦਾ ਇਕ ਰਜ ਅਸਾਮ ਬਣਾਣ ਵਿਚ ਉਹਨੇ ਹਮੀ ਤਰ ਦਿੱਤੀ।' ਪੁਸਤਕ ਸਾਹਬੀ 16 11 73

ਉਸ ਦਿਨ ਪੁਸਤਕ ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਹਿੱਚ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਲੋਮਕ ਦੀ ਬੇਮਨਾਦਾਰੀ ਦਾ ਤੁਕਲਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਦਰ ਨਾਲ 'ਮਿਰ ਤੁਕ' ਲਿਆ। ਏਸ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਸਰ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਸੁਣਾਈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਦੋਸਤ ਕਹੀ ਨੂੰ ਵੀ। ਇਕ ਬੇਬੇਨੀ ਨਾਲ ਇਸ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ ਫਿਨ ਢਾਹ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਬੇਬੇਨੀ ਲੁਪਨਾ ਆਇਆ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਿਖ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਂ ਦਾ ਲੁਪਨਾ ਸੀ -

'ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸਵੇਰ ਸੀ ਕਿ ਸੱਚਿਆਂ ਅਸਮਾਨ ਹੇਠਲੀ ਤੇ ਹੁਣੇ ਦੇ ਸਾਝ ਵਿਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਇਕ ਨਦੀ ਵਲ ਜਿਥੇ ਦਾ ਤੁਰੀ ਜਾ ਡਿਗਾ ਸਾਂ ਇਸ ਨਦੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਰੇਖ ਪਾਰ ਕਰਕੇ ਲੰਘ ਜਾਣਾ ਸਾਂ ਪਰ ਇੱਕ ਦਿਨ ਇਸ ਨਦੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਇਤ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ' ਸੀ ਸਾਈਂ ਸਦਾ ਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਖੋਲ੍ਹੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਘਬਰਾ ਜਿਹਾ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਨਦੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਮੇਰੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾ ਹੋਈ। ਸਵੇਰ ਅਥੇਤਨ ਮਨ ਵਿਚ ਝੁੰਬ ਜਾਣ ਦਾ ਝਰ ਸਮਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਮਨ ਦੀ ਵੇਰੋ ਕੰਢੇ ਤੁਰਨ ਲੱਗਾ ਪਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਭ ਪਾਸੇ ਹੋਤ ਹੀ ਹੋਤ ਦਿਸਣ ਲੱਗੀ ਉਸ ਰੇਤਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਦੇ ਤੰਬੂ ਲੱਗੇ ਹੋਏ ਵੇਖੇ। ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਤੰਬੂ ਦੇ ਅੰਦਰਲਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਫੈਲ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹਦੇ ਅੰਦਰ ਇਕ ਮਰਦ ਸੀ ਜਿਹਨੂੰ ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਯਹਿਚਾਣਦਾ ਸੀ। ਜਿਹਦੇ ਜਜ਼ਬੇ ਤੇ ਮਿਆਲ ਇਕ ਯੰਤ੍ਰ ਵਾਂਗ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਟਰਾਂਸਮਿਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕਾ ਪਾਈ ਜਰ ਇਕੋ ਹੀ ਚੋਹਰੇ ਵਾਲੀਆਂ, ਤਿੰਨ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਖਲੋਤੀਆਂ ਸਨ। ਆਦਮੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਜਿਹਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਉਹਦੀ ਮਹਿਬੂਬਾ ਸੀ। ਇਹ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਫਲਾਵਾ ਹੈ? ਉਹ ਏਸ ਸੋਚ ਵਿਚ ਡੁੱਬ ਗਿਆ। ਉਹਦੀ ਹੈਰਾਨੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕੰਝਣੀ ਆਈ ਤੇ ਉਹ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਉਸ ਮਰਦ ਦੀਆਂ ਬਾਹੁੜਾਂ ਵਿਚ ਆ ਗਈ। ਠੀਕ ਇਸੇ ਵੇਲੇ ਦੂਜੇ ਤੀਬ੍ਰ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਮਰਦ ਗੁੱਸੇ ਵਿਚ ਫੌਲਦਾ ਆਇਆ ਤੇ ਉਸ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਚਿੜਕਣ ਲੱਗਾ—ਤੂੰ ਇਸ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਬੰਧ ਰਹੀ ਹੈ? ਇਹ ਤਾਂ ਸ਼ਾਦੀ ਸੁਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਤਾਂ ਇਕ ਭੌਰਾ ਹੈ, ਲੜਕੀ ਨੇ ਝੱਟ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ—ਮੈਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਾਣਦੀ ਹਾਂ ਕਿਹਰ ਵੀ ਇਸ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਏਨੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਤੀਬ੍ਰ ਵਿਚੋਂ ਆਏ ਆਦਮੀ ਦਾ ਮਿਰ ਪੜ ਨਾਲੋਂ ਭਾਇਕ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਉਸ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹੁੜਾਂ ਵਿਚ ਘੁੱਟ ਲਿਆ। ਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਅਚਾਨਕ ਮੈਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਜੋ ਅਦਿਸ਼ ਹਾਂ, ਤੇ ਉਹ ਆਦਮੀ ਜਿਹਦਾ ਸਿਰ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਉਹ ਆਦਮੀ ਜੋ ਪੁਰੀ ਕਹਾ ਉਥੇ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਸਮਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਅਚਾਨਕ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਤਾਂ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਪ੍ਰੀਤਮ ਦਾ ਕਹਾਣੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ “ਏਕ ਸ਼ਹਿਰ ਕੀ ਮੌਰ” ਮੇਰੇ ਬੋਲ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਜਿਹਦੀ ਇਕ ਕਹਾਣੀ ਅਦਾਲਤ ਮੇਂ ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਪੜ੍ਹਦਾ ਮੈਂ ਗਿਆ ਸਾਂ। —ਪ੍ਰਸਵਾ ਸਾਖਮੀ

16-11-73

ਉਸ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਹਰ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਾਤਰ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਸਾਂਝ ਹੋ, ਕਹਾਣੀ ਲਿਖਦਿਆਂ ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਵਰਦ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਉੱਤੇ ਝਲਦੀ ਹਾਂ ਉਹਦੀ ਹੋਣੀ ਕੁਝ ਦੇਰ ਲਈ ਮੇਰੀ ਹੋਣੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਇੰਨੇ ਦਿਨ ਸਾਥ ਜਾਈਵਤਾ ਦਾ ਹਿਸਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਪ੍ਰਸਵਾ ਜਦੋਂ ਪਾਤਰ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਮਿਆਰ ਤੇ ਹਮਦਰਦੀ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਲਈ ਆਦਰ ਵੀ ਜਗਾ ਲੈ ਦੇ ਹਨ।

ਸੱਜਾਦ ਹੈਦਰ

ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੀ ਇਕੱਲਤਾ ਦਾ ਸਰਾਪ ਇਮਹੱਸ ਨੇ ਤੋੜਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਹੁਸੀਨ ਸਬੰਧ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਵਾਪਰਿਆ ਸੀ—ਇਕ ਬੜੇ ਹੀ ਪਾਕ ਦਿਲ ਇਰਾਨਾ ਦੀ ਦੇਸਤੀ ਮਿੱਠੀ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਸੱਜਾਦ ਹੈਦਰ ਦੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਉਦੋਂ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਅਜੇ ਦੇਖੋਂ ਦੀ ਵੰਡ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ। ਆਪਣੇ ਸਮਕਾਲੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨਾਲ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਜੋ ਉਲਝਣ ਤੇ ਭਾਲਤ ਫਹਿਮੀਆਂ ਤੇ ਸੁਰਖਰੂ ਹੋ ਕੇ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਦੋਹੀਂ ਹੱਥੀਂ ਭਲਖੀਆਂ ਵੰਡਦਿਆਂ ਸਭ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਸੱਜਾਦ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੀ, ਜੋ ਪਹਿਲੀ ਸੀ, ਤੇ ਜਿਹਦੇ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਲਫ਼ਫ਼ ਅੱਥ ਅੱਗੇ ਚਿਲਮਿਲਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਲਾਹੌਰ ਸਾਂ, ਤਾਂ ਅਕਸਰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕਿਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੇ ਹੇਠਾ ਉਤੇ ਕੋਈ ਸਿਖ ਹਰਫ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਉਹ ਮਿਲਣ ਆਦਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਇਕ ਅਦਾਬ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੇਂਤੀਆਂ ਬੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਫੇਰ ਕਰੂਰ ਛੇਤੀ ਵਸਾਦ ਸਰੂ ਹੋ ਗਏ, ਸਾਰਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕਰਕੀਊ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ, ਪਰ ਕਰਕੀਊ ਖੁੱਲ੍ਹਦਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਘੜੀ ਪਲ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰ ਆਂਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ 23 ਅਪ੍ਰੈਲ ਆਇਆ ਇਹ

ਮੇਰੀ ਬੱਚੀ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਸੀ। ਪਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਲਗਾਈਆਂ ਔਰਤਾਂ ਤੇ ਕੁਝ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਵਾਂਗਵਾਂ ਵਿਚ ਜਨਮ ਦਿਨ ਮਨਾਣ ਦੀ ਹੱਡ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਾਮ ਨੂੰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਿਆ ਸੋਜਾਦ ਮੇਰੀ ਬੱਚੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ਦਾ ਕੋਰ ਬਣਵਾ ਕੇ ਲਿਆਇਆ ਸੀ।

ਦੇਸ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਹਰਾਏਨ ਸਾਂ ਸੰਜਾਦ ਦੇ ਬਰ ਬਰਾਬਰ ਆਂ ਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਮਹਾ ਪੁੱਤਰ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਲਾਟੋਰ ਸੰਜਾਦ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰ ਜੰਮਿਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਥੋੜੇ ਦਾ ਨਾ ਨਵਰਾਜ ਕੁਟਿਆ ਤਾਂ ਸੰਜਾਦ ਨੇ ਮੇਰੇ ਥੋੜੇ ਦੇ ਨਾ ਤੇ ਅਪਣੇ ਥੋੜੇ ਦਾ ਨਾ ਨਹੀਂ ਰੱਖਿਆ। ਅਜਾ ਤੁਸ਼ਹੀਰ ਰਾਹੀਂ ਬੋਲਿਆ ਨੂੰ ਦੱਖਿਆ। ਵੇਰ ਨਵਰਾਜ ਨੂੰ ਬੁਖਾਰ ਅਤੇ ਲੰਗ ਪਿਆ ਕਈ ਦਿਨ ਕੁੱਝਰ ਰਾਏ ਤਾਂ ਬਝਰਾ ਗਈ ਸਾਂ। ਸੋਜਾਦ ਦੇ ਬਰ ਦਾ ਮਵਾਬ ਦਿਤਾ ਤਾਂ ਸਰ ਵਿਚ ਉਪਰ ਥਾਹੇ ਵੀ ਸਿੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਵਾਪਸੀ ਡਾਕ ਜੋ ਮਤ ਆਇਆ—ਉਹ ਮੇਰੇ ਗੋਲਾ ਵਿਚ ਅਜੇ ਤਕ ਉੱਕਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਮੈਂ—“ਮੈਂ ਮਰੀ ਰਾਤ ਬੁਲਾ ਅੱਤੀ ਦੁਆ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਤੁਹਾ ਬੰਗਾ ਚਾਹੀ ਹੋ ਸਾਏ। ਅਰਥੀ ਕਹਾਵਤ ਹੈ ਕਿ ਸਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੁਆ ਕਰੋ, ਤਾਂ ਉਹ ਦੁਆ ਮਨੁੱਖ ਰਸਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਤੇਰਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹਾਂ ਉਸ ਬੁਲਾ ਨਾ ਕਰੋ ਮੈਂ ਕਦੇ ਵੀ ਤੁਹਾ ਨਾ ਤੁਹੇ ਥੋੜੇ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੋਵਾਂ।

ਅਜ ਆਪਾ ਵਹਿਸ ਸਾਹ ਨੂੰ ਨਜ਼ਮ ਤੇ ਪਹਿਲਾ ਦੇਸ ਦੀ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਇਕ ਹੋਰ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖੀ ਸੀ “ਬਾਵਾਬੀ ਸੁੰਦਰਤਾ” ਵਿਸ਼ਵਦਿਆ ਪੀ ਸੰਜਾਦ ਨੂੰ ਡੇਜ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਹ ਨਜ਼ਮ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਾਅਚ ਰਾਈ ਇਸ ਲਈ ਕਦੇ ਮੇਰੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਛਪੀ ਪਰ ਸੰਜਾਦ ਨੇ ਖਤ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਨਜ਼ਮ ਦਾ ਅੰਤਰੀਵੀ ਅਵਾਜ਼ ਬੀਤਾ ਤੇ ਉਹ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਟਾਈਮਜ਼ ਵਿਚ ਛਪੀ। ਵੇਰ ਕੱਢ ਵਹਿਆ ਪਿਛੇ ਸਾਫ਼ਿਰ ਦੀ ਮਲਾਕਾਤ ਤੇ ਮੈਂ ਇਕ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖੀ “ਸੰਤ ਵਰ੍ਹੇ” ਉਹ ਭਾਏ ਦੇਸ ਦੀ ਵੰਡ ਵੇਲੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਉਧੇ ਰਿਹਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਵਿਦੇਸ਼ਤਾਨ ਵਿਚ ਸੀ ਪਰ ਸੰਤ ਵਰ੍ਹੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਮਲਾਕਾਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕੀ ਸੇਤਾ ਵਹਿਆ ਪਿਛੇ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਜਿਹੜੀ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖੀ ਛਪੀ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵੀ ਪਹੁੰਚ ਗਈ। ਸੰਜਾਦ ਨੇ ਪੜ੍ਹੀ ਤੇ ਮਿੰਨ੍ਹ ਖਤ ਲਿਖਿਆ, ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਵਿਦੇਸ਼ਤਾਨ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਪੇਂਦ੍ਰ ਵੀਹ ਦਿਨ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਕੇ ਤੂੰ ਬੜੀ ਉਦਾਸ ਜਾਪਦੀ ਏ ਮੈਂ ਤੇ ਹੈ ਨਾਲ ਉਹਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਾਗਾ, ਜਿਹਦੇ ਲਈ ਤੂੰ ਸੰਤ ਵਰ੍ਹੇ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖੀ ਏ ਉਹ ਅਠਾਰ ਦਿਨ ਦਿੱਲੀ ਆ ਕੇ ਰਿਹਾ ਰਾਤ ਮੇਰੀਆਂ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਕੋਲ। ਇਹ ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਵਕਤ ਸੀ ਮੈਂ ਜਾਣਿਆ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਵੀ ਕੋਈ ਦੇਸਤ ਹੈ ਹਰ ਹਾਲ ਵਿਚ ਦੇਸਤ ਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਜਾਣਿਆ ਕਿ ਨਜ਼ਮ ਸਿੱਛਾ ਇਕਸ ਦੇ ਤੂਹਾਨ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਦੀ ਵਿਚ ਦੇਸਤੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਾਤ ਕੂੜਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਤਰਦੀ ਆ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਸੰਜਾਦ ਦੇ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖੀ—“ਸ ਨੂੰ ਖੰਡ ਦਿਕੰਦੇ ਲੈਂਦੇ ਦੇ ਪਵਾਦਸੀਆ। ਜਾ ਰਹਿ ਪਉ ਸਾਥੇ ਹੋਲ

ਇਕ ਵਾਰ ਲਾਹੌਰ ਕਿਸੇ ਦੁਆਵਤ ਵਿਚ ਸੰਜਾਦ ਦੇ ਇਕ ਦੇਸਤ ਦੀ ਬੀਵੀ ਨੇ ਮਤਿਆਈਆਂ ਵਰਤਾਇਆ ਸੰਜਾਦ ਨੂੰ ਬਾਰ ਬਾਰ ਅੰਮਰਤੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਸੰਜਾਦ ਨੇ ਇਕ ਦੇ ਦਾਠਾ ਟੋਸ ਛੱਡਿਆ ਪਰ ਫੇਰ ਸੰਜੀਦਾ ਹੋ ਕੇ ਆਖਣ ਲੱਗਾ “ਭਾਬੀ। ਉਹਦੇ ਨਾ ਤੇ ਮੇਨੂੰ ਅੰਜ ਮਜ਼ਾਕ

ਕੀਤਾ ਵੀ ਵਰ ਕਦੇ ਨਾ ਕਰੀ। ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮਹੱਤਤ ਵਿਚ ਉਹਦੇ ਲਈ ਪ੍ਰਸਤਿਤ
ਵੀ ਆਮਿਲ ਹੈ।”

ਉਹਦੀ ਹੁਸੀਨ ਰੂਹ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਵਾਕਿਆ ਯਾਦ ਆਇਆ ਹੈ ਅਜੀ ਬਨਾਟ ਪਲੇਸ ਤੋਂ ਘਰ
ਆਏ ਸਾ’ ਸਕੂਟਰ ਵਿਚ। ਸਕੂਟਰ ਵਾਲੇ ਨੇ ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪੈਸੇ
ਮੰਗੇ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਪੈਸਿਆਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਕਹਿ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਕਿ ਸੋਜਾਦ ਨੇ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਜਿੰਨੇ ਹੋਏ ਉਸ
ਮੰਗੇ ਸਨ ਵਝਾ ਦਿਤੇ, ਤੇ ਉਹਦੇ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ—“ਇਹ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਲੋਕ
ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਉਜੜ ਕੇ ਆਏ ਹਨ, ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਮੈਂ ਸਾਕਿਆ ਦਾ ਕੁਝ ਦੇਣਾ ਹੈ ..
ਕਾਸ—ਦੇਸ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਰੂਹ ਕੋਲੋਂ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਜੋ ਬਹੁਤਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਭੋਰਾ ਕ
ਦਿਲ ਕੀ ਮੰਗ ਲੈਂਦੀ....

ਫੇਰ ਰਾਜਨੀਤੀਆਂ ਦੇ ਘਰਮ—ਦੇਹਾ ਦੇਸਾ ਵਿਚ ਖਤੋਂ ਬਿਤਾਬਤ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਧਿਆ
ਵਿਚ ਮੈਂ ਬੜੀ ਔਰੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਰਹੀ ਸਾਂ, ਬੜੀ ਇਕੋਈ ਸਾਂ। ਸੋਜਾਦ ਦਾ ਖਤ ਵੀ
ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ (ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਇਕ ਸਾਇਕਲੋਮੋਟਰਿਸਟ ਦੇ ਇਲਾਜ
ਵਿਚ ਰਹੀ ਸਾਂ ਉਹਦੇ ਰਹਿਣ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੇਵਾ ਤੇ ਸੁਪਨੇ ਜੋ ਉਹਦੇ ਲਈ ਲਿਖੇ ਸਨ ਉਹੀ
ਦੇਰ “ਕਾਲਾ ਗੁਲਾਬ” ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਛਾਪੀ) ਫੇਰ ਇਮਰੇਜ਼ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਆਇਆ।
ਦੇਹਾਂ ਦੇਸਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਬਿਰ ਨਲੀ ਖਾਣੇ ਕਿਤਾਬਤ ਵੀ ਖੁੱਲ੍ਹੀ। ਫੇਰ ਮੈਂ ਤੇ ਇਮਰੇਜ਼ ਨੇ ਸੋਜਾਦ
ਨੂੰ ਖਤ ਲਿਖਿਆ। ਜਦਕਿ ਵਿਚ ਉਹਦਾ ਜਿਹੜਾ ਖਤ ਇਮਰੇਜ਼ ਨੂੰ ਆਇਆ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀਆਂ
ਸਭ ਤਰਾਕੀਆਂ ਉਹਦੇ ਅੱਗੇ ਸਲਾਮ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਲਿਖਿਆ ਸੀ—“ਮੇਰੇ ਦੇਸ਼ਤ। ਮੈਂ
ਤੈਨੂੰ ਰੋਖਿਆ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਐਸੀ ਦੀਆਂ ਔਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਰੋਖ ਲਿਆ ਹੈ। ਤੇ ਅਜ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਤਰਾਕੀ
ਵਿਚ ਜੋ ਨਹੀਂ ਟੋਇਆ ਉਹ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਰਕੀਬ ਤੈਨੂੰ ਸਲਾਮ ਭੇਜਦਾ ਹਾਂ।”

ਇਕ ਸਜਦਾ

1973 ਦਾ ਅਰਸਤ ਅਨਾਰਾਂ ਤਾਰੀਖ ਅਮੇਰੀਕਾ ਹੋਟਲ ਤੋਂ ਫੋਨ ਆਇਆ “ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਤੋਂ
ਸੁਲਾਹ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਆਏ ਫੈਲੀਗੇਸਨ ਦਾ ਇਕ ਮੋਬਰ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।” ਫੋਨੀ
ਖਾਈ ਪਈ ਸਾਂ ਗਲਗੀ ਹੋਏ ਬਿਚ ਰਹਿ ਗਈ। ਮਨ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਡਕ ਡੱਕ ਆ ਗਿਆ। ਘੜੀ
ਦਲ ਵੇਖਣ ਲਗ ਪਈ। ਚੁਟੇ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਨੂੰ ਉਸ ਫੋਨ ਵਾਲੇ ਚੌਰੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਸੋਜਾਦ ਦਾ ਖਤ
ਤੇ ਉਹਦੀ ਭੇਜੀ ਹੋਈ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਆ ਕੇ ਦੇਣੀ ਸੀ।

ਅੱਖੀਂ ਘਟੇ ਪਿਛੋਂ ਅੱਟ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਲੈਪ ਸੇਡ ਉੱਤੇ ਪੋਟ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਫੈਜ਼ ਦਾ ਸੋਫਰ ਵਿਚਾਇਆ
ਤੇ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਦੀਆਂ ਅਲਮਾਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਪੋਟ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਕਾਸਮੀ ਦਾ ਸੋਫਰ। ਆਖਿਆ—
“ਐਸ ਵਾਰੀ ਸੁਲਾਹ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਨੂੰ ਨੇਪਰੇ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਜਾਣ—ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਕਾਹਦੀ
ਦੁਸਮਣੀ ਜਿਹੜੀ ਦੇ ਸੋਫਰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਘੰਘਾ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਨੇ।”

ਪਿਆਰਾ ਜਿਹਾ ਜਵਾਬ ਮਿਲਿਆ—ਇਨਕਾ ਅੱਲਾ ਖ਼ੁਰ ਸਲਾਹ ਹੋਵੇਗੀ।

ਤੇ ਉਸ ਚੌਰੇ ਕਾਸਦ ਦੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਖਤ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਅੱਖਰਾਂ ਦਾ ਜਾਵੂ ਵੇਖਿਆ—ਜੋ ਗਲੀ
ਸਿਆਹੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਕੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਹੋ ਗਏ ਜਾਪਦੇ ਸਨ—“ਐਮੀ। ਤੈਨੂੰ ਖਤ ਭੇਜਣ ਦਾ ਮੌਕਾ

ਖੰਭਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕੋਈ ਮਿਹਰਬਾਨ ਇਸ ਦਾ ਖੰਭਾ ਸਰਹਦ ਨੂੰ ਚੀਰਨ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਪਿਛਲਾ ਖਤ ਤੈਨੂੰ ਭੇਜ ਤੋਂ ਪੋਸਟ ਹੋਇਆ ਸੀ—ਉਹ ਇਕ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਜੋ ਸਾਡੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਨਾਲ ਉਥੇ ਗਿਆ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਉਮੀਦ ਹੈ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਐਸ ਵਾਕੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਖਤ ਸਾਇੰਸ ਤੋਂ ਦਸਤੀ ਪਛਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਹਨੂੰ ਇਲਾਹੇ ਵਾਲਾ ਮੇਰਾ ਇਕ ਪਿਆਰਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ—ਉਹ ਸਾਇੰਸ ਤੋਂ ਮਿਲਣਾ ਵੀ ਸੰਭਵ ਬਣਾ ਲਵੇ। ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਏਨਾ ਕਿ ਤਾਂਹ ਇਕ ਇਤਬਾਰੀ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਐਥਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਵੇਖਾ। ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਆਇਆ ਹੈ—ਫੇਨ ਕਰੋ, ਪੁੱਛੋ ਕਿ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸੰਭਵ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਜੇ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਜਦੋਂ ਵਾਪਸ ਆਵੇਗਾ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਚਿਰ ਕਈ ਸਾਲ ਪੁੱਛਣਾ ਰਵਾਨਾ ਉਹ ਫਿਰ ਲਗਦੀ ਸੀ? ਉਹਨੇ ਕਿਹੋ ਜਹੇ ਕਹਿਣੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ? ਹੱਸੀ ਸੀ? ਮਿੱਠੇ ਬਾਰੇ ਉਹਨੇ ਕੀ ਕਿਹਾ ਸੀ? ਉਹ ਅਜੇ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ?—ਇਕ ਸੋ ਸਵਾਲ। ਉਹ ਖੁਸ਼ ਨਾਸੀਬ ਹੈ, ਮੈਂ ਇਹ ਉਡਦੇ ਪਲ ਦੇ ਮੇਲ ਲਈ ਵੀ ਤਕਿਆਇਆ ਹਾਂ।

ਖਲੀਲ ਜਿਬਰਾਨ ਨੇ ਜਦੋਂ ਆਇਆ ਸੀ “ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਮਕਸਦ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਭੇਤਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣਾ ਹੈ—ਤੇ ਦੀਵਾਨਗੀ ਇਸ ਦਾ ਇਕੋ ਇਕ ਰਾਹ ਹੈ” ਸੋਚ ਕਰੀ ਸਾਂ ਉਦੋਂ ਸੋਚਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਖ਼ਲੀਲ ਜਿਬਰਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ.....

ਮੈਨੂੰ ਅਪਣੀ ਦੀਵਾਨਗੀ ਉੱਤੇ ਮਾਣ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਦੀਵਾਨਗੀ ਵੀ, ਜਿੰਨਾ ਦੀ ਦੀਵਾਨਗੀ ਸਾਹਮਣੇ ਜਦੋਂ ਵਿਚ ਝੁਕੀ ਹੋਈ ਹੈ, .

ਕਕਨੂਸੀ ਨਸਲ

ਤਵਾਰੀਖ ਦੱਸਦੀ ਹੈ—ਫਿਨਿਕਸ (ਕਕਨੂਸ) ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦੀ ਨਸਲ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਫਿਨੀਸ਼ੀਅਨ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਕਕਨੂਸ ਮੜ ਮੜ ਆਪਣੀ ਰਾਖ ਵਿਚੋਂ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ—ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਨਸਲ ਨੇ ਹਰ ਤਰਾਹੀ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਸਕਣ ਦੀ ਆਪਣੀ ਤਾਰਤ ਨੂੰ ਪਛਾਣਿਆ, ਆਪਣਾ ਨਾਂ—ਸਭ ਮੁਕਦੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਰਾਖ ਵਿਚੋਂ ਮੜ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਕਕਨੂਸ ਨਾਲ ਜੋੜ ਲਿਆ। ਇਹ ਫਿਨਿਕਸ ਸੂਰਜ ਦੀ ਪੂਜਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਸੂਰਜ ਜੋ ਰੋਜ਼ ਭੁੱਖਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਰੋਜ਼ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਇਹ ਫਿਨੀਸ਼ੀਅਨਜ਼ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੁਬਲੀ ਧਰਤੀ ਅੱਜ ਤਕ ਤਵਾਰੀਖ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ, ਭਾਵੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਸਮਰ ਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਹਨ, ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੂਰਜ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। “ਓਨ” ਸੂਰਜ ਦਾ ਇਕ ਨਾਂ ਸੀ, ਇਸੇ ਲਈ ਫਿਨੀਸ਼ੀਅਨਜ਼ ਨੇ ਜਦੋਂ ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਧਰਤੀ ਲੱਭੀ, ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਐਨ ਓਨ-ਡੇਨ (ਸੂਰਜ ਦਾ ਸਾਹਿਰ) ਰੱਖਿਆ, ਜੋ ਐਨ ਲੰਦਨ ਹੈ। ਇਜ਼ਰਾਈਲ ਦੇ ਜਦੋਂ ਬਾਰਾ ਤਬੀਲੋਂ ਪਿੱਛੇ ਸਨ, ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਲੋਕ ਫਿਨੀਸ਼ੀਅਨਜ਼ ਨਾਲ ਹਲ ਗਏ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਲਫਜ਼ “ਇੰਗਲੈਂਡ” ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਹਿਬਰੂ ਜਬਾਨ ਵਿਚ ਹਨ। ਜੋਜ਼ਫ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਬੈਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਬੈਲ ਲਈ ਹਿਬਰੂ ਵਿਚ ਐਹਾਲ ਲਫਜ਼ ਹੈ। ਨਵੀਂ ਲੱਭੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਐਹਾਲ-ਲੈਂਡ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ਅੱਜ “ਇੰਗਲੈਂਡ” ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਸੋਚ ਦਾ ਤਵਾਰੀਖ ਨਾਲ ਮਿਲਣ ਏਨਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਨਸਲ ਨੇ ਫਿਨਿਕਸ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸਬੰਧ ਜੋੜਿਆ ਸੀ ਉਹ ਸਬੰਧ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਆਪਣਾ ਤੇ ਪਛਾਣਿਆ ਹੋਇਆ ਜਾਪਦਾ

ਹੈ, ਇੰਨੀਭੀਅਨ ਰੋਜ਼ ਨੂੰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਕਰਨੁਸੀ-ਨਸਲ ਆਖ ਸਕਦੀ ਹਾਂ। ਦੁਖੀਆਂ ਦੇ ਸਭ ਅਸਲ ਲੇਖਕ ਮੈਨੂੰ ਕਰਨੁਸੀ ਨਸਲ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਤਪਲੀਕੀ-ਅਮਲ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਸੜਦੇ, ਤੇ ਫੇਰ ਆਪਣੀ ਰਾਖ ਵਿਚ ਰਚਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ।

ਬਹੁਤ ਸਾਲ ਹੋਏ "ਸੂਰਜ ਤੇ ਫ਼ਿਰਆਲ" ਨਾਂ ਦੇ ਲੇਖ ਵਿਚ ਮੈਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ "ਸੂਰਜ ਦੇ ਝੁੱਝਟ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਕੁਝ ਰੋਜ਼ ਝੁੱਝਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਇਹਦੇ ਮੁੜ ਆਮਾਨੇ ਚੜ੍ਹਣ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਕੁਝ ਰੋਜ਼ ਆਮਾਨੇ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਫਾੜ ਮੇਰੇ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹਨੇਰੇ ਦੀ ਇਕ ਝਲਾ ਫਾਰਾ ਕਰੀ ਹੈ—ਸਿਹਤਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਇਸ ਲਈ ਤਰਫਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਦੇ ਪਰਲੇ ਪਾਹ ਸੂਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ "ਇਹ ਸਭ ਹੋਤਨ ਤੋਹ ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਕਦੇ ਹੋਇਆ? ਕਿਉਂ ਹੋਇਆ? ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਚੇਤਨ ਤੋਹ ਤੇ ਸਮਝਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਯਾਦ ਹੈ—ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਸਾਂ ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਝੁੱਝਟ ਵੇਲੇ ਅਚਾਨਕ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਸਾਂ। ਮਾਂ ਕਦੇ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ, ਕਦੇ ਖਿਤਕਦੀ, ਤੇ ਕਦੇ ਮੈਨੂੰ ਬਾਪਤ ਕੇ ਸੁਆਦੀ ਉਹਦਾ ਦਾਹੂ ਲੱਭ ਕੇ ਦੋਂਦੀ ਸੀ—'ਬਸ ਅੱਖੀਂ ਮੀਟੀ ਸੂਰਜ ਆਇਆ' ਉਹਨੂੰ ਰੋਜ਼ ਮੇਰਾ ਸਵਾਲ ਹੁੰਦਾ ਸੀ 'ਪਰ ਸੂਰਜ ਝੁੱਝਿਆ ਕਿਉਂ?'

ਸੂਰਜ ਦਾ ਸਿਕਰ ਮੁੜ ਮੁੜ ਕੇ ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਵਿਚ ਆਂਦਾ ਫਿਰਦਾ। ਸਿਰਫ਼ 1973 ਵਿਚ ਮੈਂ 'ਚੇਤਨ ਤੋਹ ਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਰਿਖਤਾਂ ਫੋਲੀਆਂ ਵੇਖਿਆ—ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਿਕਰ ਕਿਵੇਂ ਕਿਵੇਂ ਆਂਦਾ ਰਿਹਾ

1974 ਵਿਚ ਦੇਸ ਦੀ ਤਕਸ਼ੀਮ ਵੇਲੇ ਜਬਰੀ ਚੁੱਕੀਆਂ ਯੋਰਤਾਂ ਦੀ ਖੁੱਬ ਪੈਦਾ ਹੋਏ "ਮਜ਼ਬੂਰ ਕੱਚੇ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਇਕ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖੀ ਸੀ—ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਤੇ ਤਰਫ਼ਾ ਸ਼ਿਕਰ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਸੀ—

ਸਿਰਕਾਰ ਹਾਂ ਮੈਂ ਉਹ ਸਿਹਤੀ ਇਨਸਾਨ ਉਤੇ ਹੈ ਰਹੀ
ਪੈਦਾਇਸ਼ ਹਾਂ ਉਸ ਵਕਤ ਦੀ, ਜਦ ਟੁਟ ਰਹੇ ਸੀ ਤਾਰੇ
ਜਦ ਖੁੱਬ ਗਿਆ ਸੀ ਸੂਰਜ ...

ਉਸ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਬੜੇ ਸੁਪਨੇ ਜੋੜ ਕੇ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖੀ ਸੀ "ਮੈਂ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਹਾਂ
ਇੰਦ ਦੀ ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਜਸ਼ਨ ਲਈ ਆਖਿਆ ਸੀ
ਚੰਨ ਜੁ ਤੁਕਿਆ ਅੰਬਰੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਹੋ ਪ੍ਰਣਾਮ।
ਸੂਰਜ ਉੱਡਿਆ ਅਰਬ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਹੋ ਸਲਾਮ।

ਨਿਜੀ ਮੁਹੱਬਤ ਦੀ ਭਰ ਤਾਪਣਤਾ ਮੈਂ 1953 ਵਿਚ ਵੇਖੀ ਸੀ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦਾ ਸ਼ਿਕਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ

ਚੰਨੋ ਚਿੱਟੇ ਅੰਗ ਫਿਮੀ ਦੇ
ਸਫ਼ਨਾਂ ਕਿਰਨਾਂ ਸੂਰਜ ਵਿਰੋ ਰੰਗ ਕਿਰਮਚੀ ਦੇਇਆ

ਘੋਲ ਕੇ ਸੂਰਜ ਅਸਾਂ—ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਡੇਰਾ ਦੇ ਲਿਆ।

ਪੂਰਬ ਤੇ ਕੁਝ ਲੱਭਿਆ ਕਿਹੜੇ ਅੰਬਰ ਫੋਲ
ਦੱਬ ਕਟੋਰਾ ਦੁੱਧ ਦਾ ਵਿਚ ਕੇਸਰ ਦਿੱਤਾ ਘੋਲ...

ਸੂਰਜ ਨੇ ਅੱਜ ਮਹਿੰਦੀ ਘੋਲੀ—

ਤਲੀਆਂ ਉੱਤੇ ਰੰਗਿਆ ਗਈਆਂ ਅੱਜ ਦੇਵੇਂ ਤਰਦਾਰ

ਇਹ ਸੂਰਜ, ਕੇਸਰ ਵਾਲੇ ਦੁੱਧ ਦੇ ਕਟੋਰੇ ਦੀ ਖਰਲ ਵਿਚ ਤੇ ਉਹਦੀ ਲਾਲੀ ਨੂੰ—ਮਹਿੰਦੀ ਦੀ
ਸਕਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਉੱਚੇ ਥੋਖਿਆ ਸੀ, ਵੇਰ ਇਹਦਾ ਸ਼ਿਕਰ ਉਦਾਸ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ

ਭੋਲ ਗਈ ਸੂਰਜ ਦੀ ਬੋਝੀ ਪੱਛਮ ਉੱਠੀ ਫੈਲ ਦੇ

ਗੰਢ ਪੋਟਲੀ ਜੁੱਕ ਤਰਕਾਲਾਂ ਆਈਆਂ ਸਾਡੀ ਵੱਲ ਵੇ .

ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਖੋਪੀ ਸੂਰਜ ਬਾਲੇ, ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਖੋਪੀ ਚੰਨ ਜਗਾਏ

ਅੰਬਰਾਂ ਗੋਲੇ ਮੰਗੇ ਜਾ ਕੇ ਤਚੇ ਚਾਦੀ ਦੱਤੇ

ਕਿਸੇ ਨਾ ਆ ਕੇ ਯਹੂ ਜਗਾਈ, ਘੋਰ ਕਾਲਜਾਂ ਜਿੰਦ ਵਧੇਰੀ

ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਇਸ ਖੱਤੀ ਨਾਲੋਂ, ਚਾਨਣ ਰਹੇ ਚਿਛੋਰੇ..

ਗਹਿਰਾ ਚੜ੍ਹੀਆਂ ਪੂਰਬੋ, ਅੰਬਰ ਲੱਦੇ ਇੰਜ

ਚੜ੍ਹਦਾ ਸੂਰਜ ਤੁੱਥਿਆ ਚਾਨਣ ਦਿੱਤਾ ਪਿੱਛ

ਫਾਲੇ ਕੋਰ ਮੁਕਾਇਆ, ਉੱਪਾਂ ਲੱਥੀਆਂ ਉੱਜ

ਸੂਰਜ ਹੋਇਆ ਸ਼ਰਕਤਾ ਕਿਰਨਾਂ ਹੋਈਆਂ ਮੁੱਜ

ਪੂਰਬ ਜੁੱਲ੍ਹਾ ਬਾਲਿਆ, ਫੂਕਾਂ ਮਾਰੇ ਪੋਟ

ਕਿਰਨਾਂ ਹੋਈਆਂ ਉੱਚੀਆਂ ਜਿਉਂ ਲਾਟਾਂ ਨਿੱਕਲ ਅੱਟ

ਸੂਰਜ ਧਰੀਆਂ ਹਾਡੀਆਂ, ਉੱਪਾਂ ਜੁੱਧੀ ਤੋਟ

ਉਸਰ ਆਈਆਂ ਪੋਲੀਆਂ ਜਿਉਂ ਮੂਰ੍ਹੇ ਲੱਗੀ ਡਾਹੁਟ

ਆ ਜਾ ਅੱਜ ਖਰਦੇਸੀਆ ! ਕੱਲ੍ਹ ਦੀ ਮਾਣੇ ਕੰਟ..

ਸੂਰਜ ਕੀਤੀ ਕੰਛ—

ਮੱਛੇ ਤੀਲੇ ਸਾਭ ਕੇ ਅੱਜ ਝੰਗਣ ਬੰਧੀ ਪੰਛ

ਇਹ ਵੀ ਹਾਈਆ ਤਿੰਨ ਸੌ ਪੈਰ ਦਿਹਾਤਾ ਹੰਛ...

ਸਾਡੀ ਅੱਗ ਮੁਥਾਰਕ ਸਾਨੂੰ—ਸੂਰਜ ਸਾਡੇ ਬੂਹੇ ਆਇਆ

ਉਸ ਨੇ ਅੱਜ ਇਕ ਕੋਲਾ ਮੰਗ ਕੇ ਆਪਣੀ ਅੱਗ ਸੁਲਗਾਈ ਵੇ...

ਲਾਰਕ ਪਟੇ ਦਿਲਾਂ ਦੇ—ਕਿਰਨਾਂ ਰੋਤੀ ਸੁਈ, ਦੁੱਸਰ ਹ ਗਈ

ਯਾਦਾ ਭਾਂਬੜ ਬਾਲਿਆ—ਲੱਖ ਬਚਾਏ ਪੱਲੇ, ਕੰਠੀ ਛੋਰ ਗਈ...

ਅੱਜ ਚੰਨ ਸੂਰਜ ਜਿੰਦ ਦਾ ਪਟੇ ਵਣਜ ਕਰਦੇ ਨੇ

ਤੇ ਚਾਨਣ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇਵੇ ਛਾਥੇ ਉਲਰਦੇ ਨੇ ..

ਵੇਰ ਸਾਨੂੰ ਕਿਉਂ ਰੋਗੀ ਦਹਲੀਜ਼ ਚੋਰੇ ਆ ਗਈ

ਅੱਜ ਲੱਖਾ ਖਿਆਲ ਪੋੜੀਆ ਹੜ੍ਹਦੇ ਉਤਰਦੇ ਨੇ. .

ਦਰ ਨਾ ਭੀੜ ਧਰਤੀਏ । ਅਜੇ ਨਾ ਮੁਕਾ ਪੰਥ
ਸੁਣਾ ਧੁੰਦੇ ਹਾਨਣਾ ਧਰਤੀ ਮਲੇ ਸਗੰਧ.

ਨੀਂਦਰ ਦੇ ਹੋਠਾਂ 'ਚੋਂ ਜਿਵੇਂ ਸੁਖਨੇ ਦੀ ਮਹਿਕ ਆਂਦੀ ਹੈ
ਪਹਿਲੀ ਕਿਰਨ ਮਿਥਿ ਰਾਤ ਦੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਸਗਣ ਲਾਉਂਦੀ ਹੈ
ਹਸਰਤ ਦੇ ਧਾਗੇ ਜੋੜ ਕੇ ਸਾਡੇ ਅਸੀਂ ਉਣਦੇ ਰਹੇ
ਬਿਰਹਾ ਦੀ ਹਿਚਕੀ ਵਿਚ ਵੀ ਸਹਿਨਾਈ ਨੂੰ ਸਟਦੇ ਰਹੇ...

ਰਾਤ ਦੀ ਭੱਲੀ ਨੂੰ ਕਿਸ ਨੇ ਬਾਲਿਆ
ਖੋਲਦੀ ਹੈ ਦੇਗ ਸੂਰਜ ਦੀ ਕਿਰਨ
ਸ਼ਾਤ ਹੈ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਾਲਿਓ ।
ਦੇਗ ਵਿਚ ਵਿਰ ਬੈਠਣਾ ਹੈ ਵਿਸ਼ਵ ਨੇ

ਸੂਰਜ ਦਾ ਗੁੱਧ ਖੜਾ ਸੀ ਬਿਨਨਾ ਕਿਸੇ ਨੇ ਤੋੜੀਆ
ਤੇ ਚੰਨ ਦਾ ਗੋਟਾ ਕਿਸੇ ਅੰਬਰ ਤੋਂ ਅੱਜ ਉਥੇਕਿਆ..
ਸੂਰਜ ਦਾ ਘੋੜਾ ਹਿਣਕਿਆ, ਚਾਨਣ ਦੀ ਕਾਫੀ ਲਹਿ ਗਈ
ਉਮਰਾਂ ਦੇ ਪੈਂਡੇ ਮਾਰਦਾ—ਧਰਤੀ ਦਾ ਪਾਂਝੀ ਹੈ ਪਿਆ

ਚਾਨਣ ਦੀ ਫੁਲਕਾਰੀ ਤੋਪਾ ਕੋਣ ਭਰੇ ।
ਅੰਬਰ ਦਾ ਇਕ ਆਲਾ ਸੂਰਜ ਬਾਲ ਦਿਆਂ
ਮਠ ਦੀ ਉੱਚੀ ਮਮਟੀ ਦੀਵਾ ਕੋਣ ਧਰੇ...

ਅੱਖਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹੁੰਦ ਭਾਲੇਕੀ ਕਿਰਦੀ ਪੇੜ ਦਾ ਰੇਤਾ ਨੂੰ
ਸੂਰਜ ਦੀ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਕਰਦੀ ਧਰਤੀ ਗਈ ਖਲੋ...

ਨਜ਼ਰ ਦੇ ਅਸਮਾਨ ਤੋਂ ਹੈ ਟੁਰ ਗਿਆ ਸੂਰਜ ਕਿਤੇ
ਚੰਨ ਵਿਚ ਜਹ ਓਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਥ ਅਜੇ ਆਂਦੀ ਪਈ.

ਸੂਰਜ ਨੇ ਕੁਝ ਘਾਬਰ ਕੇ ਅੱਜ ਚਾਨਣ ਦੀ ਇਕ ਬਾਰੀ ਖੋਲ੍ਹੀ
ਬੋਦਲ ਦੀ ਇਕ ਬਾਰੀ ਭੀੜੀ, ਉਤਰ ਗਿਆ ਨੂੰਰੇ ਦੀ ਪੋੜੀ. .

ਅੰਬਰ ਆਸ਼ਕ ਉੱਧੀ ਪਾਈ ਬੈਠਾ ਉਂਦ ਦਾ ਹੁੱਕਾ ਪੀਏ
ਸੂਰਜ ਦਾ ਇਕ ਰੋਲਾ ਲੈ ਕੇ, ਤੀਵਾਂ ਪਾਏ ਹੋਰ ਚੁਭਾਵੇ ..

ਪੂਰਬ ਦੀ ਅੱਜ ਮੰਜੀ ਖਾਲੀ ਰੋਟੀ ਸਵੇਰ ਬਹਿਰ ਨਾ ਆਈ
ਅੰਬਰ ਬੋਰਾ ਚੁੰਡ ਹਿਰਾ ਹੈ ਧਰਤੀ ਦੀ ਹਰ ਚੁੰਦਕ ਖਾਈ...

ਮੂੰਹ ਦੇ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਦੀ ਬਾਞੋਂ ਰਹਿ ਰਣੀਆਂ ਬੁਰਫੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ
ਅੰਬਰ ਦੇ ਵਿਚ ਉੱਠਣ ਪਈਆਂ—ਰਾਤਾਂ ਜਿਵੇਂ ਕਾਲੀਆਂ ਇੱਲਾਂ..

ਸੂਰਜ ਇਕ ਬੇੜੀ ਹੈ—ਜੋ ਪੱਛਮ ਦੀ ਛੱਲ ਨਾਲ ਭੁੱਥ ਗਈ / ਸੂਰਜ ਇਕ ਰੂਹ ਦਾ ਗੀਤਕਾਰ ਹੈ—
ਜਿਹਨੂੰ ਗਹਿਰੀ ਘਟਾ ਨੇ ਭੁੱਥ ਦਿਤਾ / ਸੂਰਜ ਕਾਇਆਂ ਦਾ ਇਕ ਸੰਗਠ ਹੈ—ਜੋ ਸੰਥ ਕੇ ਸਰਕੜ
ਬਣ ਗਿਆ / ਸੂਰਜ ਦਿਲ ਦੀ ਅੱਗ ਤੇ ਸੋਖਣਾ ਹੈ—ਜਿਹਨੇ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਦੀ ਅੱਗ ਕੋਲੋਂ ਕੋਲਾ
ਮੰਗ ਕੇ ਆਪਣੀ ਅੱਗ ਸੁਲਗਾਈ / ਸੂਰਜ ਸੁਈਆਂ ਦੀ ਇਕ ਪਟਲੀ ਹੈ, ਜਿਹਦੀਆਂ ਸੁਈਆਂ
ਮੇਰੇ ਪਟਿਆ ਵਿਚੋਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਹੋ ਗਈਆਂ / ਸੂਰਜ ਇਕ ਬੱਲਦੀ ਦੇਗ ਹੈ—ਜਿਹਦੇ ਵਿਚ ਮੇਰੇ
ਇਸ਼ਕ ਨੇ ਬਹਿਣਾ ਹੈ / ਸੂਰਜ ਇਕ ਰੁੱਖ ਹੈ—ਜਿਹਦੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਿਰਨਾਂ ਤੋੜ ਲਈਆਂ /
ਸੂਰਜ ਇਕ ਘੋੜਾ ਹੈ—ਜਿਹਦੇ ਉੱਤੇ ਚਾਨਣ ਦੀ ਗਈ ਲਹਿ ਗਈ / ਸੂਰਜ ਇਕ ਦੀਵਾ ਹੈ—
ਜਿਹਨੂੰ ਅੰਬਰ ਦੇ ਆਲੇ ਵਿਚ ਰੱਖ ਕੇ ਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ / ਸੂਰਜ ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਾਂਗ ਹੈ—
ਜੋ ਘਰਗਾ ਕੇ ਖਾਣੇ ਦੀਆਂ ਪੋੜੀਆਂ ਉੱਤਰ ਜਾਵਾ ਹੈ / ਸੂਰਜ ਇਕ ਭੁੱਖਾ ਹੋਇਆ ਕੋਲਾ ਹੈ—
ਜਿਹਦੇ ਨਾਲ ਅੰਬਰ ਅੱਸੀਆਂ ਪਾਵਾ ਹੈ / ਸੂਰਜ ਇਕ ਆਸ ਹੈ—ਜਿਹਦੇ ਛਿਨਾਂ ਰਾਤਾਂ ਆਸਮਾਨ
ਵਿਚ ਕਾਲੀਆਂ ਇਲਾ ਵਾਂਗ ਉੱਡ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਇਹ ਸੂਰਜ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਰੂਪ ਦੇਖ ਰਹੀ ਹਾਂ,
ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਚੋਣਨਤਾ ਦਾ ਰੂਪ ਕੀ ਹੈ

ਦਿਲ ਦੇ ਵੇਹਲੇ ਰਾਤ ਹੈ ਗਈ ਏਸ ਦਾਗ ਨੂੰ ਕਿੰਜ ਸੁਆਵਾ
ਦਿਲ ਦੇ ਕੋਠੇ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਿਆ ਏਸ ਦਾਗ ਨੂੰ ਕਿੰਜ ਛੁਪਾਵਾ..

ਹੁਣੇ ਪ੍ਰਭਾਤ ਹੋਈ ਹੈ—

ਛਾਤੀ ਨੂੰ ਚੰਦ ਕੇ ਛਾਤੀ ਦੇ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦੀ ਕਿਰਨ ਪਈ ਹੈ...

ਜਿੰਦਗੀ ਜੋ ਸੂਰਜ ਤੋਂ ਬਹੁ ਹੁੰਦੀ ਹੈ—ਅੱਧ ਗ੍ਰਹਿ ਲੰਘ ਕੇ ਅਖੰਡ ਫੇਰ ਸੂਰਜ ਵੱਲ ਮੜਦੀ ਹੈ—
ਇਹ ਅਮਲ ਵੀ ਅਚੇਤਨ ਤੌਰ ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਅੱਜ ਉਹਨੂੰ ਚੇਤਨ ਤੌਰ ਤੇ ਵੇਖ ਰਹੀ ਹਾਂ

ਦਿਲ ਦੇ ਪਾਣੀ ਛੱਲ ਜੁ ਉਲੀ ਛੱਲ ਦੇ ਪੈਰੀ ਸਫਰ ਸੁਣੀਂਦਾ
ਕਿਰਨਾਂ ਸਾਨੂੰ ਸੋਦਣ ਆਈਆਂ—ਹੁਣ ਸੂਰਜ ਦੇ ਘਰ ਚੱਲ ਦੇ.

ਛਾਤੀ ਮਹੱਬਤਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਤੇ ਇਲਾਵਾ ਸੂਰਜ ਹੋਰ ਨਜ਼ਮਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਬੋਲੀ ਆਂਦਾ ਭਿਰਾ—
ਜਿਵੇਂ ਹੋ ਚੀ ਮਿੱਠੂ ਦੇ ਮੇਲ ਤੇ ਮੈਂ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖੀ ਸੀ—

ਦੀਅਰਨਾਮ ਦੀ ਧਰਤੀ ਕੋਲੋਂ ਪੈਣਾ ਵੀ ਅੱਜ ਪੁੱਛਣ ਪਈਆਂ

ਤਵਾਰੀਖ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਅੱਗੂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਅੱਜ ਪਿਛਲੀ ਰਾਤ ਇਕ ਹਰਿਆਉਲਾ ਸੁਖਨਾ ਆਇਆ

ਅੰਬਰ ਦੇ ਬੇਤਾ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਸੂਰਜ ਕਿਸ ਨੇ ਬੀਜਿਆ।

ਅਤੇ ਜੰਗ ਦੀਆਂ ਤਿਆਨਕ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਤੇ ਸੁਰਖਰੂ ਹੋਈ ਧਰਤੀ ਦੀ ਤਮੀਨਾ ਵਿਚ ਜੋ
ਨਜ਼ਮਾਂ ਲਿਖੀਆਂ

ਧਰਤੀ ਨੇ ਅੱਜ ਪੁੱਛ ਭੇਜਿਆ—ਕਿਹੜਾ ਲਿਖੇ ਭਵਿੱਖ ਦੀ ਲੋੜੀ

ਰਾਹਿੰਦੇ ਨੇ—ਇਕ ਆਸ ਪਈ ਕਿਰਨਾਂ ਦੀ ਕੁੱਖੇ

ਪੁਰਖ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਭਾਹਿਆ, ਜੋਦੀ ਖਸਤੀ ਇਕ ਪ੍ਰਭੂ

ਸੂਰਜ ਪਿਆ ਰਾਤ ਦੀ ਕੰਧੇ...

ਅਗਲ ਕਰੇ ਧਰਤੀ ਦੀ ਦਾਦੀ—

ਰਾਤ ਕਦੇ ਵੀ ਬਾਝ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਪੀੜ ਕਦੇ ਵੀ ਬਾਝ ਨਾ ਹੋਵੇ. .

ਇਹ ਸਾਫੀਆਂ ਨਗਮਾਂ ਉਹ ਹਨ ਜੋ 1947 ਤੋਂ 1956 ਦੇ ਵਿਚਲੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਗਲੇ 13 ਵਰ੍ਹੇ ਹਨ, ਕੇਵਲ ਇਹੀ ਹਾਂ—ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੂਰਜ ਦਾ ਸ਼ਿਕਰ ਹੈ

ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਵੇਲਾ ਯਾਦ ਹੈ

ਜਦ ਇਕ ਟੋਟਾ ਧੁੱਪ ਦਾ, ਸੂਰਜ ਦੀ ਓਰਲ ਪਕੜ ਕੇ

ਨੂੰਹੇ ਦਾ ਮੇਲਾ ਦੇਖਦਾ, ਭੀੜਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਗੁਆਂਢਿਆਂ...

ਭਾਲੀਆਂ ਦੇ ਚਿੱਕੜ ਲੰਘ ਕੇ ਮੇ ਅੱਧ ਰੂ ਆਵੇਂ, ਕਿਤੇ
ਮੈਂ ਪੈਰ ਤੋਰੇ ਥੋਂ ਦਿਆਂ

ਬੁੱਝ ਤੇਰਾ ਸੂਰਜੀ—

ਯੰਬਲ ਦੀ ਕੰਠੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਮੈਂ ਹੋਡਾਂ ਦਾ ਠਾਠ ਭੰਨ ਲਾ

ਇਕ ਕੋਲੀ ਧੁੱਪ ਦੀ ਮੈਂ ਡੀਕ ਲਾ ਕੇ ਪੀ ਲਵਾਂ

ਤੇ ਇਕ ਟੋਟਾ ਧੁੱਪ ਦਾ ਮੈਂ ਕੱਖ ਦੇ ਵਿਚ ਧਾ ਲਵਾਂ .

ਮੈਂ ਕੋਠੜੀ ਦਰ ਕੋਠੜੀ ਰੋਜ਼ ਸੂਰਜ ਜੀਅਦੀ

ਮੈਂ ਰੋਜ਼ ਸੂਰਜ ਜੀਅਦੀ ਤੇ ਰੋਜ਼ ਸੂਰਜ ਯਤੀਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ.

ਦੇਸ ਨਗਰ ਦੀ ਸੁਪਨੇ ਆਂਦੇ

ਕਿੰਨੀਆਂ ਵੀ ਸੋਚਾਂ ਨੂੰ ਡੀੜੇ, ਫਿਰ ਵੀ ਅੰਦਰ ਆ ਜਾਂਦੇ ਨੇ

ਕਿਧਰੇ ਸੰਗਮਰਮਰੀ ਵਾਦੀ, ਦੱਸ ਇਸ 'ੀ ਹਾ ਜਾਂਦੇ ਨੇ

ਸਾਰਾ ਨਗਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਖੇ-ਨੀਵਾਰ ਦੇ ਵਿਚ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ ਏ

ਦੇਰ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦਾ ਇਕ ਅੱਡੀ ਰੋੜਾ ਉੱਸ ਨੂੰ ਲੱਗੇ. .

ਡੇਰੂ ਘੰਟੇ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ—

ਜਿਉਂ ਬੰਦਲ ਦਾ ਇਕ ਟੋਟਾ ਔਸ ਸੂਰਜ ਦੇ ਨਾਲ ਟਾਕਿਆ

ਉਧੇੜ ਲੱਗੀ ਹਾਂ ਪਰ ਖੁਝ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ, ਤੇ ਸਾਪਦਾ—

ਕਿ ਸੂਰਜ ਦੇ ਲਾਲ ਝੰਗੇ ਵਿਚ ਇਹ ਦੰਦਾੜ ਕਿਸੇ ਉੱਠਿਆ ਹੈ .

ਸੂਰਜ ਤੂੰ ਗਾਰੇ ਖੂਨ ਮਾਛ ਹਨ

ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਹਰ ਇਨਸਾਨ ਦਾ—

ਜ਼ੋਰ ਰੋਜ਼ ਇਕ ਦਿਨ ਬਤਲ ਕਰਦਾ ਹੈ .

ਹਨੇਰੇ ਦੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਜਾਲ ਪਾਇਆ ਸੀ

ਕਥ ਕਿਰਨਾਂ, ਝੜ ਮੱਛੀਆਂ, ਪਕੜਣ ਲਈ

ਕਿ ਜਾਲ ਵਿਚ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਸ਼ੁਰਮ ਆ ਗਿਆ ।

ਏਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਲੈਨਿਨ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜਦੋਂ ਸਮਝਮਿਤਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਨਜ਼ਮ ਵਿਚ ਵੀ
ਸ਼ੁਰਮ ਦਾ ਛਿਕਰ ਹੈ—

ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਪਾਤਰ ?

ਮੇਰੀ ਕੰਧ ਦੇ ਕੈਲੰਡਰ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਤੂੰ ਰੋਜ਼ ਉਸ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਬਦਲਦਾ

ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਨਵੇਂ ਦਿਹਾ ਵਾਂਗ ਮਿਲਦਾ ।

ਕੈਲੰਡਰ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਕੇ ਤੂੰ ਸ਼ੁਰਮ ਤੇ ਨਿਕਲ ਫੁਰਦਾ ਹੈ

ਤਾਂ ਇਕ ਧੁੱਪ ਨਿਕਲ ਆਂਦੀ ਹੈ...

ਕੱਚੇ ਗਰਭ ਦੇ ਅਰੇਏ, ਮੇਰਾ ਜੀਆਂ ਨਾ ਖਲੋਏ

ਬੈਠੀ ਚਿਤਕਣਾ ਪਾਇਆ, ਤੇ ਸਾਧੇ ਮੋੜਣ ਹਿੱਲਿਆ

ਮੈਂ ਚਾਟੀ ਟੋਭ ਪਾਇਆ ਤਾਂ ਸ਼ੁਰਮ ਦਾ ਪੇੜਾ ਨਿਕਲਿਆ...

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਪਤਨੀ ਸਲੋਖਣੀ ਵੱਲੋਂ ਜੋ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖੀ—ਉਹ ਸਾਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਸ਼ੁਰਮ ਨਾਲ
ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ

ਮੈਂ ਇਕ ਛਾ ਸਾਂ—ਇਕ ਛਾ ਹਾਂ

ਮੈਂ ਸ਼ੁਰਮ ਦੀ ਯਾਦਾਂ ਸੰਗ ਯਾਦਾਂ ਕੀਤੀ, ਸ਼ੁਰਮ ਦੀ ਧੋਂ ਪੀਤੀ

ਤੇ ਉੱਪ ਦੀ ਇਕ ਨਦੀ ਵਿਚ ਧੁੰਡੀ

ਇਹ ਸ਼ੁਰਮ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ੁਰਮ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਦਾ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਸੀ

ਛਾ ਦੀ ਇਸ ਕੰਧ ਤੂੰ ਇਕ ਫੁਕਮ ਸੀ

ਕਿ ਆਪਣੇ ਹੱਲੇ 'ਚੋਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਰਨਾਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦੇਣਾ ਸੀ

ਕਿਰਨਾਂ ਦੀ ਜਨਮ-ਪੀੜ ਸਹਿਣੀ ਸੀ

ਤੇ ਛਾ ਦੀ ਛਾਤੀ ਦੇ ਵਿਚ ਕਿਰਨਾਂ ਨੂੰ ਉੱਪ ਚੁੰਘਾਦਾ ਸੀ

ਤੇ ਜਦੋਂ ਸ਼ੁਰਮ ਨੇ ਚਾਰੇ ਚੱਢ ਘੁੰਮਣੇ ਸਨ, ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਜਾਣਾ ਸੀ

ਤਾਂ ਛਾ ਨੇ ਹਿੱਛੋ

ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਨ੍ਹੇ ਫਿਲ੍ਹੇ ਕਰਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਨੂੰ ਜਿਤਾਣਾ ਸੀ...

ਸ਼ੁਰਮ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਿਥੇ ਅਨੇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਤਾਇਆ—ਉਥੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਤੇਜ਼ ਤਕ ਨੂੰ ਵੀ ਚਿਤਕ ਗਈ—

ਇਕ ਕੋਠੀ ਉੱਪ ਦੀ ਮੈਂ ਡੀਕ ਲਾ ਕੇ ਪੀ ਲਵਾਂ

ਤੇ ਇਕ ਟੋਟਾ ਉੱਪ ਦਾ ਮੈਂ ਕੁੱਖ ਦੇ ਵਿਚ ਪਾ ਲਵਾਂ..

ਤੇ ਸ਼ੁਰਮ ਤੋਂ ਧਾਰਣ ਕੀਤੇ ਗਰਭ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ੁਰਮ ਜੰਮਣ ਦੀ ਫੀਲ ਤਕ ਇਹ ਛਿਕਰ ਪਹੁੰਚਿਆ

ਕੋਠੜੀ ਦਰ ਕੋਠੜੀ, ਮੈਂ ਰੋਜ਼ ਸ਼ੁਰਮ ਜੰਮਦੀ ..

ਤੇ ਰੋਜ਼ ਸ਼ੁਰਮ ਯਤੀਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ..

ਪੂਰਾ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਵਿਚ ਮੈਂ ਕਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਸੀ ਉਹਦੀ
 ਤਬਾਹੀ ਹੈ—ਕਿ ਉਹਦੀ ਹੋਵੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕੰਧ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਤਕ ਵੀ ਲੈ ਗਈ ਹਾਂ—ਏਸ ਸੋਚ ਨੂੰ
 ਸਲੋਖਣੀ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਵੀ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ..

ਜਾਪਦਾ ਹੈ—ਮੇਰੇ ਵਰਗੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਕਾਢੇ ਕਿਹੜੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਹੋਣ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿਹੜੀ ਸਦੀ ਵਿਚ,
 ਕਕਨੂਸੀ-ਨਮਲ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—ਕਕਨੂਸ ਪੰਛੀ ਚੀਲ੍ਹ ਦੇ ਨਾਥ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਖੰਭ ਓਮਕੀਲੇ ਕਿਰਮਚੀ ਤੇ
 ਸਨੇ ਰੰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਕੋ ਇਕ-
 ਇਕੋਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹਦੀ ਉਮਰ ਘੱਟ ਘੱਟ ਪੰਜ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਕਈ ਇਸ ਦੀ ਉਮਰ
 ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਚਾਰ ਸੌ ਇਕਾਠ ਵਰ੍ਹੇ ਗਿਣਦੇ ਹਨ। ਇਹਦੀ ਉਮਰ ਦਾ ਕਿਆਸ ਸਤਾਨਵੇਂ ਹਜ਼ਾਰ
 ਦੇ ਸੌ ਸਾਲ ਦੀ ਹੈ। ਉਮਰ ਦੀ ਮਿਆਦ ਜਦੋਂ ਮੁਹੱਤ ਲਗਦੀ ਹੈ—ਇਹ ਸੁਗੰਧਿਤ ਫੁੱਲ ਦੀਆਂ
 ਟਾਹਟੀਆਂ ਜੋੜ ਕੇ ਇਕ ਆਲ੍ਹਣਾ ਬਣਾ ਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਆਲ੍ਹਣੇ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ ਗੋਂਦਾ ਹੈ—ਜਿਹਦੇ
 ਨਾਲ ਇਕ ਅੱਗ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸਣੇ ਆਲ੍ਹਣੇ ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਸੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਦੀ
 ਰਾਖ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨਵਾ ਕਕਨੂਸ ਜਾਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੀ ਸੁਗੰਧਿਤ ਰਾਖ ਨੂੰ ਸਮੇਟ ਕੇ ਸੂਰਜ
 ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉਹ ਰਾਖ ਸੂਰਜ ਦੇ ਅੱਗੇ ਚੜ੍ਹਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ
 ਇਹਦੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨਦੇ ਹਨ—ਕਿ ਇਹ ਜਦੋਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਅਖੀਰੀ ਵਕਤ ਨੂੰ
 ਬਿਆਸ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਆਪ ਹੀ ਉੱਡ ਕੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—ਤੇ ਪੂਰਾ ਦੀ
 ਅੱਗ ਵਿਚ ਬੇਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜਦੋਂ ਅੱਗ ਵਿਚ ਅਸਲੋਂ ਰਾਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—ਤਾਂ ਇਹਦੀ ਰਾਖ
 ਵਿਚੋਂ ਨਵਾ ਕਕਨੂਸ ਜਨਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

ਇਜ਼ਿਪਟ ਦੇ ਪਰਾਤਨ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਇਸ ਪੰਛੀ ਦਾ ਘਰ ਉਥਲ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—ਜਿਥਰ
 ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਲਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਸ ਪੰਛੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਮੀਨ ਅਰਥ ਜਾਂ
 ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਚੜ੍ਹਤਾ। ਇਸ ਲਈ—ਕਿ ਸਗੰਧਿਤ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀਆਂ
 ਟਾਹਟਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਜੁੜਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਕ ਲੈਟਿਨ ਯਾਇਰ ਨੇ ਕਕਨੂਸ ਨੂੰ ਰੋਮਨ-ਰਾਜ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਸੀ। ਕੁਝ ਪਾਦਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ
 ਕ੍ਰਾਈਸਟ ਦੇ ਮਕਨ ਤੇ ਮੁੜ ਜੰਝੂਣ ਦੀ ਵਾਰਤਾ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਗੋਦਾਰੀਆਂ
 ਦੀ ਕੋਥੇ ਜਿੰਨੇ ਕ੍ਰਾਈਸਟ ਦੇ ਜਨਮ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਨੂੰ ਕਲਮ ਵਾਲੀ ਦੀ ਹੋਵੇ
 ਨਾਲ ਜੋੜਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ—ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਦੇਸ ਦਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਕਿਹੜੀ ਸਦੀ ਦਾ।

ਇਕ ਰਾਤ

ਕਈ ਸੌਂਤ ਬਿਗਾਨੀਆਂ ਗੋਲਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਥੇ ਅਸਲੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਅਸਪੈ
 ਲਹੁ ਮਾਸ ਵਿਚ ਭਿੰਨ ਜਾਵੀਆਂ ਹਨ—ਇਕ ਵਾਰ ਰਾਤ ਨੂੰ ਮਹਾਭਾਰਤ ਪੜ੍ਹਦੀ ਪੜ੍ਹਦੀ ਸੌਂ ਗਈ—
 ਸਪਨੇ ਵਿਚ ਰੱਖਿਆ ਇਕ ਕਬੂਤਰ ਉਡਦਾ ਆਇਆ, ਤੇ ਉਹਨੇ ਮੋਲੀ ਝਲੀ ਵਿਚ ਪਲਾਹ ਲੈ
 ਲਈ। ਵੇਖਿਆ—ਉਹਦੇ ਧਿਛੇ ਉਡਦਾ ਬਾਜ ਦੀ ਸੀ। ਤੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਉਸ ਕਬੂਤਰ ਨੂੰ ਮੰਗ

ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਬੂਤਰ ਆਪਣੀ ਜਨ ਦੀ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਮੰਗਦਾ ਘੁੰਟਾ ਕੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਬਾਬ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਆਖਿਆ ਜੋ ਕਬੂਤਰ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ, ਤਾਂ ਇਹਦੀ ਬਾਏ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਦਾ ਮਾਸ ਤਲ ਕੇ ਦੇ ਦੇ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਨਾਲੋਂ ਮਾਸ ਲਾਹ ਕੇ ਉਹਦੇ ਵਜ਼ਨ ਦਾ ਤਲਣਾ ਚੁੱਕਿਆ ਪਰ ਕਬੂਤਰ ਹੋਰ ਤਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ, ਹੋਰ ਭਾਰਾ ਬੋਨਾ ਕਿ ਮੈਂ ਸ਼ਰੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਉਹਦੀ ਬਾਏ ਮਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ। ਇਕ ਹਾਸਾ ਬੰਨਾ ਵਿਚ ਕੁੱਜਿਆ, ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਾਰੇ ਪਿੱਛੇ ਵਿਚ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਕਬੂਤਰ ਮੇਰੀ ਕਲਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ—ਤੇ ਇਕ ਮੁਖਾਲਫ਼ਤ ਇਹਨੂੰ ਜਾਨੋਂ ਮਾਰ ਦੇਣ ਲਈ ਇਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਘਟੀ ਹੋਈ ਹੈ...

ਮੈਂ ਕਬੂਤਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਘੁੰਟ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਨਾਲ ਲਾਦੀ ਪਈ ਸਾਂ—ਕਿ ਮੇਰੀ ਨੀਂਦਰ ਖੁੱਲ੍ਹ ਗਈ, ਸਾਹਮਣੇ ਮਹਾਭਾਰਤ ਦਾ ਉਹ ਸਫ਼ਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਪਿਆ ਸੀ—ਜਿਹਦੇ ਵਿਚ ਬਾਹਰਵੇਂ ਅਧਿਆਏ ਵਿਚ ਅਗਾਊਂ ਦੇਵਤਾ ਕਬੂਤਰ ਦਾ ਭੋਸ ਵਟਾ ਕੇ ਰਜਾ ਉਸ਼ੀਨਰ ਕੋਲ ਪਨਾਹ ਮੰਗਣ ਆਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ਼ੀਨਰ ਉਹਦੀ ਬਾਏ ਆਪਣੇ ਪਿੱਛੇ ਦਾ ਮਾਸ ਵੱਟ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਏ ਹੋਏ ਬਾਬ ਨੂੰ ਉਹ ਕਬੂਤਰ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ।

ਇਸ ਅਟਨਾ ਨਾਲ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਿੰਦਤ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਪਛਾਣਿਆ ਨਹੀਂ—ਇਹ ਰਾਤ ਜਿਵੇਂ ਐਥੀਂ ਵੇਖ ਲਿਆ।

ਇਕ ਦਿਨ

ਉਹ ਵੀ ਇਕ ਦਿਨ ਸੀ—ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਬਾਏ ਦਿੱਜ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਲਿਖਣ ਦੀ ਥਾਂ ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਕਦੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਸ੍ਰੀ ਜੀਵਨੀ ਲਿਖਾਂਗੀ ਸਿਰਫ਼ ਦਸ ਸਤਰਾਂ ਲਿਖਾਂਗੀ। ਤੇ ਉਹ ਸਤਰਾਂ ਮੈਂ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਲਿਖ ਕੇ ਰੱਖ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਸਤਰਾਂ ਐਸ ਵੀ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਨ। ਤੇ ਐਸ ਵੀ ਉਹ ਓਨੀਆਂ ਹੀ ਮੋਚੀਆਂ ਹਨ, ਜਿੰਨੀਆਂ ਉਸ ਦਿਨ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਸਨ।

“ਮੇਰੀ ਲਿਖਤ ਕੀ ਨਜ਼ਮ ਤੇ ਕੀ ਨਸਬ, ਮੈਂ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਬੰਬੇ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਮੇਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹਕੀਕਤ ਨੇ, ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਇਸਕ ਕੀਤਾ ਤੇ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਰਜਿਤ ਮੇ ਲ ਵਿੱਚੋਂ ਇਹ ਲਿਖਤ ਪੈਦਾ ਹੋਈ।

ਜਾਦਵੀ ਹਾਂ—ਇਕ ਡੀਫ਼ ਕਾਨੂੰਨੀ ਬੰਬੇ ਦੀ ਕਿਸਮਤ ਇਹਦੀ ਕਿਸਮਤ ਹੈ ਤੇ ਇਹਨੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਕ-ਸਮਾਜ ਦੇ ਮੋਢੇ ਵੇ ਵੱਟ ਭੁਗਤਦੀ ਹਨ।

ਮਨ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਕੀ ਸੀ ਕੋਠ ਸੀ, ਇਹਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਕੰਧਕਤ ਬਹੁਤ ਹੁਸ਼ੀਨ ਹੋਵੇਗਾ, ਚਾਤੀ ਪੀਂਦਗੀ ਤੇ ਫੈ ਕੇ ਟੁੱਟ ਆਲਮ ਦੀ ਬੇਹਤਰੀ ਤੱਕ ਦੀਆਂ ਟੀਕਾਂ ਬਰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਹੀ ਮੇਰੀ ਹਕੀਕਤ ਆਪਣੀ ਔਕਾਤ ਨੂੰ ਡੂੰਘੇ ਕੇ ਇਹਨੂੰ ਇਸਕ ਕਰ ਬੈਠੀ। ਤੇ ਲਿਖਤ ਮੇਂ ਪੈਦਾ ਹੋਈ—ਹਮੇਸ਼ਾ ਕੁਝ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਲਾਵੇਰਿਸ ਡਰਟਕਦੀ ਰਹੀ।

ਤੇ ਐਸ ਵੀ ਮੇਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ—ਇਹ ਦਸ ਸਤਰਾਂ ਮੇਰੀ ਖੂਰੀ ਤੇ ਲੰਬੀ ਸ੍ਰੀ ਜੀਵਨੀ ਹੈ

ਇਕ ਨਜ਼ਮ

“ਚੰਦ ਨੇ ਛੱਡੀ” ਨਾਵਲ ਮੈਂ 1963 ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, 1964 ਵਿਚ ਛਪਿਆ ਤਾਂ ਅਛਵਾਹ

ਹੈਲ ਗਈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਇਹਨੂੰ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਪਰ ਇੰਸ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ, ਇਹ 1965 ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਵੀ ਛਪਿਆ ਤੇ 1966 ਵਿਚ ਉਰਦੂ ਵਿਚ ਵੀ।

ਏਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਫ਼ਿਲਮ ਲਈ ਸੋਦਿਆ—ਤਾਂ ਰੋਵੜੀ ਸ਼ਰਨ ਸ਼ਰਮਾ ਨੇ ਆਖਿਆ “ਨਹੀਂ, ਇਹ ਨਾਵਲ ਫ਼ਕਤ ਤੋਂ ਇਕ ਸਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇੰਦੁਸਤਾਨ ਅਜੇ ਇਹਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ” ਅਤੇ ਬਾਜੂ ਭੱਟਾਚਾਰੀਆ ਦੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਸਨ “ਇਸ ਨਾਵਲ ਤੇ ਜਦੋਂ ਫ਼ਿਲਮ ਬਣੇਗੀ, ਉਹ ਫ਼ਿਲਮ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਐਡਲਟ ਫ਼ਿਲਮ ਹੋਵੇਗੀ”—ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ, ਜਦੋਂ 1974 ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਟਰਾਂਸਲੇਸ਼ਨ ਕੀਤਾ, ਤਾਂ ਉਹਦੀ ਭੀੜੀਂਗ ਲਈ ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਇਹਦੀ ਕਿਰਦਾਰ ਅਲਕਾ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛਾ ਰਹੀ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਇਦ ਨਾਵਲ ਲਿਖਣ ਵੇਲੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਫਾਈ...

ਇਹਦਾ ਕਿਰਦਾਰ ਕੁਮਾਰ ਜਦੋਂ ਅਲਕਾ ਨੂੰ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸਮ ਦੀ ਭੁੱਖ ਲਈ ਉਹ ਕੁਝ ਦਿਨ ਅਜਿਹੀ ਅੰਤਰ ਕੋਲ ਜਾਵਾ ਰਿਹਾ ਜੋ ਰੋਜ਼ ਦੇ ਵੀਹ ਰੁਪਏ ਲੈਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਅਲਕਾ ਜਦੋਂ ਆਖਦੀ ਹੈ “ਸੋਚ ਰਹੀ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਔਰਤ ਵੀ ਮੈਂ ਹੁੰਦੀ ਜਿਹਦੇ ਕੋਲ ਤੁਸੀਂ ਵੀਜ਼ ਵੀਹ ਰੁਪਏ ਦੇ ਕੇ ਜਾਵੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ...” ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਪਛਾਣਾ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਯਾਦ ਆਇਆ—ਇਕ ਵਾਰ ਇਮਰੋਜ਼ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜ਼ਿਸਮ ਦੀ ਭੁੱਖ ਹੱਥੋਂ ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰ ਬਜ਼ਾਰ ਦੀ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਕੋਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਸਹਜ ਮਨ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ—“ਜੇ ਤੂੰ ਅਜਿਹੀ ਔਰਤ ਕੋਲ ਜਾਵਾ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਜੀਅ ਥਰਦਾ ਦੇ—ਉਹ ਵੀ ਮੈਂ ਹੁੰਦੀ”

ਪਹਿਚਾਣ ਆਈ—ਇਹ ਲਫ਼ਜ਼ ਜੋ ਅਲਕਾ ਨੇ ਆਖੇ, ਇਹ ਸਿਰਫ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਹੀ ਕਹਿ ਸਕਦੀ ਸੀ, ਹੋਰ ਕੋਈ ਔਰਤ ਨਹੀਂ... ਅਸੂਭਾਵਕ ਹਾਲਤ ਦੀ ਸਭਾਵਕਤਾ ਸਾਇਦ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਲਈ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਅਲਕਾ ਉਹਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ।

ਭਾਵੇਂ ਹਰ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨਾਲ ਲੇਖਕ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਸਾਂਝ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਕ ਵਿੱਥ ਹਰ ਸਾਂਝ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਅਲਕਾ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਜਾਪਿਆ—ਉਹ ਵਿੱਥ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ... ਉਸ ਰਾਤ (ਸੰਤ ਸਤੰਬਰ 1974 ਦੀ ਰਾਤ) ਮੈਂ ਅਲਕਾ ਨੂੰ ਮੁਖਾਬਰ ਹੋ ਕੇ ਇਕ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖੀ—ਪਹਿਚਾਣ

ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਚਾਖੀਆਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਨ

ਤੇ ਇਕ ਇਕ ਚਾਖੀ ਇਕ ਇਕ ਬੁਰੇ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਦੇਂਦੀ ਸੀ।

ਫੁਰੇ ਤੋਂ ਆਵਾਹ—ਕਿਸੇ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ

ਤੇ ਮੋਟੇ ਪਰਦੇ 'ਚ ਵਧੇਰਿਆ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸੱਟ ਕਮਰਾ ਵੀ

ਤੇ ਘਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖ—

ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਮੇਰੇ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ

ਮੇਰੀ ਛਾਤੀ ਦੀ ਪੀੜ ਵਾਲੀ—

ਪੀੜ, ਜੋ ਦਿਹੜੇ ਵੇਲੇ ਜਾਗਾ ਤਾਂ ਜਾਗ ਪੈਂਦੀ ਸੀ

ਤੇ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਸਪਨਿਆਂ 'ਚ ਉਤਰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ

ਪਰ ਵੇਰ ਵੀ

ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਹਿਫਾਜ਼ਤ ਦੀ ਲੀਕ ਫਰਹੀ, ਇਕ ਰਾਮ ਰਾਜ ਹੁੰਦੀ ਸੀ

ਤੇ ਜਿਸ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਚਾਹਦੀ ਸਾਂ
 ਘਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਘਰਾਂ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ
 ਉਸ ਲੀਕ ਕੋਲੋਂ ਪਰਤ ਜਾਂਦੀ ਸਾਂ
 ਤੇ ਔਰ ਵੇਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅੰਧਰੂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਾਪ ਅੰਦੀ ਸਾਂ ..
 ਵੇਖ । ਜਿੰਨੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਿਰਦਾਰ ਹਨ
 ਉਨੀਆਂ ਹੀ ਚਾਬੀਆਂ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸਨ
 ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ—

ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਘਰ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਵੀ ਸਨ ..
 ਸਾਇਦ ਉਹ ਕਿਤੇ ਹੁਣ ਵੀ ਹਨ, ਪਰ ਅੱਜ ਇਕ ਚਾਬੀ ਦਾ ਰੋਤਕ
 ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਘਰ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਿਆ, ਤਾਂ ਵੇਖਿਆ—
 ਉਹ ਰਾਮਕਾਰ ਮੇਰੇ ਪੈਰਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਪਿੱਛੇ ਹੈ
 ਤੇ ਸਾਹਮਣੇ—ਤੇਰੇ ਸੌਣ ਬਾਰੇ ਵਿਚ—ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਮੈਂ ਹਾਂ

ਇਹ ਮੇਰੀ ਇਕੋ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਨਜ਼ਮ ਹੈ—ਜੋ ਆਪਣੇ ਹੀ ਰਚੇ ਕਿਰਦਾਰ ਨੂੰ ਮੁਖਾਤਬ ਹੋ ਕੇ
 ਮੈਂ ਲਿਖੀ ਹੈ ।

ਇਕ ਤੀਉੜੀ

ਅੱਜ ਦੀ ਸਾਹਮਣੇ ਵੇਖ ਸਕਦੀ ਹਾਂ—ਇਕ ਤੀਉੜੀ ਹੈ ਮੇਰੇ ਬਪ ਦੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਪਈ ਹੋਈ ਨਹੀਂ,
 ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਖਲੋ ਕੇ ਕਈ ਟਰਿਕਾ ਫੁੱਲ ਮੈਨੂੰ ਡੱਕਦੀ ਪਈ । ਮੇਰੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾਨ, ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰਸਾਨੀ
 ਬਦਲੀ ਪਈ

1936 ਦੇ ਮੁੱਢ ਦੀ ਗੱਲ—ਜਦੋਂ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਕਿਤਾਬ ਛਪੀ ਸੀ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਕਪੂਰਥਲਾ ਨੇ
 ਮੇਰੀ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਬਜ਼ੁਰਗਾਨਾ ਪਿਆਰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਦੇ ਸੋ ਰੁਪਿਆ ਮੇਰੇ ਨਾਂ ਤੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ । ਏ
 ਵੇਰ ਬੈਠੇ ਜਿਹੇ ਦਿਨ ਪਿੱਛੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨਾਤਾ ਨੇ (ਉਹ ਕਦੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜੀ ਦੀ ਸਾਗਿਰਦ ਸੀ)
 ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਸਾਡੀ ਦਾ ਪਾਰਸਲ ਉਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਵਜੋਂ ਭੇਜਿਆ ਸੀ । ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਚੀਜ਼ਾਂ
 ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ ਆਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਵੇਰ ਹਰ ਇਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਡਾਕੀਏ ਨੇ ਘਰ ਦਾ ਚੁਹਾ ਖੜਕਾਇਆ
 ਮੇਰੇ ਬਾਲ ਜਰੇ ਮਨ ਨੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਹੋਰ ਮਨੀਆਰਤਰ ਜਾਂ ਪਾਰਸਲ ਦੀ ਗੰਢ ਕਰ
 ਲਈ, ਉਹੋ ਨਿਕਲਿਆ 'ਅੱਜ ਫੇਰ ਕੋਈ ਦਿਨਾਮ ਆਇਆ' ਏ—ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਅਜੇ ਹਕ, ਸਣੇ ਆਪਣੇ
 ਪਿੱਛੇ ਦੀ ਕੰਬਣੀ ਦੇ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਤੀਉੜੀ ਦੇਰੇ ਹੈ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਵਲ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਮੱਥੇ
 ਤੇ ਪੈ ਗਈ ਸੀ ।

ਉਸ ਦਿਨ ਦੇਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਸਖ਼ਸੀਅਤ ਵੇਖਣਾ
 ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਮੈਂ ਉਸ ਇਕ ਫਿਕਰੇ ਨਾਲ ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਹੋ ਗਈ ਸਾਂ, ਬਸ ਏਨਾ ਸਮਝਿਆ
 ਸੀ ਕਿ ਵਿਰੇ ਜਿਹੀ ਆਸ ਜਾਂ ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਚੀਜ਼ ਹਾਲਤ ਗੱਲ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਜਿਹੜੀ ਥਾਂ ਤੇ ਇਕ
 ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਫੋਟਿਆਂ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਪਿੱਛੇ ਪੜਾ ਲੱਗਾ ।

ਤੇ ਜਦੋਂ ਪੜਾ ਲੱਗਾ—ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਮੱਥੇ ਦੀ ਥਾਂ ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਮੱਥਾ ਮੇਰਾ ਨਿਰਾਸ਼ਾਨ ਬਣ

ਰਿਆ। ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਖਿਆਲਾਂ ਦੀ ਇਹ ਜਿਹੀ ਵਾਪਸ ਕੀਤੀ ਕਿ ਫੇਰ ਕਦੇ ਮੈਨੂੰ ਅਖੇੜ ਦੀ ਇਹ ਜਿਹਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

ਅੱਜ ਸੋਚਦੀ ਹਾਂ—ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਲੈਣ ਦੇ ਖਿਆਲ ਤੋਂ ਉਹ ਇਕ ਤੀਰ੍ਹਤੀ ਮੈਨੂੰ ਕਿਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਸਰਬਰੂ ਕਰ ਗਈ। ਸੁਤੰਤਰ ਕਰ ਗਈ, ਤਾਂ ਉਸ ਤੀਰ੍ਹਤੀ ਨਾਲ ਖਿਆਲ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ—ਉਸ ਦਿਨ ਉਹ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੇ ਮਥੇ ਤੇ ਨਾ ਪੈਂਦੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਦੇ ਉਹ ਜਿਹੀ ਸੋਚ ਨਾਲ ਛਿੰਦਿਕੀ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਤੀਰ੍ਹਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ। ਪਰ ਖੁਸ਼ ਹਾਂ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦਿਨ ਦਾ ਮੌਜਾ ਨਸੀਬ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਹਦੇ ਉੱਤੇ ਉਹ ਤੀਰ੍ਹਤੀ ਪੈ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਇਹ ਹੀ ਇਕ ਰਾਤ ਦੀ ਤੀਰ੍ਹਤ ਹੈ। 1936 ਇਕ ਰਾਤ—ਮੇਰੇ ਵਿਆਹ ਵਾਲੀ ਜਿਸ ਰਾਤ ਮੇਂ ਮਕਾਨ ਦੀ ਛੱਤ ਤੇ ਜਾਂ ਕੇ ਹਟੇਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠ ਰਹੀ ਸਾਂ। ਮਨ ਵਿਚ ਸਿਰਫ਼ ਇਕੋ ਗੱਲ ਆਈ ਸੀ, ਜੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਰ ਸਕਾਂ। ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਪਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਛੱਤ ਦੇ ਛੱਤ ਤੇ ਆਏ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਕੋ ਛਿੰਨਰ ਕੀਤੀ ਮੈਂ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ।

ਭਰਾਤ ਆ ਕੁੱਝੀ ਸੀ, ਰਾਤ ਦਾ ਖਾਣਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਕਿ ਮਿਤਾ ਜੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਨੇਹਾ ਖਿੰਡਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਸਤਰੇਦਾਰ ਪੁੱਛੇ ਤਾਂ ਕਹਿ ਦੇਣਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਦੋਨੇ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਿਆ ਨਕਦ ਵੀ ਦਾਜ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਆਹ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਡੂੰਘੀ ਤਸੱਲੀ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਵੀ ਪਰ ਇਸ ਸੁਨੇਹੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ਇਸ਼ਾਰਾ ਸਮਝਿਆ। ਉਹ ਰੋਲ ਦੇਣਾ ਨਕਦ ਰੁਪਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਘਬਰਾ ਗਏ। ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ—ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਇਕੋ ਸੋਚ ਸੀ ਜੇ ਮੈਂ ਅੱਜ ਰਾਤ ਮਰ ਸਕਾਂ..

ਕਦੀ ਘੱਟਿਆਂ ਦੀ ਇਸ ਘਬਰਾਹਟ ਨੂੰ, ਉਸ ਰਾਤ ਮਹਿਮਨ ਆਈ ਹੋਈ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਮਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸਟੇਲੀ ਪ੍ਰੀਤ। ਕੋਹ ਨੇ ਕੁਝ ਸਮਝ ਲਿਆ ਤੇ ਇਕੱਲਿਆਂ ਹੋ ਕੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਜਾਗੀਆਂ ਲੇਕੇ ਲੀਆਂ ਸੂਤੀਆਂ ਲਾਚ ਕੇ ਮੇਰੇ ਮਿਤਾ ਦੇ ਅੰਗੇਰੇ ਤੇ 'ਦੁਨੀਆਂ' ਪਿਤਾ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਤਰ ਤਰ ਆਈਆਂ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਵੇਖਣਾ ਮਹੱਤ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਜਾਇਆ।

ਫੇਰ ਪਤਾ ਲਗਾ—ਇਹ ਸਟੇਲੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਨੇ ਕੋਈ ਨਕਦ ਰੁਪਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹਿਆ ਸਿਰਫ਼ ਕੁਝ ਵਿਸਤਰੇਦਾਰ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਲਈ ਇਹ ਗੱਲ ਫੈਲਾਈ ਸੀ। ਮਾਂ ਦੀ ਸਟੇਲੀ ਨੇ ਉਹ ਰੁਪਿਆ ਫੇਰ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਲਈਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ—ਉਹ ਲਾਹਣ ਦੀ ਘਾਤੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਬੱਚਿਆਈ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਖਣ ਕੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਕਿਤੇ ਖਲ ਗਈ ਹੈ... ਇਸਵਾਸ ਟੁੱਟਦੇ ਵੇਖਦੀ ਹਾਂ ਪਰ ਨਿਰਾਸ਼ਤਾ ਮਨ ਦੇ ਅਭਿਰੁਭ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਦੀ। ਉਹ ਰਾਤ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਪਲੇ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਪੜ੍ਹਾ ਮਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਸ਼ਿਰੇ ਕੋਲ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆਈ ਉੱਤੇ ਇਸਵਾਸ ਬਢਿਆ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ..

ਜਦੋਂ ਬਰਫ਼ ਪੱਧਰੇਗੀ

ਯਤਨ ਦੇਹ ਠੋਈ ਰਾਹੀਂ ਓਲੈਨ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜੜੀ ਲੜਕੇ ਦੀ ਵਾਖ਼ਤਾ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ ਜੋ ਕ੍ਰਾਈਸਟ ਦਾ ਨਾਟਕ ਖੇਡਣ ਲਈ ਕ੍ਰਾਈਸਟ ਦੁਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਏਸ ਪਾਸਰ ਦਾ ਰੋਲ ਅਜਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਸਾਧਾਰ ਬਰਦਾ ਬਦਲਾ ਖਾਤਰ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਨਾ, ਕਿ ਸਾਰੇ ਸ਼ਿਰ

ਦੀ ਮੁਖਾਲਫਤ ਸਹੇਤ ਕੇ ਉਹਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਜੇ ਨਿਆਂ ਹੈ ਉਹਦੇ ਲਈ ਲੜਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਧਿਰ ਵਾਲੇ ਉਹਨੂੰ ਸੰਗੀਮਰੀ ਪੱਥਰ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ, ਮਾਰ ਵੇਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਉਹ ਜਿਹਨੇ ਉਹਦਾ ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰ ਪਛਾਣ ਲਿਆ ਸੀ, ਉਹਨੂੰ ਇਕ ਪਹਾੜੀ ਉੱਤੇ ਦਫ਼ਨਾਣ ਲਗਿਆ ਆਖਦਾ ਹੈ। “ਅੱਜ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਬਫ਼ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਰਫ਼ ਪਿਘਲੇਗੀ, ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਨਾਂ ਨਦੀਆਂ ਨਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ..”

ਏਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜੋ ਆਪਣੇ ਲਈ ਆਖਾ ਤਾਂ ਆਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ—ਮੇਰੇ ਕੰਨ ਜੋ ਕੁਝ ਸੀ, ਜੋ ਅੱਜ ਬਰਫ਼ ਵਿਚ ਦੱਬਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਬਰਫ਼ਾਂ ਜਦੋਂ ਪਿਘਲਣਗੀਆਂ ਇਹਦੇ ਨਦੀਆਂ ਨਾਲੇ, ਉਹ ਹੋਣਗੇ, ਜੋ ਬੀਮਾਨ ਨਾਲ ਹੋਥਾਂ ਵਿਚ ਨਵੀਆਂ ਕਲਮਾਂ ਫੜਣਗੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਲਮਾਂ ਦੀ ਸ਼ਿੰਦਤ ਵਿਚ, ਮੇਰਾ ਉਹ ਕੁਝ ਵੀ ਭਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੋ ਅੱਜ ਚੁੱਪ ਦੀ ਬਰਫ਼ ਵਿਚ ਦੱਬਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਯਥਾਰਥ ਤਕ

ਮੈਂ-ਜੀਵਨੀ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਚਿਲਕਦੀ ਚਮਕਦੀ ਇਕਫ਼ਾਸੀ ਸਚਾਈ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—ਮੈਂ-ਸਲਾਘਾ ਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਮਾਧਿਅਮ, ਪਰ ਬਣਿਆਈ ਸਚਾਈ ਨੂੰ ਲੇਖਕ ਦੀ ਆਪਣੀ ਫੋਡ ਮੰਨ ਕੇ ਮੈਂ ਆਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ—ਇਹ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਯਥਾਰਥ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਅਮਲ ਹੈ।

ਇਕ ਕਥਾ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਜੋ ਸਾਂਝੇ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਰੱਦਦ ਦੇ ਨਜ਼ਰੀ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਇਕ ਸਿਫ਼ ਨੀਯਤ ਠੀਕ ਠੀਕ ਚਿਜ਼ਾਂ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸਚਾਈ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨੂੰ ਛਾਣ ਛਾਣ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਯਥਾਰਥ ਉਹ ਵੀ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ ਵੀ, ਤੇ ਉਹ ਵੀ।

ਹਰ ਕਲਮ, ਉਸਾਰੀ ਕਿਹੋ ਮੁਤ-ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਇਹ ਯਥਾਰਥ ਵੀ ਮੁਤ-ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਯਥਾਰਥ ਹੈ—ਸਚਾਈ ਦੀ ਕੁੱਝ ਵਿਚ ਪੈ ਕੇ ਫੇਰ ਉਸ ਕੋਥ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੋਈ ਸੱਚਾਈ, ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਮੁਤ-ਉਸਾਰੀ, ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਯਥਾਰਥ ਤਕ ਪਹੁੰਚਣ ਦਾ ਅਮਲ ਹੈ।

ਨਵਲ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਪਾਠਕ, ਪਾਠਕ ਵਿਚੋਂ ਮੂੰਹ ਨੂੰ ਕਿਆਸਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਹਲਚਲ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਕਸ਼ ਚਿਤਰਵਾਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮੈਂ-ਜੀਵਨੀ ਦਾ ਪਾਠਕ ਆਪਣਾ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਇਥੇ ਤੇ ਜਾਣੇ ਹੋਏ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਤੇ ਪਾਠਕ ਸਨਮੁਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਲੇਖਕ ਦਾ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਨਿਜੀ ਬੁਲਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਸੰਗ ਸੰਕੇਤ ਦੀ ਦਹਲੀਜ਼ ਤੇ ਅੰਦਰਵਾਰ। ਤੇ ਇਹ ਸਿਫ਼ ਉਹਦੇ ਸੰਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਜਦੋਂ ਲੇਖਕ ਦਾ ਮੇਰਾ ਉਹਦੇ ਕਿਸੇ ਸੱਚ ਨਾਲੋਂ ਚੁੱਟਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਹਦੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਝੂਠ ਮਹਿਮਾਨ ਦੀ ਨਹੀਂ ਮੇਜ਼ਬਾਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੱਥਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਲੇਖਕ ਦੇ ਡਰਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—ਇਕ ਸੇ ਲੇਖਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਦੂਜੇ ਜੋ ਲੇਖਕ ਦਿੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਹਨ, ਦਿੱਸਣ ਦਾ ਜਤਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਉਹ ਹਨ। ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਹੱਥ ਦੀ ਸੱਚਾਈ, ਸੱਚਾਈ ਤੇ ਘੱਟ ਕੁਝ ਵੀ ਮਨਦੂਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ।

ਸਿਫ਼ ਉਹਾਰਥੋਂ ਕੰਢੇ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਜਿਥੋਂ ਕਲਾ ਦੀ ਨਦੀ ਚੀਰ ਕੇ, ਪਹਲੇ ਕੰਢੇ ਦਾ ਯਥਾਰਥ

ਬਣਦਾ ਹੈ ਉਹ ਅਮਲ ਇਸ ਬ੍ਰੇ-ਜੋਸ਼ਵੀ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਚਨਾ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅੰਸ ਹੈ
ਸੋ ਇਸ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਤੇ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਅਖਣਾ ਚਹੁਦਾਰੀ।

ਥਾਸੂ ਭੋਟਾਚਾਰੀਆ ਜਦੋਂ ਇੰਦਰਾ ਜੀ ਤੇ ਫਿਲਮ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦੇਸ ਦੀ ਹਾਲਤ
ਬਾਰੇ ਜੋ ਗੱਲਬਾਤ ਹੁੰਦੀ ਉਹ ਭਾ ਲਿਖਦੀ 'ਜੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਪਰ ਸੱਟ ਖਿੱਚੇ ਤੇ ਕੀ ਸੋਚ ਕੇ ਲਏ
ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇੰਦਰਾ ਜੀ ਦੀ ਸਮਝੀਅਤ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਪਹਿਲੂ ਆਪ ਸਪਾਹਤ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਿਹੋ
ਉਂਝਦੇ ਹਨ। ਜਾਂ ਕੁਝ ਉਹ ਗੱਲਾਂ ਜੋ ਫਿਲਮ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀਆਂ ਪਰ ਉਹ ਜੋ ਬੜੀਆਂ
ਅਹਿਮ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ, ਜਿੰਨੀਆਂ ਕੁ ਪਕੜ ਵਿਚ ਆ ਸੱਕਣ ਲਿਖਣ ਦਾ ਜਤਨ
ਕਰਦੀ ਸਾਂ। ਮਸਲਨ-ਦੋਵਾਰ ਉੱਤੇ ਨਹਿਨ ਜੀ ਦੀਆਂ ਤੇ ਮੋੜੀ ਲਾਲ ਜੀ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਰਸਵੀਰਾਂ
ਸਨ, ਥਾਸੂ ਹੋ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੱਟ ਲੈਣ ਲੱਗਿਆ ਇੰਦਰਾ ਜੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ- 'ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨੂੰ
ਵੇਖਦਿਆਂ ਜਿਵੇਂ ਅਚਾਨਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਕੁਝ ਧੂੜ ਪਈ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇ, ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਧੋਤੀ ਦੀ
ਕੱਚੀ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਪੂੰਝ ਰਹੇ ਹੋਵੋ...' ਜਾਂਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਥਾਸੂ ਦਾ ਇਸ ਸ਼ਾਟ ਵਿਚ ਇੰਦਰਾ ਜੀ ਨੂੰ
ਸਮੇਂ ਦੀ ਧੂੜ ਪ੍ਰੋਤਾਇਆ ਦਿਖਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਇੰਦਰਾ ਜੀ ਨੇ ਪੱਕੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਨਾਹ
ਕੁਝ ਇੰਨੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ 'ਭਸਟਰ ਲੈ ਕੇ ਪੁੱਝ ਸਕਦੀ ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਧੋਤੀ ਦੀ ਕੱਚੀ ਨਾਲ
ਨਹੀਂ... ਤਸਵੀਰ ਤਾਂ ਵੇਖੋ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਦੀ ਹੋਵੇ ਇਹ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਜੋ ਚੰਗੇ ਲਗਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਹਰ
ਸਮੇਂ ਖਿਆਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਧੋਤੀ ਦੀ ਕੱਚੀ ਨਾਲ ਪੁੱਝਾ ਤਾਂ ਵੇਰ
ਮੈਨੂੰ ਪਤੀ ਬਦਲਣੀ ਪਵੇਗੀ, ਮੈਨੂੰ ਧੂੜ ਨਾਲ ਕੋਈ ਖਿਆਲ ਜਾਂ ਸ਼ਰਫਾ ਨਹੀਂ।'

ਠੀਕ ਹੈ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸੱਟ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਘੋਟਾ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ
ਭਸਟਰ ਨਾਲ ਤਸਵੀਰਾਂ ਪ੍ਰੋਤੀਆਂ, ਤੇ ਥਾਸੂ ਦਾ ਨੇ ਸੱਟ ਲੈ ਲਿਆ ਪਰ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ
ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਫਿਲਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਂਦਾ, ਤੇ ਕਈ ਕੁਝ ਜੋ ਫਿਲਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ,
ਉਹਨੂੰ ਸਾਡੇ ਦਾ 'ਹਾਨ ਵਿਹ' ਸੋ ਇਸ ਫਿਲਮ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਤਿਆਰੀ-ਵੇਸ਼ਾ
ਲਿਖਦੀ ਰਹੀ।

ਇਕ ਸੁਟਿੰਗ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ 'ਇੰਦਰਾ ਜੀ! ਕੁਹਾਡਾ ਔਰਤ ਹੋਣਾ, ਕਦੇ ਕੁਹਾਡੇ
ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਅਟਕਾਇਆ ਹੈ?' ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸੀ 'ਇਹਦੇ ਕੁਝ ਔਰਤਵਾਦੀਜ਼
ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਗਿਸਮੇਡਵਾਦੀਜ਼ ਵੀ ਪਰ ਮੈਂ ਰਹੇ ਇਹਦੇ ਤੇ ਭੌਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ'। ਔਰਤ
ਮਰਦ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਤੇ ਖਿੰਨਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਨਸਾਨ ਸੋਚਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ
ਜਾਣਦੀ ਸਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਹਾਂ, ਕੋਈ ਸਮੱਸਿਆ ਹੋਵੇ, ਮਰਦਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਚੰਗੀ
ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਲਝਾ ਸਕਦੀ ਹਾਂ ਸਿਵਾਇ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਨਿਸਮਾਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਬਹੁਤਾ ਵਜਨ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕ
ਸਕਦੀ। ਹੋਰ ਹਰ ਗੱਲ ਵਿਚ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਬਿਲ ਹਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਔਰਤ ਹੋਣ ਨੂੰ,
ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਘਾਟ ਦੇ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ.. ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਸਿਫ਼ ਔਰਤ ਸੋਚਿਆ
ਸੀ, ਮੇਰੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਛਾਣਿਆ, ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਸੀ, ਮੇਰੀ ਨਹੀਂ.. ਲੋਕ ਕੁਝ
ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹੋਣਗੇ, ਬਹੁਤੀਆਂ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਹਨ,
ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੈਂ ਕੋਈ ਫੁੱਕਣ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ'

ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਮੇਰਾ ਵੀ ਇਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਇੰਦਰਾ ਜੀ ਵਾਸਤੇ ਜੋ ਮਨ ਦੀ ਸਹਜ ਅਵਸਥਾ ਹੈ, ਮੇਰੇ

ਵਰਗੇ ਸਧਾਰਣ ਇਨਸਾਨ ਲਈ ਇਕ ਉਸ ਮੰਜ਼ਿਲ ਵਾਂਗ ਸੀ, ਜਿਹਦਾ ਫਾਦਾ ਬੜਾ ਦੁਸ਼ਵਾਰ ਸੀ।
 ਚਿਰਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਪਟੋਲ ਨਗਰ ਦੇ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਅਜੇ ਬਿਜਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਂ ਇੰਨੀ
 ਡੇਰੀਓਂ ਤੇ ਨੱਕਰੀ ਕਰਦੀ ਸਾਂ। ਟਾਵਾਦਿਆਂ ਦੇ ਘਰ ਇਕ ਡੇਰੀਓਂ ਸੀ, ਜੋ ਬੈਟਰੀ ਨਾਲ ਚਲਦਾ
 ਸੀ, ਤੇ ਮੇਰੇ ਵੇਰੇ ਛੋਟੇ ਬੋਰੇ ਉੱਥੇ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਦੀ ਲਈ ਪਰ
 ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਹਾਡੀ ਜਦੋਂ ਘਰ ਆਈ, ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਮੈਨੂੰ ਬਹਿਣ ਲੱਗਾ—ਮਾਮਾ! ਇਕ ਗੱਲ
 ਮੰਨੋਗੇ? ਤੁਸੀਂ ਭੋਲ੍ਹ ਦੇ ਡੇਰੀਓਂ ਤੇ ਨਾ ਬੋਲਿਆ ਕਰੋ

ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਨਾਲ ਭੋਲ੍ਹ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਤੇ ਜਿਹਦੇ ਘਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ
 ਜਾ ਸਕਦਾ ਉੱਥੇ ਮੇਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ।

ਉਦੋਂ ਆਪਣੇ ਚਰ੍ਹੇ ਫਰ੍ਹਿਆ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਹਸਾ ਆਇਆ ਸੀ ਪਰ ਅੱਜ ਇਹ
 ਯਾਦ ਆਈ ਹੈ ਤਾਂ ਹੱਸ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਸਿਰਦੀ ਹਾਂ—ਕਾਸ ਮੇਰੀ ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ
 ਹੱਥ ਵਿਚ ਨਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹਦੇ ਅੱਖਰ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਰਲਣਾ ਹੈ.. .

ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ—ਕੋਈ ਲੇਖਕ ਲੁਕਾਈ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਵੀ ਲੁਕਾਈ ਦਾ ਰੂਪ ਨਹੀਂ
 ਸੁਆਹ ਸਕਦਾ। ਆਵਾਜ਼ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਣਾ ਉੱਤੇ ਚੀਕਾਂ ਬਣਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਸੁਪਨੇ
 ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿਸਕਦੇ ਭੰਭਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜਾਂ ਵਿਚੋਂ
 ਕਿਸੇ ਖਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੁਹਰਾਵਾਂਗੀ, ਪਰ ਦੋ ਖਤਾਂ ਨੂੰ ਏਥੇ ਹੜ੍ਹ ਦਰਜ ਕਰਾਂਗੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਔਖਾ
 ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ ਰੇ ਉੱਲੀ ਸਾਂ। ਓਦੋਂ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ ਸਾਂ ਇਹ ਖਤ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ
 ਵੀ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸਦੀਵੀ ਤੜਪ ਜਾਪਿਆ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਜੀ! ਮੇਰੇ ਭਾਅ ਸੂਰਜ ਤੁਹਾਡੇ!

ਮੌਰਿਆ ਪੱਛਿਆ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਵੀ ਚੁਰਾ ਲਈ ਗਈ। ਅੱਜ ਦੁੱਖ ਵੀ ਫੁੱਸ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ—ਫੈਸਲੇ ਕਦੀ ਫਾਸਲਿਆਂ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਨਾ ਕਰਨਾ

ਮੈਂ ਤੇ ਫਾਸਲਾ ਅੱਜ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ।

ਇਹ ਕਹੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਨੇ। ਜਿਵੇਂ ਰਾਤ ਸਤੇ ਹੋਏ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵਿਚ ਧੁੰਮ ਰਹੀ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਕਥਰ ਚੁੱਤੇ ਕੋਈ ਔਖਾ ਰੱਖ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

ਮੈਂ ਦੀਵਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਮੀਲਾਂ ਤੁਰੀ ਤੇ ਇਨਸਾਨਾਂ ਤੋਂ ਆਯਾਦ ਹੋ ਗਈ

ਮੇਰਾ ਨਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਏਨੇ ਢਾਂਚੇ ਕਿਉਂ ਹੋ ਗਏ!

ਮੈਂ ਅੱਰਤ ਆਪਣੇ ਚੰਨ ਵਿਚ ਅਸਮਾਨ ਦੀ ਟਾਕੀ ਕਿਉਂ ਲਾਵਾਂ

ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਨੇ ਕਿਸਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕੀਤਾ।

ਅੱਰਤ ਰਾਤ ਵਿਚ ਰਚ ਗਈ ਹੈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਬਾਜੀ।

“ਆਖਰ ਖਦਾ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ”

ਅੱਗ ਪੂਰੇ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਛੋਹ ਗਈ ਹੈ, ਮੀਲ-ਪੱਥਰ ਮੀਲਾਂ ਤੁਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਖੜਾ ਹੈ

ਮੇਰੀ ਅੱਗ ਵਿਚ ਇਕ ਚੰਨ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਨੰਗੀ ਅੱਖ ਨਾਲ ਮਰਦ ਕਮਾਈ ਹਾਂ

ਪਰ ਮੇਰੀ ਰਾਤ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਾਗ ਪਈ ਹੈ,

ਮੈਂ ਅਸਮਾਨ ਵੇਚ ਕੇ ਚੰਨ ਨਹੀਂ ਕਮਾਈ,

ਕਦਮ ਕਦਮ ਤੇ ਘੁੰਡ ਦੀ ਫਰਮਾਇਸ਼ ਹੈ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਸ਼ਤਮ ਇਕ ਹਨੇਰਾ ਹੈ
ਜਿਸਮ ਤੇ ਇਲਾਵਾ ਮੈਂ ਇਸਦੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹਾਂ
ਬਹਿਰਤ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਹੋਏ ਲੋਕ ਮੈਨੂੰ ਚਾਦ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਗੁਨਾਹ ਮਲ ਚੁੰਨਦੇ ਹਨ
ਹਜ਼ਾਰ ਔਖਾਂ ਇਕ ਔਖ ਦੇ ਗੁਨਾਹ ਗਿਣਵਾਂਦੀਆਂ ਹਨ
ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗੀ, ਕੱਪੜੇ ਕਿੱਥੇ ਸੁਕਾਵਾਂ
ਚਿੰਗਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕੱਦਰ ਵਿਚ ਅੱਗ ਜ਼ਰੂਰ ਲਗਦੀ ਹੈ ...

ਅੰਮ੍ਰਿਤਾ ਬਾਮੀ ! ਇਲ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਹੈ, ਜੋ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਗੁਫਤਗੂ ਕਰ ਲਈ
ਅੱਜ ਕਲ੍ਹ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਦੀਵਾਰਾ ਹਨ ਤੇ ਵਕਤ ਹੈ
ਅਸਾ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੀ ਮਹੱਬਤ ਵਿਚ ਹੋਂਦਾ ਗਿਣਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ
ਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰ ਲਈ
ਮੋਸਮ ਦੀ ਕੈਦ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਲਿਸ਼ਾਸ ਕਿਉਂ ਰਹੇ, ਮੈਂ ਸਦੀਆਂ ਵੀ ਮਾਂ ਹਾਂ
ਮੇਰੀ ਰਾਤ ਵਿਚ ਦਾਗ਼ ਸਿਰਫ਼ ਤੈਨ ਦਾ ਹੈ ਔਖਾ ਮੈਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਾਪਦੀਆਂ ਹਨ

ਕੀ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਜ਼ਿਸਮ ਵਿਚ ਹੀ ਸਾਰੇ ਰਸ਼ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ ?
ਦੁਆ ਚਹਿਰੇ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਖੁਦਾਵੰਦ ਦੇ ਘਰ ਬੈਠਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ
ਤੇ ਮੇਰੇ ਬੁੱਧ ਤੇ ਖੁਦਾਵੰਦ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਤਨਹਾ ਹਾਂ
ਸਿੱਟੀ ਬੋਲੀ ਦੋਦੀ ਹੈ ਮੋਸਮ ਦੀ—
ਸੱਚ ਹੈ—ਕਾਇਨਾਤ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਤੇ ਜੋ ਚੀਜ਼ ਰਹਿ ਜਾਏਗੀ,
ਉਹ ਸਿਰਫ਼ ਵਕਤ ਹੋਵੇਗਾ...

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹਾਂ ਤੇ ਮੇਰੀ ਹੱਦੀ ਹਾਂ..
ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲੜਦੀ ਫਿਰਦੀ ਇਕ ਆਵਾਜ਼ ਦਾ ਖਤ ਅੱਖੋਂ ਹਾ ਦੇ ਨਾ ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਰੋਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਵਾਰਿਸ ਸਾਹ ਨੂੰ ਵਾਜ਼ਾਂ ਮਾਰਣ ਵਾਲੀਏ ! ਸੁਣ ਅੱਜ
ਮੇਰੀ ਗੱਲ । ਪੁਲਾ ਦੇ ਬੰਦਿਓ ਬੇਹਿਸਾਬ ਪਾਣੀ ਲੰਘ ਗਿਆ ਪਰ ਅਜੇ ਤਾਈਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ
ਮੁੱਕੀ । ਅੱਜ ਤਾਈਂ ਮੇਰਿਆ ਦੀਆ ਕਥਰਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਜਾਗੀਆਂ । ਮੈਂ ਪੁੱਛਾਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਕੇ
ਜਾਪੁੰਦਾ ਕੌਣ ਹੈ । ਤੂੰ ਆਪੇ ਵਾਰਿਸ ਕਿਉਂ ਨਾ ਬਣੀ ? ਉਹ ਸਿਹਤੀ ਧਰਾਣੀ ਅੱਜ ਤਾਈਂ ਸੋਗ
ਦਾ ਚੋਲਾ ਪਾ ਕੇ ਬੈਠੀ, ਕਿਸੇ ਕਲਮ ਵਾਲੇ ਦੀ ਰਾਹ ਤੱਕ ਕਰੀ ਏ, ਵਾਰਿਸ ਸਾਹ ਦੀ ਗੱਦੀ ਤਾਂ
ਹਾਲੀ ਵੀ ਚੁੱਲ੍ਹੀ ਪਈ ਏ, ਹੀਰ ਦੇ ਮਜ਼ਾਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਪਰਾਏ ਦਾ ਧਾਗਾ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ, ਰਾਝੇ ਨੂੰ
ਉਡੀਕਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤੁਝੀਆਂ, ਲਾਠੀ ਟੋਕਨ ਵਾਲੀਆਂ ਬੱਝੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਨੇ, ਪਰ ਹੀਰ ਦੇ
ਮਜ਼ਾਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਪੱਤੇ ਹਾਲੇ ਵੀ ਸਾਢੇ ਤੇ ਗੁਲੇ ਨੇ ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਦੇਸ ਦੀਆਂ ਹੀਰਾਂ ਭਰ ਭਰ ਪਿਆਲੇ ਚਹਿਰ ਪੀਦੀਆਂ ਤੇ ਚੀਕਾਂ ਮੀਨੇ ਵਿਚ ਭੱਕ
ਕੇ, ਖੇਤਿਆਂ ਦੀ ਭੋਲੀ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦੀਆਂ ਨੇ । ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਖ ਜਾਣ ਵਾਲੀਏ
ਅਸੀਂ ਤੇਰੇ ਤੋਂ ਬੜੀਆਂ ਆਸਾਂ ਲਾਈਆਂ ਸਨ । ਕਿਉਂ ਜੂ ਤੇਰੇ ਪਾਸੇ ਦੀਆਂ ਹੀਰਾਂ ਨੂੰ ਰੋਣ ਤੋਂ
ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਡਰਦਾ । ਤੱਕ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹਾਲ । ਅੱਜ ਦੇਰੇ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਕੈਦ
ਖਣੇ ਨੇ । ਤੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਰਾਜਾ ਕਲੰਮਕਲਾ ।

ਅੱਜ ਵੇਰ ਏਸ ਧਰਤੀ ਦੇ ਮਿਹਨੇ ਮੋਟ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤੀਰ ਰੁਆਰ ਰਾਏ ਨੇ। ਅੱਜ ਵੇਰ ਏਥੇ ਸਾਹਿਬਾ ਦੀ ਭੋਲੀ ਲੁੱਟੀ ਗਈ ਏ। ਅੱਜ ਵੇਰ ਤੋਂ ਰਾਤਾ ਬੜੀਆਂ ਹਨੇਰੀਆਂ ਨੇ। ਤੇ ਝਾਨ ਦੇ ਪਾਣੀ ਤੁਫਾਨੀ। ਸਿਹਣੀ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕੀ ਏ? ਇਕ ਕੱਚਾ ਘੜਾ? ਪਰ ਸੋਹਣੀ ਨੇ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਉਤਰਨਾ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰ ਏ।

ਦੇਖ ਅਸਿਹਤਾ! ਅੱਜ ਵੇਰ ਤੈਹੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ ਅੱਥੇ ਅੱਥੇ ਸਾਹ ਪਈ ਲੈਂਦੀ ਏ। ਅੱਜ ਵੇਰ ਉਹੋ ਰਤ ਹੋਇਆ ਜਿਹਤਾ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲੇ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਤੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਸਲਵਾਤਨ ਹੋਈ ਸੀ, ਤੇ ਸੀ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨੂੰ ਅੱਠਾ ਲੱਗੀ ਵੇਖੀ ਸੀ। ਅੱਜ ਵੇਰ ਜਰਵਾਇਆ ਅੱਤ ਰੁੱਖੀ ਹੋਈ ਏ। ਤੇ ਇਹੋਥਿਆ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।

ਅੱਜ ਵੇਰ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੇ ਦੁੱਲੇ ਭੋਟੀ ਦਾ ਘਰ ਸਾੜ ਦਿੱਤਾ ਏ। ਤੇ ਮਾ ਲੱਗੀ ਦੇ ਹੱਥ ਰੋਸੀਆ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿਤੇ ਨੇ। ਅੱਜ ਵੇਰ—ਅੱਜ ਵੇਰ—ਕਾਤਲ ਅੰਤਰ-ਮੇਸ਼ ਦਾ ਡਾਕੂ ਲਸਕਰ ਸੱਚ ਆਪਣੇ ਵਾਲੇ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਗੱਤ ਗੱਟ ਵਾਲੇ ਰੁਖ਼ੂਆ ਨੂੰ ਦੇਹਾ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਉਥਾਲ ਰਹੇ ਨੇ... ਤਵਾਰੀਖ ਮੁੜ ਮੁੜ ਪਿਛੇ ਤਕਦੀ ਏ। ਨਹੀਂ ਪਿਛੇ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਅੱਗੇ ਸਾਡੇ ਵਲ ਤਕਦੀ ਏ—ਤੈਹੇ ਵਲ ਤੇ ਮਹੇ ਵੱਲ...

ਮਿ ਕੋਣ ਹਾ? ਤੇ ਤੂੰ ਕੋਣ ਏ? ਮਿ ਇਕ ਹਮਾਚੀ ਵਾਸ ਤੇ ਅੱਗੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਤੂੰ ਕਲਮ ਦੀ ਮਲਕਾ ਰਾਣੀ। ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲੱਭ ਕੇ ਬੈਠੀ ਏ। ਪਰ ਇਕ ਗੱਲ ਦੋਸ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਹੋਰ ਏ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਕ ਹੁੰਮਨਾਮ ਖ਼ਾਬ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਝੂਠ ਦੇ ਜਸਰ ਤੇ ਚੁੱਪ ਕਿਉਂ ਬੈਠੀ? ਤੇਰਾ ਕਿਹਾ ਅੱਪਰ ਦੁਨੀਆਂ ਪਿਆਨ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੀ ਏ। ਤੂੰ ਅੰਤਰ-ਮੇਸ਼ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਥੱਲੇ ਤਰਵਦੀ ਧਰਤੀ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ ਦਾ ਇਕੋ ਮਰਸੀਆ ਲਿਖ ਕੇ ਬੱਸ ਕਿਉਂ ਬੈਠੀ?

ਝੂਠ ਦੀ ਹਮਾਚਤ ਨੂੰ ਲਿਖਦੀ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਵਾਰਿਸ ਸਾਹ ਹੀਰ ਦੀ ਤਕਦੀਰ ਬਦਲ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨੇ ਉਸ ਤਕਦੀਰ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੀਰ ਦਾ ਹੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਮੇ ਉਹ ਮੇਨ ਲੈਂਦਾ ਤਾਂ ਸਾਡੇ ਵਰਗਾ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਹਾਲੇ ਮਰ ਰਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ। ਚੱਲ ਮਭ ਕੇ ਲਿਖੀਏ। ਸਾਡੀ ਤਵਾਰੀਖ ਦੇ ਅੱਥੇ ਵੇਲੇ ਮਭ ਕੇ ਪੜ੍ਹੀਏ। ਤਾਂ ਮੁੜ ਕੋਈ ਸਾਡੀਆਂ ਕਬਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਜ ਮਾਰਣ ਵਾਲਾ ਜ਼ਮੇਂ ਤਾਂ। ਕਬਰਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਜਾਗਦੀਆਂ, ਪਰ ਜੇ ਜੀਉਂਦੇ ਦਿਲ ਕਬਰਾਂ ਬਣ ਜਾਣ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਾਰਿਸ ਦੀ ਗੱਦੀ ਸੈਨੀ ਪਈ ਭੰਝੀ ਏ। ਵੇਰ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਏ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਏ? ਕੈਦੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਅੰਤਰ-ਮੇਸ਼ ਬਣ ਜਾਏ ਨੇ। ਤੇ ਵੇਰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਕਿਸ ਕਿਸ ਦੇ ਲਹੂ ਵਿਚ ਸਿੰਮਦੀ ਏ—ਅਕਬਰ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾਨਕ ਦਾ ਦੇਲਾ, ਮਿਖ ਠਾਂ ਦੀ ਹੀਰ, ਹਥਾਏ ਦਾ ਰਾਝਾ ਤੇ ਸਿੰਧੜੀ ਦਾ ਫੁੱਟੇ, ਤੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਹਜ਼ਾਰ ਖ਼ੂਬ, ਗੱਤ ਵਾਜਾ ਤੇ ਘਰੋਂਦੇ ਵੇਰ ਭੀ ਹੁੰਦਾ ਏ? ਤੈਨੂੰ ਰਾ ਲੋਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਏ—ਲੱਖਾਂ ਧੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਹੋਰੇ ਵਾਰਿਸ ਸਾਹ ਨੂੰ ਹਾਕਾਂ ਮਾਰਣ, ਪਰ ਵਾਰਿਸ ਸਾਹ ਕਦੇ ਕਬਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਹੀਂ ਜਾਗਦਾ। ਭਾਏ ਭੋਤੀ ਵਧੇ ਲੰਘ ਜਾਣ...

ਤੈਨੂੰ ਵਾਜ ਮਾਰਣ ਵਾਲੀ—ਇਕ ਧੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ।

ਮੇਰੇ ਵੀਰ ਸਮੀਰ

ਮੇਰੇ ਸਮਕਾਲੀ ਮੇਰੇ ਵੀਰ ਸਮੀਰ ਹਨ। ਇਹ ਸਾਹਿਦ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ, ਜੋ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦੁਹਰਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ—

ਉਹੀ ਜੰਡ ਹੈ...

ਤੇ ਵਰਤ—ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੇ ਤਰਕਸ਼ ਵਾਰਾ ਜੰਡ ਉੱਤੇ ਟੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ

ਕਿਹੜੇ ਮਿਰ ਜਿਵਾਰ ਚੜ੍ਹੇ ਹਨ ?

ਬੱਜਿਓਂ ਦੀ ਅਸਵਾਰ ਔਂਦੇ ਇਸਦੇ ਹਨ, ਸੱਜਿਓਂ ਦੀ

ਮੈਂ ਪੰਜਾਂ ਹਵਾਸਾਂ ਦੇ ਪੰਜੇ ਪੀਰ ਮਨਾ ਕੇ ਪਰਾਂ ਦੇ ਇਸਕ ਵਲ ਵੇਖਦੀ ਹਾਂ

ਤੇ ਬੋਝਿਆਂ ਦੀਆਂ ਟਾਪਾ ਪਛਾਣਦੀ ਹਾਂ

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਖੁਰਾਂ ਵਿਚ ਨਿਕਲਦੇ ਚੰਗਿਆੜੇ ਵੀ

ਉਹੀ ਗਿਆਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸਵਾਰ ਖਾਣੀਆਂ ਘੋੜੀਆਂ ਹਨ

ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਅਸਵਾਰ ਮੇਰੇ ਵੀਰ ਸਮੀਰ...

ਪੀਲੂ ਨੇ ਸੱਚ ਆਖਿਆ ਸੀ—

ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਰੰਗਲੀਆਂ ਤੇਗਾਂ ਫੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ

ਤੇ ਪੀਲੂ ਦਾ ਇਹ ਸੱਚ—

ਮਿਰਜ਼ੇ ਦੇ ਤਰਕਸ਼ ਵਾਰਾ ਔਂਜ ਦੀ ਜੰਡ ਉੱਤੇ ਟੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ...

....

ਔਂਜ ਵੇਖਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਤੇਗਾਂ ਦੇ ਲੋਹੇ ਵਾਰਾ—

ਮੇਰੇ ਵੀਰਾਂ ਸਮੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜੀਭਾਂ ਸ਼ਾਨ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ

ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਔਂਖਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਲੋਹਾ ਲਿਸਕਦਾ ਹੈ

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਫੜੇ ਹੋਏ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਲੋਹੇ ਦੇ ਪੱਤਰਿਆਂ ਵਾਰਾ ਖੜਕਦੇ ਹਨ

ਤੇ ਕਾਫ਼ਰਾਂ ਉੱਤੇ ਅਖਰਾਂ ਦੇ ਚੰਗਿਆੜੇ ਨਿਕਲ ਕੇ ਵਾਵਾਂ ਵਿਚ ਡਿਗਦੇ ਹਨ

ਮੇਰਾ ਪੰਜਾਬ ਮੇਰਾ ਖੀਵਾ ਖਾਨ ਬਾਬਲ, ਮੇਰੇ ਵੀਰਾਂ ਸਮੀਰਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਗਿਆ

ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਤੱਤੀ ਮਾਂ ਵਾਰੂੰ ਕਲੇਜ਼ਾ ਫੜ ਕੇ ਬੈਠੀ ਹੋਈ..

..

ਪੀਲੂ ਵਾਰੂੰ ਜਹਾਨ ਜਾਣਦਾ—

ਕਿ ਫੂਹ ਦੀ ਮਸੀਤੋਂ ਜਦੋਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਪਈ ਸਾਂ

ਤੇ ਜਿਥੇ ਮੇਰਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਦਿਲ ਦਾ ਕਰਾਨ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ

ਤੇ ਜਿਥੇ ਮੈਂ ਸਦੀਆਂ ਦੀ ਪੋਟੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੇਰੇ ਦੀ ਕਪਨੀ ਫੜੀ ਸੀ

ਉੱਚੇ ਮਿੱਠੇ ਕਾਬਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਛਮਕਾਂ ਪਈਆਂ ਸਨ ..

ਤੇ ਵੇਹੜੇ ਵਿਚ ਖੇਡਦੇ ਮੇਰੇ ਵੀਰਾਂ ਸਮੀਰਾਂ ਨੇ—

ਹੋਠਾਂ ਵਿਚ ਥਾਣੂ ਤੇ ਪੱਛਾਂ ਵਿਚ ਫੜਦੇ ਟੁੰਗ ਲਏ ਸਨ

ਤੇ ਉਹ ਥਾਣੂ ਤੇ ਉਹ ਫੜਦੇ ਅੰਜ ਵੀ ਖੰਡ ਦੇ ਪਹੂੰ ਵਿਚ ਪਏ ਹੋਏ ਹਨ....

...

ਵਾਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਟਿੱਡਾਂ ਗਿੜਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ

ਪੀਲੂ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁਹ ਤੇ ਬੈਠਾ ਤਦਬੀਰਾਂ ਬਰਦਾ ਰਿਹਾ

ਤੇ ਅਖਦਾ ਠਿਗ—ਬੁਰੇ ਸਿਆਲਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ...

ਤੇ ਉਹਦੇ ਬੱਲ ਅੱਸ ਵੀ ਪਾਣੀਆ ਵਿਚ ਵਗਦੇ ਪਏ

ਅੱਸ ਵੀ ਉਹੀ ਉਜਾੜਾ ਤੇ ਉਜਾੜਾ ਵਿਚ ਉੱਡੀ ਹੋਈ ਜੰਡ ਹੈ

ਧਰਤੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਬਾ, ਤੇ ਅਸਮਾਨ ਉੱਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਮਰਦੀ ਫਿਰੀ ਹੋਈ

ਸੱਚਿਉਂ ਦੀ ਧੂੜ ਉਡਦੀ ਇੱਥੇ, ਬੱਚਿਉਂ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਗੁਬਾਰ ਵਿੱਚ

ਮੇਰੇ ਵੀਰਾ ਸਮੀਤਾ ਦੀ ਅੱਸ ਵੀ ਧਾੜ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ

ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੱਲਾਂ ਨੂੰ ਲੂੜੀਆ ਲੱਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ...

ਮੈਂ ਪੰਜਾ ਬਵਾਸਾਂ ਦੇ ਪੰਜੇ ਪੀਰ ਮਨਾ ਕੇ ਜੰਡ ਵਲ ਵੇਖਦੀ ਹਾਂ

ਜੰਡ ਦੇ ਪੱਤੇ ਹਰੇ ਹੋ ਕੇ ਲੈਸਦੇ ਹਨ—“ਮਿਰਚੇ ਦੀ ਮੋੜ ਮੋੜ ਨਹੀਂ ਚੁੰਦੀ

ਤਾਹੀਏਂ” ਤਾਂ ਮਿਥਾ ਹਰ ਕਾਲ ਜੰਮਦਾ, ਤਾਹੀਏਂ ਤਾਂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਹਰ ਕਾਲ ਚੁੰਦੀ

ਤੇ ਸਾਹਿਬਾਂ ਭੇਲੀਏ! ਮੈਂ ਮਿਰਚੇ ਦਾ ਤਰਕਸ ਮਿਰਚੇ ਦੀ ਅਮਾਨਤ ਰੱਖਿਆ...

ਤੇ ਪੰਛੂ ਸਾਇਰ ਵੇਰ ਮੇਰੇ ਵੀਰਾ ਸਮੀਤਾ ਦੇ ਕਿੱਸੇ ਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਪਿਆ.

ਇੱਕ ਘਟਨਾ

ਬਾਈ ਗੱਲਾਂ ਵਰਗੇ ਵਿਚ ਸ਼ਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਵੀ, ਲਿਖਣੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਸੀਦੀ ਟਿਕਟ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਸਨ, ਜੋ ਚੇਤਿਉਂ ਲਾਗੇ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਾਇਦ ਇਸ ਲਈ—ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਵਿਚ ਏਨੀਆ ਵੱਲ ਗਈਆਂ ਸਨ ਕਿ ਤੇਰਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪਛਾਣ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ

ਇਕ ਘਟਨਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਦੋਂ ਪੰਜਾਂ ਕੁ ਵਰਿਆਂ ਦੀ ਸਾ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਬਚੁਲੀ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਵਿਚ—ਅਰਦਾਸ ਕਰਵਾਈ ਸੀ। ਭਰੀ ਸੰਗਤ ਵਿਚ।

ਘਰ ਵਿਚ ਉਹ ਅਰਦਾਸ ਦਾ ਹਫ਼ਤਾ ਹਫ਼ਤਾ ਕਈ ਦਿਨ ਰੋਤੇ ਕਰਵਾਏ ਰਹੇ ਸਨ, ਤੇ ਤਾਅਦ ਕੀਤੀ ਸੀ “ਬਸ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਖਲੋ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਲੈਣੀਆਂ ਹਨ। ਹਰ ਪਾਸੇ ਲੋਕ ਹੋਣਗੇ, ਜਦ ਤੂੰ ਕਿਸੇ ਵਲ ਵੇਖਣਾ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੋਚਣਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਲੋਕ ਤੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਵੇਖ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਾਰਾ ਪਿਆਨ ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਅਖਣ ਮੂੰਹ ਧਿਆਨ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲਣਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੈਨੂੰ ਕੋਈ ਹਫ਼ਤਾ ਨਹੀਂ ਚੁੱਲੇਵਾ।”

ਮਾਪਦਾ ਹੈ—ਵਿਚ ਛੋਟੀ ਜਹੀ ਗੱਲ ਮੇਰੀਆਂ ਵਰਗੇ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਗਈ। ਸਾਈਂ ਵਿਦਰਹੀ ਪਿਆਲ ਅਖਣ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਰਿਹਾ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ, ਜੋ ਲਿਖ ਚੁੱਕੀ ਹੋਈ ਹਾਂ ਪੂਰੀ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤੁਹਾਦੇ ਵਿਚ ਸਮਾਈ ਹੋਈ ਹੋਈ ਹਾਂ। ਕਦੇ ਪਿਆਲ ਨਹੀਂ ਆਇਆ—ਕਿ ਲੋਕ ਇਹਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੀ ਆਪਣੇਗੇ।

ਨੌਦਾ ਉਸਤਤ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਉਮਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਜਾਣਦੀ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੂਰ ਅੰਦੋਲੀ ਸੀ ਜਾਂ ਕੁਦਰਤ ਦਾ ਕੋਈ ਕਰਮ। ਜਿਹਨੇ ਮੇਰੇ ਦੂਰ ਵਿਚ ਉਹ ਕਣੀ ਪਾ ਦਿੱਤੀ—ਕਿ ਵੇਰ ਨਿੱਦਾ ਉਸਤਤ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ

ਵਾਦਾਤਮਾ ਵਿਚੇ ਹਮਰਨ ਦੇਲੇ ਦੀ, ਮਨ ਬਾਏ ਪਾਈ ਰਹੀ। ਜੇ ਘਰੀ ਭੋਲਿਆ ਵੀ ਤਾਂ ਅਰਾਏ
ਪਲੇ ਬਾਏ ਹੋ ਗਿਆ।

ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਇਹੀ ਅਮਲ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਬਰੇ ਵੱਸ ਗਿਆ ਕਿ 25 27 ਨਵੰਬਰ 1987 ਦੀ
ਰਾਤ ਅਪਣੀ ਇਕ ਗਵਿਆ ਫੇਰੀ ਸੀ, ਜੋ ਇਸ ਮਨਮ ਦੀ ਹੈ ਜੋ ਨਾਲ ਹੀ ਅਪਣੀ ਇਕ ਹੋਰ
ਕਾਇਆ ਵੇਖੀ ਜੋ ਪੁਰਵਜਨਮ ਦੀ ਸੀ ਉਸ ਦੇਲੇ ਮੈਂ ਦੋਹਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸਾਂ, ਤੇ ਸੋਚ ਰਹੀ
ਸਾਂ—ਹੁਣ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹਾਂ—ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਦਰਸ਼ਕ .

ਦਰਸ਼ਕ ਹੋ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਅਪਣੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਿਦਤ ਨਾਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀ ਹੈ,
ਉਹ ਪਲ, ਕਿਸੇ ਸਾਧ ਮੁਰਾਦ ਦੇ ਮਨ ਵਰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਦੋਸ ਪਰ ਦੀ ਬਾਹ ਨਹੀਂ
ਧੰਦੀ। ਉਹ ਕੋਈ ਸਾਧ ਘਣਾ ਉਠ ਧੰਦੀ ਹੈ—ਘਾਸ ਕਰ ਉਠੇ ਤੇ ਉਠ ਰਹੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਦਾ ਪਤਾ
ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ "ਕਿਸੇ" ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਕਤਲ ਦਾ ਖ਼ਬਰ ਮੇਲ ਕੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਚੇਤਨ ਮਨ
ਨੇ ਦੋਸ ਹੋਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕਬੂਲ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰ ਰੋਪ ਸਕਦੀ ਹਾਂ—ਅਜੇ ਮੇਰਾ ਅਚੇਤ ਮਨ,
ਮੇਰੇ ਚੇਤਨ ਮਨ ਨਾਲ ਰਾਬੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਘਿਆ—ਉਹਦੇ ਆਖੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ .

ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੀ ਛਾਵੇਂ

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਦਾਰਜੀ ਬੁਲਾਈ ਸਾਂ . ਨਿੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਤੋਂ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸਾਂ ਕਿ ਉਹ ਕਿਤਾਬਾਂ
ਵਿਚ ਸੋਢੇ, ਕਿਤਾਬਾਂ ਵਿਚ ਜਾਗਦੇ। ਪ੍ਰਾਰੰਨ ਪਰਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿੱਕੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਚੋਕੀਆਂ ਤੇ
ਵਿਛਾ ਕੇ—ਕੋਈ ਅਧਿਅਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਰਬਾਨੀਆਂ ਦੀ ਗੱਲ
ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਭਰ ਆਂਦੀ। ਇਸੇ ਆਪਣੇ ਗੂੰਘੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖ
ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਕਈ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਦੇ ਸਲਾਈਡਜ਼ ਬਣਵਾਏ

ਵੀਡੀਉ ਵਰਗੀ ਗੱਲ ਅਜੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਰਤ ਤੋਂ
ਵਧ ਕੇ ਖਰਚ ਕੀਤਾ ਉਹ ਸਲਾਈਡਜ਼ ਵਿਖਾਣ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਖਰੀਦੀ, ਜਿਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਸੇ
ਵੱਡੀ ਗੱਧ ਉੱਤੇ ਸਕਰੀਨ ਲਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ।

ਉਹ ਖਾਮੋਸ਼ ਫ਼ਿਲਮਾਂ ਦਾ ਜਾਮਨਾ ਸੀ—ਉਹ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਲਾਈਡ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸਕਰੀਨ ਤੇ
ਵਿਖਾਏ, ਤੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਬੋਲਦੇ, ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਾਰਦਾਤ ਸਣਾਏ

ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਤਕ ਪੁਚਾਣ ਲਈ—ਕਿਸੇ
ਨਾ ਕਿਸੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਵਾਹੀਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਵਾਰ ਫ਼ਾਇਦ ਮੁੰਗੇ ਦੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ
ਹੋਰ ਥਾਂ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਲੁਨਾਣਾ ਸੀ ਇਸ
ਲਈ ਜਦੋਂ ਕਾਲੇ ਟਰੱਕ ਵਿਚ ਸਾਥੀਆਂ ਸਭ ਕੁਝ ਲੈ ਕੇ ਗਏ, ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ, ਨਿੱਕੀ ਜਹੀ ਨੂੰ,
ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਗਏ।

ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਇਕ ਬੰਦ ਉੱਤੇ ਸਕਰੀਨ ਲਾਈ ਗਈ—ਜਿਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ
ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਦਰੀਆਂ ਤੇ ਬਹਿ ਕੇ ਇਹ ਅਚੰਤਾ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ, ਦਾਰ ਜੀ ਦੀ ਆਵਾਜ਼
ਬੂਰ ਜਿਤੋਂ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਦਰਦ ਵਿਚ ਉਤਰੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਸਦੇ ਅਚਾਨਕ ਹਿੱਛੇ ਬੈਠੇ ਕੁਝ
ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜ਼—ਹਵਾ ਨੂੰ ਚੰਗ ਗਈ ਬੰਦ ਕਰੇ ਇਹ ਸਿਨੇਮਾ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿਚ

ਸਿਨੇਮਾ ਨਹੀਂ ਬਲੇਗਾ, ਤੇ ਆਸ ਪਾਸ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਕੁਝ ਨਿਹੰਗ ਸੀਖਾ ਦੇ
ਬਰਫੇ ਚਮਕ ਰਹੇ ਸਨ...

ਲੋਕ ਘਬਰਾ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਕੋਈ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ, ਕਿ ਦਾਗਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਗ ਲਏ
ਹੋਏ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਮੇਟ ਕੇ ਟਰੱਕ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਲੈ ਆਣ ਲਈ ਆਇਆ ਤੇ
ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਮੋਰੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਕੇ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਭੀੜ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ—ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ...

ਇਹ ਹਾਦਸਾ ਸੀ, ਜਿਹਦੇ ਪਿਛੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ ਉਹ ਕਾਲਾ ਟਰੱਕ ਨਹੀਂ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਉਦਾਸ ਜਹੇ
ਥੋਰੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਕਦੇ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਕਹਿ ਛਡਦੇ—ਮੂਰਖਾਂ ਨਾਲ ਬਹਿਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ, ਤੇ ਉਹ
ਬਰਫੇ ਮੇਰੇ ਰੋਤੇ ਵਿਚ ਲਿਸਕਦੇ ਰਹੇ ...

1947 ਦਾ ਵੈਲਾ ਆਇਆ ਆਪਣੇ ਦੋਸ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਚੀਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, ਪਰ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ
ਵਾਦਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਹੇ। ਉਹ 1946 ਵਿਚ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ, ਤੇ ਮੈਂ ਇਕੱਲੀ
ਮੈਂ ਤੱਤੀ ਪੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਵਰਗੀਆਂ ਕਈ ਨਕਸ਼ਾਂ ਲਿਖਦੀ ਰਹੀ। ਘਰ ਬੇਘਰ ਹੋ ਕੇ, ਆਪਣੇ
ਵਤਨ ਵਿਚ ਸਲਾਵਤਨ ਹੋ ਕੇ ...

ਪਰ ਹਕੀਮਾਂ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਜੀਊਟਾ—ਖੋਰੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਤਕਦੀਰ ਹੈ, 1984 ਆਇਆ, ਦਿੱਲੀ
ਦੀ ਤੇ ਖਲੀ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਸਿੱਟੀ ਲਗੂ ਵਿਚ ਭਿੰਜ ਗਈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਹਿਸ਼ਤ ਹਾਰਦੀ ਦਾ ਦੌਰ
ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਸਿਰਫ਼ ਕਲਮ ਸੀ ਉਹੀ ਤਤਕਾਲ ਕੇ ਵਾਦ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਰਹੀ

ਚਾਨਣ ਰੋਜ਼ ਚੁਗਲੀਆਂ ਖਾਂਦਾ

ਤੇ ਹਨੇਰਾ ਘਰ ਦੀ ਕੁੰਡੀ ਬੋਲੂ ਦੇਦਾ

ਹੌਸ ਨੀਂਦਰ ਦੀ ਛੱਤ ਚੌਦੀ

ਬਾਹਰ ਚੀਕਾਂ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਸਦਾ

ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਲੰਛ ਭਿੰਜ ਜਾਏ

ਉਹ ਹਾਂਡੀ ਵਿਚ ਦਾਲ ਨਹੀਂ

ਖੋਛ ਚਿੰਨ੍ਹਦੇ—

ਤੇ ਬਕੋਲ ਸਲੂਣੇ ਲਈ

ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਮਾਸਾ ਕੁ ਫੂਟ

ਕਿਸੇ ਹੱਟੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ...

ਦੋਸਤੀ, ਦੁਆ ਮੰਗੀ।

ਕਿ ਕੁਹਾਡੀਆਂ ਦਾ ਮਸਮ ਬਦਲ ਜਾਏ

ਰੋਮਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਰੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਸੀਬ ਹੋਵੇ

ਤੇ ਟਾਹਣੀਆਂ ਦੇ ਫੇਹਲੇ

ਹਰੇ ਪੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਦੁਆ ਲਗੇ ...

ਮਜਹਬ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਨੇ ਤਾਂ ਜੋ ਵਰਤਿਆ ਵਰਤਾਇਆ, ਪਰ ਕਦੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਇਹਦੀ ਸ਼ਿਮਾ

ਵਿਚ ਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਇਹ ਸੋਚੇ ਬਾਹਰੀ ਗੱਲ ਸੀ...
ਪਰ ਸਭ ਕੁਝ ਹੀ ਤਾਂ ਸੋਚੇ ਬਾਹਰਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ

1980

ਇਸ ਵਾਰ ਬਲਗਾਰੀਆ ਦੇ ਇਕ ਸੈਨੇਟੋਰੀਅਮ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਮੈਂ ਮਿਨਰਲ ਪਾਣੀ ਦੇ ਗੁਸਲ ਵਾਲਾ ਇਲਾਜ ਲੈਣਾ ਸੀ। ਇਹਦੇ ਲਈ ਜਦੋਂ ਸਾਰੇ ਚੈਕ ਅਧ ਹੋਏ ਦਿਲ ਵਾਲੇ ਪਸਿਉਂ ਖਤਰੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਖਬਰ ਸੁਣੀ—ਤਾਂ ਜਹਿਲਾ ਅਸਰ ਅਪਣੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਸਿਕਦੇ ਦਾ ਹੋਇਆ ਵੇਹ ਦਿਲ ਨਾਲ ਸਹਮ ਤੇ ਸਤਾਵਕ ਪਿਆਰ ਆ ਗਿਆ। ਇਹੋ ਦੰਞੇ ਅਸਰ ਇਹ ਦੋ ਨਜ਼ਮਾਂ ਹਨ। ਖਤਰੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਛੇ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਸੁਣੀ ਸੀ, ਜਹਿਲੀ ਨਜ਼ਮ ਛੇ ਤੇ ਸੱਤ ਫ਼ਾਰੀਬ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਲਿਖੀ, ਤੇ ਦੂਜੀ ਅੱਠ ਤੇ ਨੌਂ ਫ਼ਾਰੀਬ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ—

ਸ਼ਿਕਵਾ

ਯਾਰ ਬਦਨੀਤੀਆ।

ਸੱਗੀ ਤਾ ਬਾਹਰੀ ਹੁੰਦੀ ਆਈ, ਇਤਿਹਾਸੇ ਬਾਹਰੀ ਤੂੰ ਕੀਤੀਆ...

ਯਾਰ ਬਦਨੀਤੀਆ।

ਤੂੰ ਤਾਂ ਸੁਣੀਦਾ ਸਾਹਾਂ ਦਾ ਵਾਲੀ, ਤੇ ਸਾਹਾਂ ਦਾ ਵਾਲੀ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿਉਂ ?

ਪਰਜਾ ਤਾਂ ਆਈ ਹੁੰਦੀ ਆਈ, ਤੂੰ ਉਲਟੀ ਰਾਹ ਕਿਉਂ ਲੀਤੀਆ.

ਯਾਰ ਬਦਨੀਤੀਆ।

ਤੈਨੇ ਇੱਕ ਉਲਾਂਭਾ ਮਲਕਲ ਇੱਤਾ ਤੇ ਇੱਕੇ ਉਲਾਂਭੇ ਤੋਰਾ ਹੀਆ ਕੂਣਾ ?

ਤੈਂ ਲਈ ਹਯਾਤੀ ਦੇ ਲੈ ਲੈ ਉਲਾਂਭੇ ਸਾਡੀ ਤਾਂ ਉਮਰਾ ਬੀਤੀਆ...

ਯਾਰ ਬਦਨੀਤੀਆ।

ਉਸ ਰੁੱਖ ਦਾ ਦੱਸ ਕੀ ਕੇ ਮੁਕੱਦਰ, ਤੇ ਉਸ ਭਾਣੀ ਦੀਆਂ ਕੀ ਤਕਸੀਰਾਂ ?

ਤੈਂ ਜਹੇ ਇਕ ਪੱਖੋਰੂ ਦੇ ਜੰਗਾ ਜਿਸ ਅਸਾਨਾਈ ਕੀਤੀਆ ..

ਯਾਰ ਬਦਨੀਤੀਆ।

ਸਹਿਰ ਡੀਬੇਰ ਨਾ ਕਰੇ ਪਿੰਗਾਣਾ, ਚੋਲ ਯਾਰਾ। ਮੈਂ ਕੀਰਮ ਜਾਣਾ

ਮੇਤ ਦੇ ਤੱਤੇ ਬਲ ਵੀ ਲੰਘਾ ਅਸਾ ਯਾਰੀ ਹੈ ਸੱਗ ਕੀਤੀਆ ..

ਯਾਰ ਬਦਨੀਤੀਆ।

ਜ਼ਿਆਰਤ

ਅੱਜ ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਮੈਂ ਸੂਰਜ ਮਣਸਰ ਆਈ ..

ਇਸ ਦਰਿਆ ਦੇ ਮੰਬਨ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਸੂਰਜ ਮੈਂ ਲੀਤਾ

ਇਹ ਸੂਰਜ ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰਾ ਮੱਥਿ ਧਾੜਣ ਕੀਤਾ

ਅੱਜ ਇਹ ਸੂਰਜ ਜੱਗ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਮੱਥੇ ਦੀ ਅਸ਼ਨਾਈ
ਅੱਜ ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਮੈਂ ਸੂਰਜ ਮਣਸਨ ਆਈ .

ਪਾਣੀ ਦਾ ਘੱਟ ਦੇ ਦਰਿਆਵਾਂ ! ਜੱਗ ਦਾ ਹੱਥ ਹੁਆਵਾਂ
ਇਹ ਸੂਰਜ ਉਹਦੀ ਤਲੀ ਧਰਾਂ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਹਿੰਦੀ ਜਾਵਾਂ
ਭਲਿਆ ! ਹਰ ਇਕ ਥਾਏ ਜਾ ਕੇ ਵੱਡੀ ਖੂੰਝੀ ਕੁ ਰੁਸਨਾਈ
ਅੱਜ ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਮੈਂ ਸੂਰਜ ਮਣਸਨ ਆਈ .

ਇਸ ਦਰਿਆ ਦੀ ਇਹ ਜ਼ਿਆਰਤ ਮੈਂ ਕਿੰਡੇ ਕਰਮ ਕਮਾਏ
ਕਿ ਅਪਣੇ ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਦੇ ਇਹ ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਫੁੱਲ ਪ੍ਰਵਾਏ
ਯਾ ਔਲਾ ! ਇਹ ਦਰ ਦਰਦੇਸ਼ੀ ਕੌਣ ਮੁਕਾਮ ਲਿਆਈ
ਅੱਜ ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਮੈਂ ਸੂਰਜ ਮਣਸਨ ਆਈ .

ਕੋਰਾ ਕਾਗਜ਼

ਅਠਾਰਾਂ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਮੈਂ ਚਲਗਾਰੀਆ ਤੋਂ ਵਾਪਿਸ ਆਈ ਸਾਂ ।

ਘੋੜੀ ਤੇ ਛੋਥੀ ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਦੇ ਵਜੇ ਜਦੋਂ ਕੋਠ ਆਇਆ ਕਿ ਸਾਹਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਤਾਂ ਪੂਰੇ
ਢੀਹ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਉਹ ਰਾਤ ਉਸ ਰਾਤ ਵਿਚ ਮਿਲ ਗਈ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਚਲਗਾਰੀਆ ਵਿਚ
ਸਾਂ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਦਿਲ ਵਾਲੇ ਪਾਸਿਉਂ ਮੈਨੂੰ ਖਤਰਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਰਾਤ ਮੈਂ ਠਹਮ
ਲਿਆ ਸੀ ਅਜਿਹੇ ਅਪਣੇ ਦਿਲ ਦਰਿਆ ਦੇ ਵਿਚ ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਫੁੱਲ ਪ੍ਰਵਾਏ ਅਚਾਨਕ ਮੈਂ
ਅਪਣੇ ਹੱਥ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਈ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਮੈਂ ਅਪਣੇ ਦਿਲ ਦੇ ਦਰਿਆ
ਵਿਚ ਅਪਣੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਪ੍ਰਵਾਹੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਹੱਡੀਆਂ ਬਦਲ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਖੀਆਂ ? ਇਹ
ਝੁਲੇਆ ਮੌਤ ਨੂੰ ਲੱਗ ਗਿਆ ਕਿ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ?

ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਵੇਲਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵੈਸੀਅਨ ਹਾਈਟਰਜ਼
ਕਾਨਫਰੰਸ ਹੋਈ ਸੀ, ਸਾਹਿਰਾਂ ਅਠੀਥਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਬੈਸ ਮਿਲੇ ਸਨ ਜੋ ਸਾਰਿਆਂ
ਨੇ ਅਪਣੇ ਕੰਨਾਂ ਉੱਤੇ ਭਾਏ ਸਨ, ਤੇ ਸਾਹਿਰ ਨੇ ਅਪਣੇ ਕੋਟ ਉੱਤੇ ਅਪਣੇ ਨਾਂ ਵਾਲਾ ਬੈਸ
ਲਾਹ ਕੇ ਮੇਰੇ ਕੋਟ ਉੱਤੇ ਲਾ ਦਿਤਾ ਸੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਟ ਉੱਤੇ ਮੇਰੇ ਨਾਂ ਵਾਲਾ ਬੈਸ ਲਾਹ ਕੇ ਅਪਣੇ
ਕੋਟ ਉੱਤੇ ਲਾ ਲਿਆ ਸੀ । ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਪਈ, ਉਹਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਅਸਾਂ ਬੈਸ
ਫਾਲਤ ਲਾਏ ਹੋਏ ਸਨ ਤਾਂ ਸਾਹਿਰ ਹੱਸ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬੈਸ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਗਲਤੀ ਹੋ ਗਈ
ਹੋਵੇਗੀ । ਪਰ ਇਸ "ਗਲਤੀ" ਨੂੰ ਅਸਾਂ ਨਾ ਦਰੁਸਤ ਕਰਨਾ ਸੀ, ਨਾ ਕੀਤਾ...ਹੁਣ ਦਰਿਆ
ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਰਾਤ ਦੇ ਦੋ ਵਜੇ ਖਬਰ ਸਣੀ ਕਿ ਸਾਹਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹੇ ਤਾਂ ਜਾਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਮੌਤ ਨੇ
ਅਪਣਾ ਫੈਸਲਾ ਉਸੇ ਬੈਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਨਾਂ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਾਹਿਰ ਦੇ ਕੋਟ
ਉੱਤੇ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ .

ਮੇਰੀ ਤੇ ਸਾਹਿਰ ਦੀ ਦੇਸ਼ਤੀ ਵਿਚ ਕਦੇ ਵੀ ਲੜਾਈ ਹਾਇਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ । ਇਹ ਖਾਮੋਸ਼ੀ ਦਾ

ਇਹ ਫੁਜ਼ੀਨ ਵਿਸਤਾਰ ਸੀ। ਮੈਂ ਜੋ ਨਜ਼ਾਰਾ ਉਹਦੇ ਲਈ ਲਿਖਿਆ ਉਸ ਮਜ਼ਹੂਦ ਨੂੰ ਸਦਾ ਅਣਜਾਨੀ ਐਵਰਾਡ ਮਿਲਿਆ, ਤਾਂ ਪ੍ਰੈਸ ਰਿਪੋਰਟਰ ਨੇ ਮੇਰੀ ਤਸਵੀਰ ਲੈਣ ਲੱਗਿਆ ਚਾਹਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਤੇ ਕੁਝ ਲਿਖ ਰਹੀ ਹੋਵਾਂ, ਤਸਵੀਰ ਲੈ ਕੇ ਜਦੋਂ ਪ੍ਰੈਸ ਵਾਲੇ ਚਲੇ ਗਏ ਮੈਂ ਸਾਹਮਣੇ ਬਿਆ ਉਹ ਕਾਗਜ਼ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਝੋਲਿਆ ਕਿ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਮੈਂ ਬਾਰ ਬਾਰ ਇਕੋ ਲਫਜ਼ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਸਾਹਿਰ, ਸਾਹਿਰ, ਸਾਹਿਰ... ਇਸ ਦੰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਅਲਮ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਘਬਰਾਹਟ ਹੋਈ ਕਿ ਸਦੇਰੇ ਜਦੋਂ ਅਖਬਾਰ ਵਿਚ ਤਸਵੀਰ ਛਪੇਗੀ ਤਸਵੀਰ ਵਾਲੇ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਤੇ ਇਹ ਨਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾਂ ਕਿਹੋ ਜਹੀ ਕਿਆਮਤ ਆਵੇਗੀ? ... ਪਰ ਕਿਆਮਤ ਨਹੀਂ ਆਈ, ਤਸਵੀਰ ਛਪੀ ਪਰ ਉਹ ਕਾਗਜ਼ ਫੇਰਾ ਲਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇਹ ਵੱਖਰੇ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇਹ ਹਸਰਤ ਆਈ ਕਿ ਖੁਦਾਇਆ ਜੋ ਕਾਗਜ਼ ਫੇਰਾ ਲਿਖਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ...

ਥੋਰੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਆਬਰੂ ਅੱਜ ਵੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਏਸ ਰਸੀਦੀ ਟਿਕਟ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਦਰਜ ਹੈ ਸਾਹਿਰ ਨੇ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੀ ਕਿਸੇ ਮਲਾਕਾਤ ਵਿਚ ਨਾ ਰਸੀਦੀ ਟਿਕਟ ਦਾ ਬਿਕਰ ਮੇਰੀ ਫ਼ਸਾਨ ਉੱਤੇ ਆਇਆ ਨਾ ਸਾਹਿਰ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਉੱਤੇ।

ਯਾਦ ਹੈ—ਇਕ ਮੁਸਾਫ਼ਰੇ ਵਿਚ ਲੰਡ ਸਾਹਿਰ ਤੇਲੇ ਆਟੋਗੁਦਰਜ਼ ਲੈ ਰਹੇ ਸਨ, ਲੋਕ ਚਲੇ ਗਏ ਮੈਂ ਇਕੋਲੀ ਉਹਦੇ ਫੈਲ ਰਹਿ ਗਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹੱਸ ਕੇ ਆਪਣੀ ਤਲੀ ਉਹਦੇ ਅੱਗੇ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਥੋਰੇ ਕਾਗਜ਼ ਵਾਰਾ ਤੇ ਉਹਨੇ ਮੇਰੀ ਤਲੀ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਨਾ ਲਿਖ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ— 'ਇਹ ਕੌਰੇ ਫੈਲ ਉੱਤੇ ਮੇਰੇ ਦਸਤਖਤ ਹਨ ਮੈਂ ਰਕਮ। ਚਾਹੇ ਭਰ ਲਈ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਚਾਹੇ ਕੈਸ ਕਰਦਾ ਲਵੀ'। ਉਹ ਕਾਗਜ਼ ਤਾਂਵੇ ਮਾਸ ਦੀ ਤਲੀ ਸੀ ਪਰ ਉਹਨੇ ਕੌਰੇ ਕਾਗਜ਼ ਦਾ ਨਜ਼ੀਬ ਮਾਇਆ ਪੀ ਇਸ ਲਈ ਮੇਰੇ ਵੀ ਹੁਣ ਉਹਦੇ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਬਨ ਕਿਸੇ ਜਾ ਬਰਕੇ

ਹੁਣ ਅੱਜ ਵੀ ਮੇਰੇ ਫੈਲ ਰੇਲੀ ਨਹੀਂ। ਰਸੀਦੀ ਟਿਕਟ ਦੇ ਸਵਿਆ ਵਿਚ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਅੱਜ ਇਹ ਸਤਰਾ ਵੀ, ਇਹ ਕੌਰੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਹੈ, .

ਇਸ ਦਾਸਤਾਨ ਦੀ ਇਸਤਲਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮੋਸ਼ ਸੀ, ਤੇ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਹਦੀ ਇਨਤਰਾ ਵੀ ਸ਼ਾਮੋਸ਼ ਰਹੀ, ਅੱਜ ਤੇ ਚਾਲ੍ਹੀ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸਾਹਿਰ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਵਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਚੁਪ ਸਿਰਗਰਤ ਪੀ ਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਹਖਦਾਨੀ ਜਦੋਂ ਸਿਰਗਰਤ ਦੇ ਟੁਕੜਿਆ ਨਾਲ ਤਰ ਜਾਵੀ ਸੀ ਉਹ ਜਲਾ ਜਾਵਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੈਂ ਇਕੋਲੀ ਸਿਰਗਰਤ ਦੇ ਉਹਨਾਂ ਟੁਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਮਲਾ ਕੇ ਪੀ ਦੀ ਸਾਂ... ਮੇਰਾ ਤੇ ਉਹਦੇ ਸਿਰਗਰਤ ਦਾ ਪੁੱਛਾ ਸਿਰਫ਼ ਦਵਾ ਵਿਚ ਰਲਦਾ ਸੀ ਸਾਹ ਦੀ ਹਵਾ ਵਿਚ ਰਲਦੇ ਕੌਰੇ ਤੇ ਨਜ਼ਮਾਂ ਦੇ ਲਫਜ਼ ਵੀ ਹਵਾ ਵਿਚ, ਸੋਹ ਰਹੀ ਹਾਂ ਹਵਾ ਕੋਈ ਵੀ ਫ਼ਾਸਲਾ ਤੈਹ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਅੱਗੇ ਵੀ ਸਹਿਰਾਂ ਦਾ ਫ਼ਾਸਲਾ ਤਹਿ ਰਲਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਹੁਣ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਤੇ ਉਸ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਫ਼ਾਸਲਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਤਹਿ ਕਰ ਲਵੇਗੀ, .

ਵਿਦਰਗੀ ਦੀ ਇਬਾਰਤ

ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੋ ਸਹੀ ਕਿਵਾਬ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਇਬਾਰਤ ਅੱਖਰ ਅੱਖਰ ਬਣਦੀ ਹੈ

ਫੋਰ ਐਂਡਰ ਐਂਡਰ ਟ੍ਰੇਟਰੀ, ਫਿਲੋਰੀ ਤੇ ਬਦਲਦੀ ਹੈ....

ਭਾਰਤੀਜ ਰਿਆਨ ਪੰਥ ਦਾ ਐਵਾਰਡ, ਜੋ 1982 ਵਿਚ ਭੇਂਟ ਹੋਇਆ ਸੀ ਉਹ 1983 ਦੇ ਅਪ੍ਰੈਲ ਮਹੀਨੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੇਰੀ ਤਕਰੀਰ ਦੇ ਕੁਝ ਲਭਜ ਸਨ "ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਛੋਟੀ ਸਾਂ ਨਾਲੀ ਕਹਿੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ—ਨੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਜੰਮੀ, ਮੀਂਹ ਕਣੀ ਦੀ ਟੁੱਡੇ, 15 ਭਾਵਰੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਦੇਵਤੇ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਸਨ। ਇਹ ਮੈਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਜਾਣਿਆ ਕਿ ਸਿਸਰ ਵਸੰਤ ਤੇ ਗ੍ਰੀਸਮ ਇਹ ਤਿੰਨ ਰੁੱਤਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਦਿਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਰੁੱਤਾਂ ਵਿਚ ਜਾਗਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਵਰਖਾ, ਸਰਦ ਤੇ ਹੈਮੰਤ, ਇਹ ਤਿੰਨ ਰੁੱਤਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਰਾਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੁੱਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੋ ਸੋਚਦੀ ਰਹੀ, ਠਿਕਦੀ ਰਹੀ, ਉਹ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜਗਾਣ ਦਾ ਇਕ ਜਤਨ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਾਂ ਗਏ ਹਨ।"

ਮੇਰੀ ਇਸ ਤਕਰੀਰ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਹੇ ਦਿਨ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਖਤਰਾ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਤੇ ਮੰਡਰਾਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਕੁਝ ਏਸਤ ਲੋਕ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਤਕਰੀਰ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ— "ਤੂੰ ਤਾਂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜਗਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਾ ਦੌਤ ਜਾਗ ਪਏ।" ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਤੜਫ ਕੇ ਆਇਆ ਸੀ ਪਰ ਕੋਈ ਰਾਖਸ਼ ਦੌਤ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਇਆ। ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਤਾਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਜਾਗਣਗੇ, ਦੇਵਤੇ ਹੀ ਜਾਗਣਗੇ।"

ਮੇਰੀਆਂ ਕੁਝ ਨਜ਼ਮਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਬਿਲਬਤ ਦਾ ਬਾਰਾਇਦਾ ਇਕ ਸਿਲਸਿਲਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਨਜ਼ਮਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੀ ਤਹੀਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ 7 ਮਈ 1983 ਦੇ ਦਿਨ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਮੁਕਦਮੇ ਦਾ ਨੋਟਿਸ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਜੋ ਨਜ਼ਮਾਂ ਬਾਬੂ ਨਾਨਕ ਦੇ ਜਨਮ ਤੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਤਾ ਕ੍ਰਿਪਤਾ ਜੀ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਧਰਮ ਦੀ ਤਹੀਨ ਹੋਈ ਹੈ। ਤੇ ਇਸ ਲਈ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਫੌਜਦਾਰੀ ਮੁਕਦਮਾ ਦਾਇਰ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ।

ਉਹ ਬਿਆਮਤ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ। ਮੈਂ ਤੜਫ ਕੇ ਰਹਿ ਗਈ। ਹੋਨਾ ਉੱਤੇ ਇਕ ਹੀ ਨਾ ਐਵਾ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਨਾਨਕ ਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਕਹਿੰਦੀ ਸਾਂ—ਮੈਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਪਰ ਜੋ ਲਿਖਿਆ ਤੇਰੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ। ਫੋਰ ਮੇਰੀ ਅਕੀਦਤ ਮੇਰਾ ਗੁਲਾਹ ਕਿਵੇਂ ਬਣ ਗਈ? ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ, ਸਾਖਿਆਤ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ, .

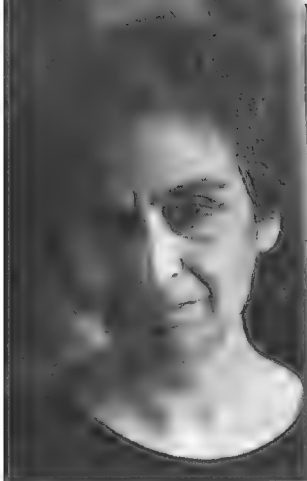
ਤੇ 14 ਮਈ ਦੀ ਰਾਤ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਚਾਨਕ ਵਿਖਾਈ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੇਰਾ ਫੋਮ ਫੋਮ ਤਿੱਜ ਗਿਆ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਕ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਦਿੱਤੀ— "ਤੂੰ ਵੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਵੇਖ ਲਿਆ?" ਸਵੇਰੇ ਸਾਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਇਮੋਰਲ ਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਤਸਕੀਨ ਨਾਲ ਭਰ ਕੇ ਬੋਲੇ— "ਹੁਣ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਤੇਰਾ ਸੁਪਨਾ ਗਲਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਸਕਦਾ। ਤੈਨੂੰ ਇਕ ਸਕਤੀ ਨੇ ਦੀਵਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਤੇਰੇ ਅੰਗ ਮੰਗ ਰਹਿੰਦੀ।"

ਮੈਂ ਭਰੇ ਹੋਏ ਮਨ ਨਾਲ ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਨਜ਼ਮਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਸੀ ਬੱਦਲਾਂ ਦੇ ਮਹਿਲੀਂ ਮੇਰਾ ਸੂਰਜ ਸੁੱਤਾ, ਜਿੱਥੇ ਭਾਰੀ ਨਾ ਬੂਟਾ ਨਾ ਪੌੜੀ

ਤੇ ਸਮਾਜਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨੇ ਭੰਡੀ ਜੁ ਲੀਕੀ, ਉਹ ਸੋਗਾਂ ਦੇ ਪੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲੀ,
ਉਹਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਬਹੁ ਨਾ ਪਤਾ ਨਿਸ਼ਾਨੀ,
ਜਾਣਾ ਤੇ ਜਾਣਾ ਇਕ ਰਿਣਗ ਜਗੀ ਮੇਰੇ ਮੱਥੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਮੁੜ ਔਹੜੀ
ਤੇ ਚਾਨਣ ਦੀ ਮਹਿੰਦੀ ਮੈਂ ਰਲੀਆਂ ਤੇ ਲਾਈ
ਅੱਜ ਦੁੱਖਾਂ ਦੀ ਗਾਲੀ ਤੇ ਕੱਢਕੀ ਗਾਏ, ਉਹਦੀ ਰਿਣਗ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁੜੀ..

ਫਿਰ ਹੁਣ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਇਤਮੀਨਾਨ ਦਾ ਕੁਝ ਸਾਹ ਆਇਆ ਤੇ ਮੈਂ ਫਰਾਂਸ ਦੇ ਇਕ
ਵਾਅਵਿਤਨਾਮੇ ਤੇ ਫਰਾਂਸ ਚਲੀ ਗਈ। ਪਰ ਇਤਮੀਨਾਨ ਦੀ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੋ ਜਹੀ
ਇਥਾਹਤ ਸੀ, ਜਿਹਦੇ ਅੱਖਰ ਫੇਰ ਟੁੱਟਣ ਤੇ ਖਿਲਨਣ ਲੱਗੇ। ਉਥੇ ਇਕ ਸਫ਼ਕ ਦੀ ਰੋੜੀ ਨਾਲ
ਪੈਰ ਦੀ ਥੱਪਲ ਅਟਰ ਗਈ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਰੋੜੀ ਉੱਤਰ ਡਿੱਗ ਕੇ ਮੈਂ ਉੱਠਣ ਲੱਗੀ, ਉੱਠ ਨਹੀਂ
ਸੱਕੀ। ਕਿਸੇ ਹੱਥ ਪਲਿਸ ਵੈਨ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਮੈਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਐਕਸਰੇ
ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸੱਜੇ ਮੱਥੇ ਦੀ ਹੱਡੀ ਇਕ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦੂਜੇ ਸਿਰੇ ਤਕ, ਕਈ
ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਰਿੜਕ ਗਈ ਹੈ...

ਕਈ ਦਿਨ ਉਥੇ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਪਈ ਰਹੀ, ਤੇ ਜਦੋਂ ਵਾਪਿਸ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਆਈ ਤਾਂ ਡਾਕਟਰ
ਇਹ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਹੱਡੀ ਮੁੜ ਕੇ ਜੁੜ ਜਾਏਗੀ। ਜੀਉਂਦੇ ਜੀਅ ਮੇਰੇ ਹੱਥ
ਕਲਮ ਫੁੱਟ ਜਾਏਗੀ, ਇਹ ਅੰਸਾਮ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਸੋਚਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਕ
ਮੁਅਜ਼ਾ ਹੋਇਆ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਕ ਸੱਤ ਜੀ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਫਰੀਰ ਦੀ ਬਖਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ,
ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਲਾਣ ਨਾਲ ਹੱਡੀ ਜੁੜ ਜਾਦੀ ਹੈ।

ਮੈਂ ਇਹ ਚਮਤਕਾਰ ਵੇਖਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਸੱਤ ਜੀ ਕਰੀਬ ਛੇਵਾਂ ਮਹੀਨਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਮੇਰੇ
ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦੀ ਕਰਦੇ ਰਹੇ, ਤੇ ਹੱਡੀ ਜੁੜ ਗਈ ..

ਇਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਨਹੀਂ ਇਥਾਹਤ ਸੀ, ਜਿਹਨੂੰ ਮੈਂ ਹੋਰਲ ਜਹੀ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸਾਂ ਕਿ ਇਸ ਇਥਾਹਤ
ਦੇ ਅੱਖਰ ਫੇਰ ਹਿਲਣ ਲੱਗ ਪਏ...

ਡਿੱਠ ਅਕਤੂਬਰ 1983 ਦੀ ਰਾਤ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਪਨੇ ਵਿਚ ਇਕ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਡਿਆਨਕ
ਸੂਰਤ ਵੇਖੀ। ਹਰੀ ਪੀਲੀ ਅਮਰ ਵੱਲ ਉਹਦੇ ਸਾਰੇ ਮੂੰਹ ਉੱਤੇ ਲਿਪਟੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਹੋਰਾ ਦੇਹਾ
ਸੋਚਿਆ ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਉਹਦੀ ਖਿੱਲ ਤਕ ਵੀ। ਮੈਂ ਖੇਡਦਾ ਸਾਂ ਉਹਦੇ ਵੱਲ ਵੇਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸਾਂ ਕਿ
ਇਕ ਗੋਬੀ ਆਵਾਜ਼ ਆਈ—“ਗੋਬੀ ਪੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਖਾ ਕਾਣ ਵਾਲੀ ਇਸ ਵੇਲ ਨੇ ਅੱਜ ਇਨਸਾਨ
ਨੂੰ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਵਧੇਰ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਉਹਨੂੰ ਨਾ ਅੱਧਿ ਕੁਝ ਦਿਸਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਕੋਈ
ਕੁਝ ਚੁਣਾਈ ਦੇਦਾ ਹੈ ..”

ਜਾਰੀ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਅੱਖਰ ਲਫ਼ਜ਼ ਸਨ—ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਮਾੜਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ..

ਉਸ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਸਕਲਪੁਰ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਡੀ, ਲਿਟ., ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਮਿਲੀ ਸੀ
ਜੋ ਹੁਣ ਵਾਸ਼ਿੰਗਟਨ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵ ਭਾਰਤੀ ਵਲੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਕਲੱਬ ਤੇ ਜਾਣਾ ਸੀ
ਸਾਂਝੀ ਨਿਕੇਤਨ। ਮੈਂ ਉਥੇ ਗਈ, ਪਰ ਇਹ ਸਪਨਾ ਕਦਮ ਕਦਮ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਖਲਦਾ
ਰਿਹਾ। ਜਦੋਂ ਡਿਗਰੀ ਲੈ ਕੇ ਵਾਪਿਸ ਆਈ, ਤਾਂ ਵੇਖਿਆ—ਉਹ ਸੁਪਨਾ ਸਾਹਿਆਤ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੇ
ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋਤਾ ਸੀ...

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਪਨਿਆਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਰਿਆਂ ਸੁਪਨਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖ ਚੁੱਕੀ ਹਾਂ 'ਲਾਲ ਧਾਗੇ ਦਾ ਗਿਸਤ'। ਇਥੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਆਖਣਾ ਹੈ ਕਿ 'ਗਿਸਤ' ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਹੋਰ ਸੁਪਨੇ ਸੱਚ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਹ ਤਿਆਨਕ ਸੁਪਨਾ ਵੀ ਸੱਚ ਹੋਇਆ।

ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਤਕਰਾਰ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਤਾਖੀਰ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ ਅਜੇ ਮੈਂ ਖਾਸੀ ਜੰਊਣੀ ਹਾਂ। ਜੇ ਜੰਊਂ ਦੀ ਰਹੀ, ਹਾਲਾਤ ਨੇ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੱਤੀ, ਤਾਂ ਵੇਰਵੇ ਲਾਲ ਉਹਦੀ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੀ...

1984 ਦਾ ਵਰ੍ਹਾ ਚੰਡਿਆ, ਤਕਦੀਰ ਦੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਕਾਰਜ਼ ਵਰਗਾ। ਮੇਰੇ ਤਿਆਨਕ ਸੁਪਨੇ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਮੇਰੇ ਲਈ ਤਾਂ ਹੈ ਈ ਸੀ, ਹੋਰ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਸ ਗਿਸਤ ਪਾਏ ਸੀ ਕਿ 7 ਮਈ ਦੇ ਦਿਨ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਰਾਜ਼ਦੀ ਤੋਂ ਫੌਜ ਆਇਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰੀ ਦੇਸਤ ਸਾਰਾ ਸਰ੍ਹੋਂਫਤਾ ਨੇ 4 ਤੇ 5 ਮਈ ਦੀ ਰਾਤ ਅਤਮ ਹੱਤਿਆ ਕਰ ਲਈ ਹੈ।

"ਮੈਂ ਤਾਂ ਯੱਕਾ ਹੋ ਡਿੱਗੀ ਹੋਈ ਦੁਆ ਹਾਂ" ਕਹਿਣ ਵਾਲੀ ਇਸ ਸਾਇਰਾ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਵੇਰਵੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਜਾਵਾਂਗੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਦੀ ਸਾਇਰੀ ਤੇ ਯੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਬੜੀ ਤਵੱਸੀਲ ਨਾਲ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖ ਚੁੱਕੀ ਹਾਂ 'ਏਕ ਬੀ ਸਾਰਾ'। ਇਥੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹਿਣਾ ਚਾਹਦਾਰੀ ਕਿ 1983 ਵਿਚ ਜਦ ਮੇਰੇ ਮੇਥੇ ਦੀ ਟੈਂਕੀ ਟੋਟ ਗਈ ਸੀ, ਤੇ ਮੈਂ ਹੋਰ ਵਿਚ ਕਲਮ ਨਹੀਂ ਸਾਂ ਫੜ ਸਕਦੀ, ਉਦੋਂ ਸਾਰਾ ਦਾ ਖਤ ਆਇਆ ਸੀ, "ਮੇਰੀ ਬਾਹ ਕਾਰਜ਼ਾ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟੀ ਜਦੀ ਹੈ, ਆੱਮ੍ਹਤਾ ਬਾਨੀ। ਜਦੋਂ ਤਕ ਤੇਰੀ ਖਾਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਵੀ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਕਲਮ ਨਹੀਂ ਫੜਾਂਗੀ" - ਤੇ ਇਹੋ ਜਹੀ ਦੇਸਤ ਦਾ ਮੇਰੀ ਜਿੰਦਗੀ ਵਿਚੋਂ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਮੈਨੂੰ ਕਿਤੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਖਾਲੀ ਕਰ ਗਿਆ। ਇਕ ਉਹ ਸੀ, ਮੇਰੀ ਸਾਰਾ ਜੋ ਆਪਣੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਦੀ ਆਬਰੂ ਸੀ, ਉਹਨੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ - "ਮੈਂ ਅਸਮਾਨ ਵੇਖ ਕੇ ਬੈਠ ਨਹੀਂ ਆਂਗੀ" - ਕੇ ਹੁਣ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਦੁਆਲੇ ਲਵਰ ਵਰੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਸੀ...

ਮੇਰਾ ਉਹ ਸੁਪਨਾ ਸਬੰਧ ਬਹੁਤ ਤਿਆਨਕ ਸੀ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ ਕਿ ਉਹਦੀ ਤਿਆਨਕਤਾ ਹੋਰ ਕਿੰਨੇ ਵੱਡੇ ਲੰਬੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਵੀ ਤੇ ਮੇਰੇ ਦੇਸ ਲਈ ਵੀ। ਉਸ ਸੁਪਨੇ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਵੀ ਸੀ ਮੇਰੇ ਦੇਸ ਲਈ ਵੀ। ਇਹੋ ਵਰ੍ਹਾ ਸੀ ਜਦ ਇੰਦਰਾ ਜੀ ਦਾ ਕਤਲ ਹੋਇਆ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਵਿਚ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਮਾਸ਼ੂਮ ਲੋਕ ਜੰਊਂ ਦੇ ਜਲਾਏ ਗਏ।

ਉਸ ਸੁਪਨੇ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਅਖਬਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸੁਰਖੀਆਂ ਲਗੂ ਵਿਚ ਜਿੰਨੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ 1986 ਵਿਚ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਵੀ ਰੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ। ਮੇਰੇ ਦੇਸ ਦੀ ਵਿਧਾਨ ਅੰਬਰ ਅੰਬਰ ਟੁਟਵੀ ਕਿਲਰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ...

ਆਪਣੀ "ਔਖਰ ਅੰਬਰ" ਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਤਕਦੀਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਏਨ੍ਹਾਂ ਵਧੀਆਂ ਵਿਚ ਇਕ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖੀ ਸੀ -

ਭੂੰ ਜਨਮ ਜਨਮ ਦਾ ਪੁਰਨ ਮੋਗੀ ਮੈਂ ਜਨਮ ਜਨਮ ਦੀ ਸੰਦਰਾ...

ਇਹ ਜਨਮ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚੀ ਸੁੰਦਰਾ ਭਾਵਾ ਪਹਿਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਮੇਰੀ

ਮੈਂ ਜਿਉਂ ਹੀ ਮੇਰੀ ਅਰਪਣ ਲੱਗ
ਭਰਾਵਾਂ ਪਹਿਰਣ ਅੰਬਰ ਬਣਿਆ, ਤੇ ਮੈਂ ਧਰਤੀ ਦੀ ਹੋਈ...

ਇਕ ਜਨਮ ਮੈਂ ਇਹੀ ਸੁੰਦਰਾ, ਇਕ ਜੈਰ ਨਿਮਾਣੀ ਹੋਈ
ਚਾਂਡਣ ਜੋਗੀ ਅਲਖ ਜਗਾਈ
ਗਲ ਦਾ ਪਹਿਰਣ ਕਬਰ ਦੀ ਸਿੱਟੀ, ਮੇਰੀ ਚੁੰਨੀ ਕੱਢਣ ਹੋਈ

ਇਕ ਜਨਮ ਮੈਂ ਇਹੀ ਸੁੰਦਰਾ, ਖੂਨ ਇਕ ਪਰਦੇਸ਼ੀ ਕੋਈ
ਜੋ ਪਹਿਰਣ ਸੀ ਅੰਬਰ ਬਣਿਆ
ਚੁੰਨੀਉਂ ਪਹਿਰਣ ਸਲਸਲ ਹੋਇਆ, ਮੈਂ ਭਰੀ ਝਨਾ ਵਿਚ ਮੋਈ .

ਇਕ ਜਨਮ ਮੈਂ ਇਹੀ ਸੁੰਦਰਾ ਵਾਤ ਮੈਂ ਜੋਸ਼ੀ ਨਾਮ ਧਰਾਇਆ
ਜੋ ਪਹਿਰਣ ਸੀ ਜਲ ਥਲ ਬਣਿਆ
ਚੁੰਨੀਉਂ ਟੇਤ ਦਾ ਕਣ ਕਣ ਹੋਇਆ ਮੈਂ ਵਿਚ ਥਲਾ ਦੇ ਹੋਈ .

ਤੇ ਇਸ ਜਨਮ ਮੈਂ ਚੁੰਨੀ ਸੁੰਦਰਾ, ਚੁੰਨੀਉਂ ਇਸਕ ਹਜ਼ਾਰੀ ਬਣਿਆ
ਅਜ ਭਰਾਵਾਂ ਪਹਿਰਣ ਕੋਰਾ ਕਾਗਜ਼
ਮੈਂ ਕੋਰੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਗਲ ਲੱਗੀ ਤੇ ਅੰਬਰ ਅੰਬਰ ਹੋਈ .

ਕੋਰੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਦੇ ਗਲ ਲੱਗ ਕੇ, ਮੀਅ ਕਰਦਾ ਹੈ—ਮਨ ਦਾ ਸਾਭ ਚੁੱਖ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ
ਦੇਵਾ ਪਰ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੇ ਮੇਰੀ ਕਲਮ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਦਾ ਸਰਾਪ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਇਸ
ਲਈ ਖਾਮੋਸ਼ ਹਾਂ। ਸਿਰਫ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਿ ਸਕਦੀ ਹਾਂ ਕਿ 1980 ਵਿਚ ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਬਲਗਾਰੀਆ
ਗਈ ਸਾਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਇਕ ਮੈਨੇਟੇਰੀਅਮ ਵਿਰ ਮੈਂ ਮਿਨਰਲ ਪਾਣੀ ਦੇ ਗੁਸਲ ਵਾਲਾ ਦਿਲਾਸ
ਲੈਣਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਲਈ ਮਾਏ ਫੋਕੋਲਮ ਹੋਏ ਤੇ ਸਿੰਦਰੀ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਦਿਲ ਵਾਲੇ ਜ ਮਿਉ
ਖਤਰੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣੀ . ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਸਿਕਦਾ ਵੀ ਆਇਆ ਤੇ ਸਹਜ ਮਿਹ ਵੀ।
6 ਅਕਤੂਬਰ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਖ਼ਤਰੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣੀ ਸੀ, ਉਸ ਰਾਤ ਤੇ ਅਗਲੀ ਰਾਤ ਦੇ
ਨਜ਼ਮਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਇਕ ਨਜ਼ਮ ਵਿਚ ਆਪਣੇ
ਦਿਲ ਨੂੰ 'ਯਾਰ ਬਦਨੀਤੀਆ' ਕਹਿ ਕੇ ਆਖਿਆ ਸੀ

ਤੁਝੇ ਹਿੱਕਾ ਉਲਾਭਾ ਮਲਕੁਲ ਦਿੱਤਾ

ਤੇ ਹਿੱਕੇ ਉਲਾਭੇ ਤੇਰਾ ਹੀਆ ਤੁਟਾ ?

ਤੈਂ ਲਈ ਹਯਾਤੀ ਦੇ ਛੇ ਲੈ ਉਲਾਭੇ

ਸਾਡੀ ਤਾਂ ਹਿਮਾਤ ਬੀਤਿਆ—

ਯਾਰ ਬਦਨੀਤੀਆ !

ਉਸ ਵੇਲੇ ਦਿਲ ਨੇ ਹੱਸ ਕੇ ਮੇਰਾ ਸ਼ਿਕਵਾ ਸੁਣ ਲਿਆ, ਤੇ ਫੇਰ 12 ਵਰ੍ਹੇ ਉਹਨੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ
ਆਖਿਆ। ਇਹਨਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਯਥਾ ਰਿਹਾ, ਚੁੰਨੀ ਮਾਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ 28
ਮਾਰਚ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਉਹਨੇ ਯਥਾ ਦੇ ਨੇ ਸਿਰ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਰਟ ਅਟੈਕ ਦਾ ਇਹ ਹਾਦਸਾ,
ਆਖਰੀ ਹਾਦਸਾ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ, ਯਥਾ ਕੁ ਹਸਪਤਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਉਸ ਬੱਕੇ ਹਫ਼ੇ ਹੋਏ ਨੂੰ ਮੈਂ ਵੇ

ਰ ਘਰ ਪਰਤਾ ਲਿਆਈ ਹੈ ।

ਬਸ ਏਨਾ ਕੁ ਹੀ ਦੇਸ ਸਕਦੀ ਸਾ, ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਸਰਾਪ ਦੇ ਲੱਥਣ ਤੱਕ ਜੇ ਮੈਂ ਜੀਉਂਦੀ ਰਹੀ,
ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਤੇ ਕਾਡ਼ਾਜ਼ਾ ਦੀ ਕਿਸਮਤ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ—ਗੱਦੀ ਦੇ ਕਰੇ ਕਾਡ਼ਾਜ਼ ਰੱਬ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ।

ਮਾਏ ਨੀ ਮੇਰਾ ਖਿਜਰ ਗੁਆਚਾ

ਖਿਜਰ—ਨਦੀਆਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਪੀਰ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ । ਪਾਣੀਆਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਦਾ ਨਾਂ ਇਸ ਲਈ
ਮਨ ਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪੀਰ ਚੇਤਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਚੇਤਨਾ ਮਨ ਦਾ ਖਿਜਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ .

1984 ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਬਾਰੇ ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਤੜਪ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਸੀ—

ਮਾਏ ਨੀ ਮੇਰਾ ਖਿਜਰ ਗੁਆਚਾ

ਸੱਤੋਂ ਥਾਂ ਮੈਂ ਚੁੱਕੇ ਡਿੱਠੇ, ਕਿਤੇ ਨਾ ਦੱਸਾ ਪਾਣੀਆਂ....

ਕਿਹੜੇ ਪੱਤਣਾ ਤੇ ਉਹ ਵਸੋਂਦਾ, ਮੇਰਾ ਖਿਜਰ ਮੈਂ ਅੱਖੀਂ ਫਿੱਠਾ

ਉਹੀਉ ਸਾਰੇ ਪੱਤਣ ਕਿੱਥੇ ? ਨਦੀਆਂ ਕਿੱਥੇ ਲਾਈਆਂ ?

ਨਦੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਕਹੀ ਯਾਤ੍ਰਾ । ਅੰਬਰ ਦੇ ਇਕ ਸੁਪਨੇ ਜਹੀਆ

ਪਰਬਤ ਦੀ ਛਾਤੀ ਤੋਂ ਤੁਰੀਆਂ, ਸਹੁ ਦਰਿਆ ਨਾ ਪਾਈਆਂ....

ਕਰੋ ਮੁਹਾਣੇ ਮਿਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ । ਰੇਤ ਥਲਾਂ ਦੇ ਰਾਹ ਤੇ ਪਾਈਆ

ਕਿਵੇਂ ਸੱਕੀਆਂ ਕਿਵੇਂ ਸਿਜਕੀਆਂ, ਕਿਸੇ ਨਾ ਸਰਤਾਂ ਲਈਆਂ

ਨੀ ਮੇਰਾ ਖਿਜਰ ਗੁਆਚਾ .

ਇਸ ਨਜ਼ਮ ਵਿਚ ਚਾਹਿਦ ਹੈ—ਕਿ ਹਰ ਨਦੀ ਹਰ ਮਜ਼ਹਬ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ । ਜਿਹੜੇ ਪਰਬਤ ਦੀ
ਛਾਤੀ ਵਿਚੋਂ ਮਜ਼ਹਬ ਦੀ ਨਦੀ ਨਿਕਲੀ, ਉਹ ਪਰਬਤ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ । ਰੂਹਾਨੀਅਤ
ਦਾ । ਰੇਤ ਥਲ—ਬਣੀਆਂ ਸੱਤੀਆਂ ਸੇਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਰਾਹ ਪੈ ਕੇ ਉਹ ਨਦੀਆਂ ਸੁੱਕ
ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਮੁਹਾਣੇ ਲਵਚ ਹਰ ਮਜ਼ਹਬ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰਾਂ ਲਈ ਹੈ । ਤੇ ਇਸੇ ਦੀ ਫੌਲ ਮੈਂ
ਯੂਨੈਸਕੋ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਆਖੀ ਸੀ ।

ਹਾਲਾਤ 1984 ਦੇ ਵੀ ਸਨ, 1947 ਦੇ ਵੀ, ਜੋ ਮੈਂ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖੇ ਸਨ, ਤੇ ਜੋ ਸਣੇ ਸਨ—ਉਨ੍ਹਾਂ
ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਹੂ ਦਾ ਭਿੱਜਾ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਹ ਇਤਿਹਾਸ ਹਰ ਮੁਲਕ ਦਾ ਹੈ । ਤੇ
ਜੋ ਸਾਰਿਆਂ ਵੇਲੇ ਗੁਆਚ ਗਿਆ ਹੈ—ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਣੀਆਂ ਦਾ ਪੀਰ ਹੈ । ਖਿਜਰ, ਇਨਸਾਨ ਦੇ
ਮਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਚੇਤਨਾ ।

ਇਹ ਨਜ਼ਮ ਬੜੇ ਵਸੀਰ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੈ । ਮਨ ਨੇ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—
ਸਮਾਜ, ਸਿਆਸਤ ਮਜ਼ਹਬ ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਰੰਗ ਦੀ ਰਹਿਣੀ ਬਹਿਣੀ ਵਿਚ ਵੀ । ਤੇ ਮੇਰਾ ਦਰਦ
ਦੀ ਵਸੀਰ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਮਨਾਂ ਦੇ ਖਿਜਰ ਨੂੰ ਗੁਆਚਾ ਹੋਇਆ
ਦੇਖਿਆ ਹੈ ।

ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਪੈਸਾਬੀ ਦੀ ਇੱਕ ਸੁਰਤ 'ਮਾਏ' ਨੀ ਅਲਾ ਰਾਤਾ ਰਾਤੀ ਫਰਨਾ ਦੀ ਏਸੇ ਅਰਥ ਵਿਚ ਹੈ—ਅਪਣੇ ਹੁੰਮੇ ਹੋਏ ਖਿਜਰ ਨੂੰ ਮਨਾਣ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ। ਅਪਣੀ ਅੰਤਰ ਹੋਤਨਾ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿਚ।

1986

1986 ਦੇ ਮਾਰਚ ਮਹੀਨੇ ਇੱਕ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਹੋਈ ਸੀ, ਜੋ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਚੀਫ ਮਨਿਸਟਰਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਗੈਰ ਸਰਕਾਰੀ ਲੋਕ ਵੀ ਬੈਠਾਏ ਗਏ ਸਨ। ਸਿਰਫ਼ ਇਹੋ ਇੱਕ ਮੈਂਬਰ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਬੋਲਣ ਲਈ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਜੋ ਬੋਲੀ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਵਿਚ ਇਹ ਹਫ਼ਤਾ ਵੀ ਸਨ—

“ਇੱਕ ਵੇਲਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕੈਰਲ ਵਿਚ ਜਾਤੀਵਾਦ ਦੀ ਤਿਆਨਕਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸੁਖਮੀ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂਤਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕੇਰਲ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪਾਗਲਖਾਨਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਮੈਂ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਅਜੀ ਹਰ ਪ੍ਰਾਂਤ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪਾਗਲਖਾਨਾ ਬਣਾ ਰਹੇ ਹਾਂ।”

ਅਖੀਰ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਸੀ—“ਸਾਡਾ ਮਿਥਿਹਾਸ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸਮੁੰਦਰ ਰਿਤਕਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਵਿਚੋਂ ਚੰਦਾ ਵਤਨ ਮਿਲੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਸਾਨੂੰ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਅਪਣੇ ਅਪਣੇ ਮਨ ਦਾ ਸਮੁੰਦਰ ਰਿਤਕੀਏ, ਤੇ ਅਪਣੀ ਅਪਣੀ ਆਚਰਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਰਤਨ ਲੱਭੀਏ।”

ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਹਿਣਾ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਸਹਜ਼ ਮੇਰੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਤੇ ਮਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣ ਦਾ ਇਹ ਇੱਕ ਖ਼ਰੂਬ ਵੱਡਾ ਮੌਕਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਸਾਰਿਆਂ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਚੀਫ਼ ਮਨਿਸਟਰ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਪਿਛੋਂ 10 ਮਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਸ਼ੀਮ ਮਨਿਸਟਰ ਦੀ ਸੈਕਟਰੀ ਦਾ ਫੋਨ ਆਇਆ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਤਾਂ ਨਹੀਂ?—ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਆਖਿਆ ਸੀ—ਹੋਰ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਸਿਆਸਤ ਦਾਸਤੇ ਮੇਰਾ ਬੈਂਡ ਆਫ਼ ਮਾਈਡ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਸੈਕਟਰੀ ਨੇ ਚੌਖਿਆ—“ਇਹੀ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਦਿਨ ਚੀਫ਼ ਮਨਿਸਟਰਾਂ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਜੋ ਬੋਲ ਗਏ ਹੋ, ਉਹਦਾ ਟੋਪ ਰਾਜੀਦ ਸੀ ਨੇ ਬਾਰ ਬਾਰ ਸੁਣਿਆ ਹੈ, ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਜਾਏ।”

ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਲਿਖਤੀ ਖ਼ਿੱਠੀ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ। ਮਈ ਸਵੇਰ ਦੀਆਂ ਅਥਰਾਵਾਂ ਵਿਚ ਡੁੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਰਾਜ ਸਭਾ ਲਈ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੀ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ ਦਾ ਅਰਜ਼ਾ ਛੇ ਵਰ੍ਹੇ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਮੈਂ ਜੋ ਸਵਾਲ ਉਠਾਏ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਿੰਦ ਦੇ ਚਾਰ ਸਵਾਲ ਇਥੇ ਦਰਜ ਕਰ ਰਹੀ ਹਾਂ—

“ਚਾਨ੍ਹੀ ਸਾਲ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਹਨ—ਪ੍ਰਿੰਸਪਲ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕਿਸਪਲ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਅਜੇ ਤਕ ਇਹ ਅਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਪੈਣਿਆ ਕਿ ਦੇਹਾ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਇਰਾਂ ਤੇ ਅਦੀਬਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਾਲ ਛਾਪੀਆਂ ਜਾਣ। ਤਾਕਿ ਤਰਜੁਮੇ ਦੀ ਮਿਜ਼ਾਜੀ ਹੈ ਸਕਣ ਤੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਅਦੀਬਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਦੀ ਉਜਰਤ ਵੀ ਮਿਲ ਸਕੇ। ਅਜਿਹੇ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ ਵਲੋਂ

ਅਣਗਿਣਤੀ ਬਾਰਾਂ ਦੇਹ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਅਦੀਬਾਂ ਦਾ ਅਪਣੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਉੱਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਕ੍ਰਾਂਤੀ
 ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮਾਨਸਿਕ ਚੋਟ ਇਹ ਪਹੁੰਚ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ
 ਲਿਖਤਾਂ ਦੇ ਤਰਜਮੇ ਅਕਸਰ ਬੜੇ ਗਲਤ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। —1986

“ਮੈਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਤਵੱਜੋਂ ਉਸ ਕਾਫ਼ ਦੁਆਰਾ ਬਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਜਿਥੇ ਅਦਬ ਤੇ ਤਹਜੀਬ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ
 ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਮਰਸਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਹੈ—ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲੋਂ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ
 ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪੈਸਾ ਵੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਮਦਨ ਦਾ ਵਸੀਲਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ
 ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਅਦਬ ਤੇ ਤਹਜੀਬ ਦੇ ਨਾਂ ਤੇ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਪੈ ਪਰ ਜਿਸ ਮਕਸਦ ਲਈ ਇਹ
 ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਈ ਫਿਰ ਕਦੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸ ਮਕਸਦ ਦਾ ਕੀ ਬਣਿਆ ? ਉਹ
 ਵੇਖਣਾ ਤਾਂ ਦਰਕਿਨਾਰ ਰਿਹਾ, ਅੱਗੋਂ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਕੋਈ ਨਜ਼ਰਸਾਨੀ ਨਹੀਂ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਮੀਨ
 ਵਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਮਰਸਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਕਿਹੜੀ ਹੋਂਦ ਵੀ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ
 ਹਨ, ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਇਕ ਨਵੀਂ ਇਮਾਰਾਦਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਤਵੱਜੋਂ ਏਸ ਤਰਫ਼
 ਦੁਆਰਾ ਬਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ..”

16-11-87

1986 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮੈਂ ਅਸਾਮ ਗਈ ਸਾਂ। ਬਲਪੇਤਾ ਦੇ ਨੇੜਿਕਾ ਸੰਮਿਠਨ ਵਿਚ ਸਾਮਿਲ
 ਹੋਣ ਲਈ। ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਥੇ ਦੇ ਫੈਸਨਫ ਮੈਂਡ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਦਾ ਦਾਖਲਾ ਮਨ੍ਹਾ ਹੈ ਅੰਤਰਾਂ
 ਖੁਰਰਮਾਂ ਵਿਚ ਬੈਠੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਅੰਦਰ ਕ੍ਰਿਸਨ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਜੋ ਪੈਜ ਸੀ ਸਾਫ਼ ਤੇ
 ਜੋਤ ਬਲ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਹਦਾ ਸੂਹਾ ਲੰਘਣਾ ਅੰਤਰ ਲਈ ਵਰਜਿਤ ਹੈ। ਮੈਂਡ ਦੇ ਬਾਹਰ ਅੰਤਰ
 ਦੇ ਦਾਖਲੇ ਉੱਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਵੇਖਣ ਲਈ, ਮੈਕਰ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਂਤੇ ਹਿਫਾਜਤੀ ਪੁਲਿਸ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ।
 ਸੋ ਮੈਂਡ ਦੇ ਪੇਂਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰੀ ਕੁਝ ਅਹਿਮੀਅਤ ਮਾਣੀ। ਤੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ
 ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ—“ਮੈਂ ਆਪ ਕੋ ਲੀਏ ਲੱਗੇ ਹਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹ ਦੇਣਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਦਰਸਨ ਕਰ
 ਲੀਜੀਏ, ਲੇਕਿਨ ਭੀਤਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ ਹੋਗਾ” ਮੈਂ ਲੰਮੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਕੋਲ ਪਛੋਂ ਕੇ ਪੇਂਡਿਤ ਜੀ ਨੂੰ
 ਕਿਹਾ —“ਅਰੇ ਕ੍ਰਿਸਨ ਅੰਦਰ ਹੈ, ਅੱਗੇ ਰਾਧਾ ਬਾਹਰ ਖੜੀ ਹੈ, ਯਹ ਕੌਸੇ ਹੋ ਰਾਧਾ ਪੇਂਡਿਤ
 ਜੀ ਰਾਧਾ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸਨ ਕੀ ਮਹਾਚੇਤਨਾ ਹੈ ਉਸ ਕੋ ਬਗੈਰ ਅਕੇਲੇ ਕ੍ਰਿਸਨ ਕਯਾ ਕਰੇ
 ਹੋਗੇ ?” ਪੇਂਡਿਤ ਜੀ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਕੇ ਮੇਰੇ ਵਲ ਤੱਕਣ ਲੱਗ ਪਏ ਤੇ ਪੁਲਿਸ ਅਫਸਰ ਹਾਸੇ ਨੂੰ
 ਹੱਠਾਂ ਵਿਚ ਦਬਾਣ ਲੱਗ ਪਏ।

ਸ਼ੇਰ-ਮੇਰੇ ਕਿਹਾ ਕੀ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕਦੇ ਉੱਥੇ ਗਈ ਸੀ ਵੀ ਆਏ ਸਨ, ਤੇ ਅਜਿਹੀ
 ਪਾਬੰਦੀ ਨੂੰ ਹਟਾਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੜਾ ਫੋਰ ਲਾਇਆ ਸੀ ਪਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ।
 ਅਤਲੇ ਦਿਨ ਅਸਮੀ ਲੇਖਕਾਵਾਂ ਇਕ ਮੇਮੋਰੈਂਡਮ ਲੈ ਕੇ ਮੈਂਡ ਵਿਚ ਗਈਆਂ ਇਸ ਪਾਬੰਦੀ ਨੂੰ
 ਹਟਵਾਣ ਲਈ, ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜੋ ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਜ਼ਾਬਾਂ ਵਿਚ ਛਪੀਆਂ, ਮੈਂ ਉਹ ਸਭ ਕਤਰਲਾ
 ਸਾਫ਼ ਲਈਆਂ। ਤੇ ਅਪਣੀ ਦੇਸਤ ਦਿੰਦਰ ਗੋਸਵਾਮੀ ਨੂੰ ਆਪ ਕੋ ਮੈਂਡ ਦੇ ਬਾਹਰ ਲੋਹੀ
 ਮਨਾਹੀ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਵਾਲੀ ਤਖਤੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵੀ ਲੈ ਲਈ ..

ਇਹੋ ਸਾਰੇ ਹਵਾਲੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਿਚ ਇਕ ਸਵਾਲ ਉਠਾਇਆ ਸੀ ਕਿਹਾ
 ਸੀ ਕਿ “ਭ ਮਾਰਚ ਨੂੰ ਮਨਾਏ ਗਏ ਅੰਤਰ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰੀ ਦਿਵਸ ਦੀ ਫੈਸਲੀ ਵਿਚ ਕਹਿਣਾ ਬਾਹੁੰਦੀ

ਹਾ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਇਨ ਮਹਤ ਇਕ ਰਸਮ ਨਾ ਬਣ ਜਾਏ, ਇਸ ਲਈ ਕੁਝ ਖੁਨਿਆਰੀ ਕਦਮ ਉਠਾਏ ਜਾਣ। ਔਰਤਾ ਉਤੇ ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਉਤੇ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਇਲਜ਼ਾਮ ਹਨ...”

੨੪-੩-੧੯੪੮

“ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਜਦੋਂ ਸਾਇਰਾਂ ਤੇ ਸਾਇੰਡਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਕਾਨਟਰੈਕਟ ਦੇਵੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਕ ਤਾਰੀਖ ਮੁਕਰਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਭੀੜ ਲਾਵੀਨ ਭੇਟ ਕੰਮ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਾਸਤੇ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਕੰਮ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਰੀਖ ਸਿਰਫ਼ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਮੋਹਨਤ ਕਈ ਕਈ ਵਾਰੋਂ ਦੁਬਾਰਾ ਦੀਆਂ ਫਾਈਲਾਂ ਵਿਚ ਪਈ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਬਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਇਕ ਪੱਕਾ ਅਰਸਾ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਲਈ ਮੁਕਰਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੰਮ ਦੀ ਇਮਪਲੀਮੈਂਟ ਵਾਸਤੇ ਇਕ ਪੱਕਾ ਅਰਸਾ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਲਤਾਂ ਲਈ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਮੁਕਰਰ ਹੋਵੇ ?

“ਕਈ ਵਾਰ ਇੰਜ ਦੀ ਟੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਾਂ ਕਈਆਂ ਫਵਿਜ਼ਾਂ ਲਈ ਮਲਤਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਉਜਰਤ ਵੀ ਮਲਤਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਪ੍ਰਾਜੈਕਟ ਦੇ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਕਲਮੀ ਨੁਸਖੇ ਵੀ ਫਾਈਲਾਂ ਵਿਚ ਫੁਆਬ ਜਾਂਦੇ ਹਨ...ਕੁਝ ਪੱਕੇ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਖੁਨਿਆਰ ਉਤੇ ਮੈਂ ਇਹ ਸਵਾਲ ਉਠਾਈ ਹਾਂ ਕਿ ਅਕੈਦਮਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਫੂਹਕਾ ਕਾਨੂੰਨ ਬਨਾਣ ਵਲ ਤਰੱਜੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ।” — ੪-10-੧੯੪੮

“ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਤੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਲੰਬਾ ਫ਼ਾਸਲਾ ਹੈ, ਜਿਹਨੂੰ ਤੋਹ ਕਰਦਿਆਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਪੜਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੇ ਵਧੇ, ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਿੰਨੀ ਕਮਾਈ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਫਿੰਫੂ ਮੈਰਿਜ ਐਕਟ ਵਿੱਚ ਇਕ ਪਹਿਲੂ ਇਹ ਰਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੀਆਂ ਭਿਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕੇ ਸਲਾਹਨਾਮੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਇਹ ਹਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਉੱਥੇ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਵਿਆਹਤਾਂ ਦੇ ਖ਼ਰਾਬਿਆਂ ਖ਼ਰਾਬਿਆਂ ਵਿਚ, ਬਾਕੀ ਹੋਰ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਖ਼ਰਾਬਿਆਂ ਉੱਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਆਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਇਕ ਸਕਰੀਨਿੰਗ ਸੈੱਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਦੇ ਕਾਬਜ਼ਾਤਾਂ ਵਾਂਗ ਮੁਆਇਨਾ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਮੁਕਦਮੇ ਉਹ ਹੋਣਗੇ ਜੋ ਬੇਬਨਿਆਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਜੇ ਦਾਖਲ ਦਫਤਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਬਾਕੀ ਦੋ—ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਫਰੂਰ ਉਹ ਹੋਣਗੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸਟਵਾਈਆਂ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਤਿਹਾਈ ਮੁਕਦਮੇ ਬਚਾਓ, ਜੋ ਟ੍ਰਾਇਲ ਦੇ ਕਾਇਲ ਸਮਝੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਸਕਰੀਨਿੰਗ ਸੈੱਲ ਵਿਚ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ਿਰਤ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਰੀਟਾਇਰਡ ਜੱਜ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ ਨਾਲ ਤਜਰਬਾਕਾਰ ਐਡੀਬਨਲ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਜੱਜ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਇੰਜ ਸਕਰੀਨਿੰਗ ਸੈੱਲ ਦੀ ਚੋਣ ਬੀਡ ਜਸਟਿਸ ਰਾਇਸਟ੍ਰਾਫ਼ ਬਾਹ ਦੇ ਪ੍ਰੋਜੈਕਟ ਸੈਕਟਰੀ ਲਾਅ ਮਨਿਸਟਰ ਡਿਸਟ੍ਰਿਕਟ ਜੱਜ, ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੇ ਲੋਕ ਮਿਲ ਕੇ ਇਲੈਕਸ਼ਨ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁੱਖਦੀਆਂ ਰੋਕਾ ਵਾਂਗ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਆਮ ਸਧਾਰਣ ਖੰਭੇ ਲਈ ਇਨਸਾਫ਼ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਲੈਣਾ ਵੀ ਵਰਜਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।—

੨੭-੪-੧੯੪੯

(ਏਸ ਸਵਾਲ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਿਚ ਜਸਟਿਸ ਕੇ. ਪੀ. ਵਰਮਾ ਨੇ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ ਤੇ ਮੇਰੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਸੀ) ਭਾਰੀ ਯਾਦ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੱਧ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੀ ਇਕ ਕਹਾਵਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ—ਪਹਿਲੀ ਪੂਰੀ ਭਾਬੂ ਦੀ ਦੂਜੀ ਪੂਰੀ ਪੁਲਿਸ ਦੀ ਗੰਜੀ ਬਣੇ ਤਾਂ ਆਪ ਖਾਣੀ। ਅੱਜ ਇਸ ਕਹਾਵਤ ਵਰਗੀ ਹਾਲਤ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਹੋਟੀ ਭਾਵਿਆਂ ਲਈ ਪਕਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਦੂਜੀ ਪੁਲਿਸ ਵਾਸਤੇ, ਫੇਰ ਜੇ ਕੋਈ ਤੀਜੀ ਬਣੇ ਤਾਂ ਆਪ ਖਾਣੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਦਿਨ ਇਹ ਵੀ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦੀ ਮਿਲਿਆ ਚਾਲੀਆ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਕੀ ਸਰਕਾਰ ਏਨ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪੇਂਡੂਤੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤਾਲੀਮ ਦੇ ਕੇ ਮੇਨ ਸਟਰੀਮ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਆ ਸਕਦੀ? ਪੁੱਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਨੌਜਵਾਨੀ ਰਾਖਵੀਆਂ ਰਖ ਕੇ ਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਉੱਤੇ ਯੋਧਾ ਲਈ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਇਹ ਪੇਂਡੂਤੀਆਂ ਜਾਤੀਆਂ ਦੇ ਲੋਕ ਹਨ?

ਏਸ ਡਿਲੀਮੇਟੇ ਵਿਚ ਇਕ ਗੱਲ ਚੇਤੇ ਆਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਦਸਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਸਿਆਹ ਦੌਰ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰਖ ਕੇ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ 1980 ਤੋਂ 1990 ਤਕ ਦੀਆਂ 24 ਕਹਾਣੀਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਸੰਪਾਦਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਨਾਂ ਰੱਖਿਆ ਸੀ—ਇਕ ਉਦਾਸ ਕਿਤਾਬ ਤਾਂ ਵਿਕਾਸ ਪਰਲਿਸਿੰਗ ਹਾਊਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਏਸ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਹੀਲੀਓ ਜੈਲ ਸਿੱਖ ਜੀ ਦੇ ਹੱਥ ਕਰਵਾਇਆ ਸੀ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਜੈਲ ਸਿੱਖ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਕਰੀਰ ਵਿਚ ਮੇਰੇ ਵਲ ਵੇਖਦਿਆਂ ਇਹ ਵੀ ਆਖਿਆ ਸੀ—“ਏਥੇ। ਏਸ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਮੈਂ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਆਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਅੱਜ ਤਕ ਮੇਰਾ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਕਰਨ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਜਦ ਕਿ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰੀਆ ਕਰਨ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ” ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਤੇ ਹੱਸ ਫੌੜਿਆ। ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ। ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਜੈਲ ਸਿੱਖ ਜੀ ਨੂੰ ਸਾਲ ਸੰਮਤ ਚੇਤੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਹੇ। ਜਦ ਕਿ ਇਹ ਵਾਰਿਆ ਇੰਦਰਾ ਜੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵੇਲੇ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੰਦਰਾ ਜੀ ਤੋਂ ਦੋ ਵਰ੍ਹੇ ਬਾਅਦ ਦਾ ਸੀ। ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਮੇਰੇ ਨਾਮਗਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਚੋਣ ਰਾਜੀਵ ਰਾਸ਼ੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜੈਲ ਸਿੱਖ ਜੀ ਨੇ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਕਿ ਜੈਲ ਸਿੱਖ ਜੀ ਮੇਰੀ ਕਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਨਾਮਗਦ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਰਾਜੀਵ ਰਾਸ਼ੀ ਦੀ ਚੋਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦਸਤਖਤ ਕਰਨੇ ਪਏ ਸਨ।

ਖਾਤਾ

“ਰੀਯਾ ਜਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵੇਡਕਾ ਤੀਕਣ ਇਹ ਸਫ਼ਰਨਾਮਾ ਹੈ ਮੇਰੀ ਪਿਆਸ ਦਾ” ਏਸ਼. ਮਨ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਵਿਚ, ਕਈ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਵੀ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਹੁਸ਼ੀਨ ਚੇਤਿਆਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਜਿਸ ਦਿਨ ਖੋਲ੍ਹਾ ਸੀ, ਉਹ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਉਦਾਸ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਚੋਣਾ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਸਵੈਰ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਤ ਹੋਰ ਕਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਡੇਡੀਓ ਤੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰਦੀ ਸਾਂ, ਇਕ ਸ਼ਾਮ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਯਮਰੇ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਸਾਂ, ਕਿ ਸੱਜਾਦ ਜ਼ਹੀਰ

ਪਿਛਾਣ ਆਏ। ਕੁਝ ਦੇਹ ਦੁਹਿਰਾਈ ਦੀ ਪਾਲਤੂ ਵਿਚ ਰੁਖ ਹੋਏ ਫੇਰ ਸੰਗਰ ਹੋਏ ਲੜਕਾ ਵਿਚ
 ਬਹਿਣ ਲੱਗੇ। "ਭਾਰਤੀ ਲੋਕ" ਦਾ ਇਕ ਡੈਲੀਵਰੀਸਨ ਸੇਵੀਅਤ ਰੂਸ ਜਾ ਆਇਆ ਹੈ। ਮੇ. ਚਾਪੁਦ
 ਦਾ ਤੂੰ ਵੀ ਇਸ ਡੈਲੀਵਰੀਸਨ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਪਰ ਕੁਝ ਦੀ। "ਇੰਤਾ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਜਹਾਨ ਦੇ ਖਿਸੇ ਲੇ
 ਮਨ ਨੇ ਤੇਰੇ ਨਾ ਦੇ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਤੇਜ਼ਾਬੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਭ ਇਤਰਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ।"
 ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੋਰ ਵੀ ਸੰਗਰੇ ਹੋਏ ਲੜਕਾ ਵਿਚ ਦੱਸਿਆ "ਦੇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਜੇ ਅੰਨ੍ਹਾ
 ਡੈਲੀਵਰੀਸਨ ਵਿਚ ਹੋਵੇਗੀ ਤਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਗੋਦੀਆਂ ਸਾਨੂੰ ਡੈਲੀਵਰੀਸਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਜਾਣ
 ਦੇਣਗੀਆਂ... ਮੈਂ ਅਜੀਬ ਮਾਸਕਿਲ ਵਿਚ ਪੈ ਗਿਆ ਹਾਂ।"

ਉਸ ਦਿਨ ਜਦ ਸੰਜਾਦ ਜਹੀਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਇਹ ਮੁਸਕਿਲ ਦੱਸ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ
 ਦੀ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਨਾ ਇਕ ਇੰਨੀ ਸਿਖ ਦਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਡੈਲੀਵਰੀਸਨ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਤਾਂ
 ਉਹ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿਚ ਇਹ ਚਿਠੀ ਰਖ ਕੇ ਮੇਰੇ ਜਣੇ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ
 ਲੈਣਗੇ। ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਸੀ "ਤੁਸਾਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦ ਦੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਕੀਤੀ ਤੁਸਾਂ
 ਕਿਵੇਂ ਸੋਚ ਲਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਡੈਲੀਵਰੀਸਨ ਨਾਲ ਜਾਣਾ ਚਾਹਦਾਗੀ। ਮੈਂ ਮਨ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ
 ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਜਾਵਾਂਗੀ, ਇਕੱਲੀ ਜਾਵਾਂਗੀ। ਸੇਵੀਅਤ ਰੂਸ ਨੂੰ
 ਮੇਂ ਖ਼ਿਲਾ ਲੋਭ ਹੋਵੇਗੀ। ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕੱਲੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਵਾ ਭੇਜ ਦੇਣਗੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਨਾ ਸਹੀ।"

1960 ਵਿਚ ਮਾਸਕੋ ਦੀ ਰਾਈਟਰ ਯੂਨੀਅਨ ਵਲੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਕੱਲੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਵਾ ਆਇਆ ਤੇ
 ਅਪ੍ਰੈਲ 1961 ਵਿਚ ਮੈਂ ਤਾਸ਼ਕੰਦ ਤਾਜਕਿਸਤਾਨ ਮਾਸਕੋ ਤੇ ਅਜਲਗਾਜਾਨ ਗਈ ਸਾਂ। ਫੇਰ
 1966 ਵਿਚ ਬਲਗਾਰੀਆ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕੱਲੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਤੇ ਮੈਂ ਬਲਗਾਰੀਆ
 ਤੇ ਮਾਸਕੋ ਗਈ ਸਾਂ। ਏਸੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਜਦਜੀਆ ਦੇ ਸਾਇਰ ਸੰਤਾ ਹੁਸਤਾਈਲੀ ਦਾ
 ਅੰਤ ਸਾਂ ਸਾਲਾ ਜਸਨ ਸੀ, ਘਿਟਦੇ ਲਈ ਮੈਂ 1966 ਵਿਚ ਫੇਰ ਮਾਸਕੋ, ਜਾਵੀਆਂ ਤੇ
 ਆਤਮਿਕ ਗਈ ਸਾਂ। ਇਕੱਲੀ। 1967 ਵਿਚ ਸਾਡੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸਤਿਅੰਗ ਹਥਾਵਲੇ
 ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਯੂਨੀਅਨਵੀਆ ਹੰਗਰੀ, ਤੇ ਡੇਅਰੀਆ ਡੇਅਰੀਆ ਸੀ, ਹਰ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ
 ਹਥਾਵੇ ਲਈ। ਤੇ ਉਹੋ ਬਲਗਾਰੀਆ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖਰਚ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਸੀ।
 ਤੇ ਡੇਅਰੀ ਜਨਮਨੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖਰਚ ਤੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼। ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਤਹਿਰਨ ਨੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਦਾ
 ਬਲਵਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। 1969 ਵਿਚ ਨੈਪਾਲ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਇੰਡੀਅਨ ਐਮਬੈਸੀ ਦੇ ਸੰਦੇ ਤੇ
 ਨੈਪਾਲ ਗਈ ਸਾਂ। 1972 ਵਿਚ ਯੂਨੀਅਨਵੀਆ ਦੀ ਉਚੇਰੀ ਮੰਗ ਤੇ ਸਾਡੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ
 ਕਲਹਰਤ ਐਗਾਥੇਜ ਦੇ ਸਿਲਸਿਲੇ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਫੇਰ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਹਥਾਵੇ
 ਲਈ ਡੇਅਰੀਆ-ਯੂਨੀਅਨਵੀਆ, ਤੇ ਵਰਸ। ਜਿਥੇ ਆਪਣੇ ਖਰਚ ਤੇ ਮੈਂ ਲੰਦਨ ਤੇ ਇਟਲੀ ਦੀ
 ਜਾ ਸਕੀ। ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਇਜਿਪਟ ਨੇ ਕਾਇਰੋ ਵਿਚ ਇਕ ਹਥਾਵੇ ਦਾ ਇਨਵੀਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੇ
 ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਉਥੇ ਵੀ ਜਾ ਸਕੀ ਸਾਂ। ਉਸ ਤੇ ਬਾਅਦ 1973 ਵਿਚ ਵਲਡ ਪੀਜ ਫਾਗਰਸ ਦੇ
 ਮੌਤ ਤੇ ਮਾਸਕੋ ਗਈ ਸਾਂ ਤੇ 1976 ਵਿਚ ਮਾਰੀਸਿਸ। 1977 ਵਿਚ ਬਲਗਾਰੀਆ। 1980
 ਵਿਚ ਫੇਰ ਬਲਗਾਰੀਆ। 1983 ਵਿਚ ਬਲਗਾਰੀਆ ਤੇ ਵਰਸ। 1985 ਵਿਚ ਵਰਸ ਦੇ
 ਪ੍ਰਾਈਮ ਮਿਨਿਸਟਰ ਦੇ ਬੁਲਾਵੇ ਤੇ ਫੇਰ ਵਰਸ। 1985 ਵਿਚ ਓਸਲੋ (ਨਾਰਵੇ)। 1986 ਵਿਚ
 ਯੂਨੀਅਨ ਵਲਡਰੀਸ ਲਈ ਫੇਰ ਵਰਸ। ਤੇ 1987 ਵਿਚ ਟਾਇਮਰ ਥੀਟੀ ਦੇ ਪਿਲਵ ਹੋ ਰਹੀ
 ਬਾਨਕਰੀ ਲਈ ਮਾਸਕੋ।

ਥਾਅਦ ਵਿਚ ਅਮਰੀਕਾ ਜਰਮਨੀ ਤੇ ਲੰਦਨ ਤੇ ਇਨਫੋਰੇਸਨ ਆਏ, ਟਿਕਟਾਂ ਵੀ ਪਰ ਤਿਰਾਚੀ ਸੋਹਤ ਨਾਲ ਹੁਣ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਸਫਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ...

ਯੂਨੈਸਕੋ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਾਲੀ ਇਕ ਪਟਨਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਜਿਥੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੇ ਇਕ ਇਕ ਡੈਲੀਗੇਟ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਲੋਂ ਮੈਂ ਇਕੱਲੀ ਸਾਂ। ਕਾਨਫਰੰਸ ਦਾ ਮਕਸਦ ਸੀ "ਸਾਇੰਸ ਐਂਡ ਟੈਕਨੋਲੋਜੀ ਸਭ ਹੀ ਟੂਰੀਦਰ"

ਢਾਈ ਦਿਨ ਦੀ ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਇਕ ਸੈਸ਼ਨ ਦੀ ਮੈਂ ਸਦਾਰਤ ਵੀ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਕ ਹੋਰ ਸੈਸ਼ਨ ਵਿਚ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਪੇਪਰ ਵੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ। ਤੇ ਜਦੋਂ ਆਖਰੀ ਸੈਸ਼ਨ ਵਿਚ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਬਾਰੇ ਚੁੰਹਦਾ ਸਚ ਤੱਤ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਖਲੋ ਕੇ ਇਕ ਰਜ਼ਾਰਸ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਮਜ਼ਹਬ ਲਫਜ਼ ਨੂੰ ਬਦਲ ਕੇ ਧਰਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਯਾਨੀ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਤੇ ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦਾ ਮਕਸਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਕਿ "ਸਾਇੰਸ ਐਂਡ ਸਪਿਰਿਚੁਅਲਿਟੀ ਸਭ ਹੀ ਟੂਰੀਦਰ"—ਤੇ ਇਹਦਾ ਤਰਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਇਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਮਜ਼ਹਬ ਕਈ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਮਜ਼ਹਬ ਅਸਲ ਵਿਚ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਦੀ ਸੰਸਥਾਈ ਸੁਰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—"ਰਿਲੀਜ਼ਨ ਇਕ ਦਾ ਇਨਸਟੀਚਿਊਸ਼ਨਲਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਆਫ ਸਪਿਰਿਚੁਅਲਿਟੀ"—ਇਸ ਲਈ ਮਜ਼ਹਬ ਲਫਜ਼ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਠਦੇ ਹਨ—ਕਿਹੜਾ ਮਜ਼ਹਬ? ਪਰ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਲਫਜ਼ ਹਰ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੈ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਭੂਖੀ ਤਸਵੀਰ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਇਹ ਕਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਦਾ ਇਕ ਡੈਲੀਗੇਟ ਉੱਠਿਆ ਸੀ, ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਦੀ ਸ਼ਾਇਦ ਕਰਨ ਲਈ। ਉਹਦੇ ਲਫਜ਼ ਸਨ—"ਅਸੀਂ ਫੌਕ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਮਜ਼ਹਬ ਖ਼ਾਤਰ ਮੱਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਆਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ—ਕਿ ਮਿਤਮ ਠੀਕ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਹਰ ਮਜ਼ਹਬ ਆਪਸ ਵਿਚ ਟਕਰਾਵਾਂ ਹੋ, ਇਹਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਕਈ ਸ਼ੁਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਲਫਜ਼ ਠੀਕ ਰਹਿੰਦਾ..."

ਤੇ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਮੇਰੀ ਰੁਜ਼ਾਰਸ ਮੰਨ ਕੇ ਆਖਰੀ ਪੇਪਰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ "ਸਾਇੰਸ ਐਂਡ ਸਪਿਰਿਚੁਅਲਿਟੀ ਸਭ ਹੀ ਟੂਰੀਦਰ"

ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਤੇ ਬਾਅਦ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਮੈਨੂੰ ਇਕੱਲੀ ਚਿੱਠੀ ਆਈ, ਮੇਰੇ ਸਤਿਆਕ ਦਾ ਸੁਕਰੀਆ ਕਰਨ ਲਈ

ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਮਸੀਤ ਤੇ ਫੈ ਕੇ ਪੈਰਿਸ ਤਕ

ਮਿੱਠੀ ਜੀਯਾਅਸਾ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਵਾੜੇ ਆਪ ਅੱਗੇ ਅੱਗੇ ਤੁਰਦੀ ਮੈਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ—ਇਹ ਇੱਕ ਲੰਬਾ ਸਿਲਸਿਲਾ ਹੈ। ਪਰ ਗੱਲ ਇਸਦੀ ਵੀ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਹਾਂ—ਜੇ ਹੋਂਦਦਾ ਹੋਂਦਦਾ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਔਲਾ ਵਾਲੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣਾ ਲਵਾਂ—ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਕ ਵਲਵੇਸ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਿੱਛੇ ਬਾਹਰ ਰਿਸੇ ਫੁੱਲ ਵੀ ਫਾਵੇਂ ਬੈਠਾ ਰਹਿੰਦਾ ਫੈਲਦੇ ਪਾਏ ਸ਼ੁੱਕ ਉਹਨੂੰ ਕਰਨੀ ਵਾਲਾ ਆਖਦੇ ਤੇ ਕੁਝ ਅੰਨ ਦਾਣਾ ਅਰੁਪ ਜਾਂਦੇ ਵੇਰ ਇਕ ਵਾਰੀ ਪਿੱਛੇ ਵਿਚ ਹਾਏ ਤੇਜ਼ਾ ਹੋਣ ਲੱਗੀ—ਕਿਸੇ ਬੰਜ਼ ਕੁਆਰੀ ਦੇ ਘਰ ਬਾਲ ਨੀਮ ਪਿਆ ਸੀ। ਘਰ ਵਿਚ ਨੇ ਕੜੀ ਦੇ ਨੰਘ ਅੰਗੂਠਾ

ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਥੋਲ ! ਇਹ ਬੱਚਾ ਕਿਹੜੀ ਨਾ ਮੁਰਾਦ ਦਾ ਵੀ ? ਭਰਦੀ ਰੱਬਦੀ ਕੁੜੀ ਨੇ ਉਸ ਦਰਵੇਸ਼ ਦਾ ਨਾ ਲੈ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਉਹਦੇ ਪਿਉ ਭਰਾ ਬਾਲ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਬਾਹਰ ਬੈਠੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਕੋਲ ਆਏ। ਤੇ ਗਾਲ੍ਹਾ ਕਢਦਿਆਂ ਨੇ ਉਹ ਬੱਚਾ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੀ ਭਲੀ ਵਰਗਾ ਮਾਰਿਆ ਆਖਣ ਲੱਗੇ—ਇਹ ਤੇਰਾ ਦੇ—ਆਪਣਾ ਕੁਝ ਲਭਦਾ ਆਪੇ ਸਾਂਭ ! ਉਸ ਔਲਾ ਵਾਲੇ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਆਖਿਆ—ਔਛਾ ! ਮੇਰਾ ਵੇ ! ਤੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਥੋਲੀ ਵਿਚ ਸਾੜ ਲਿਆ !

ਹੁਣ ਲੈਖਦੇ ਹਾਂਏ ਲੋਕ ਵੀ ਵਿਟਕਾਰਾਂ ਪਾਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ, ਮੈ ਦਰਵੇਸ਼ ਕੋਲ ਨਾ ਅੰਨ ਦਾਣਾ ਜੁੱਦਾ ਸੀ ਨਾ ਦੁੱਧ ਦੀ ਹੁਲੀ। ਬੱਚਾ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਰੋਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਦਰਵੇਸ਼ ਨੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਦਾ ਹਰ ਸੁਰਾ ਲਭਾਇਆ—ਬੱਚੇ ਦੇ ਦੁੱਧ ਵਾਸਤੇ ਧਰ ਲੋਕ ਉਹਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਤੇ ਕਰਾਂ ਦੇ ਬੂਟੇ ਗੀੜ ਲੈਂਦੇ। ਇੰਜ ਬੂਟੇ ਖਰੁਕਦਿਆਂ, ਉਹ ਬੂਟਾ ਦੀ ਖੜਕਦਿਆਂ ਫਿਸ ਘਰ ਵਿਚ ਬੱਚੇ ਦੀ ਕੰਥ ਕੁਆਰੀ ਮਾ ਭੰਗੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਬੱਚੇ ਦਾ ਰੋਣ ਘਰਾ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲੰਘਦਾ ਪਿਆ ਸੀ, ਮਾਂ ਨੇ ਸਣਿਆ—ਤਾਂ ਬੂਟਾ ਭੰਨ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਖਲੀਤੀ, ਤੇ ਦਰਵੇਸ਼ ਕੋਲ ਬੱਚਾ ਲੈ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਾਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਨਾਲ ਹੀ ਦਰਵੇਸ਼ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਉੱਤੇ ਤਿੱਗ ਪਈ—ਸਾਈ। ਮੈਨੂੰ ਮਛ ਕਰ ਦੇ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਬੂਟਾ ਨਾਂ ਲਾਇਆ ਸੀ।

ਘਰ ਦਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਦੇਖਿਆ ਦਰਵੇਸ਼ ਕੋਲੋਂ ਸ਼ਰਮਿੰਦੇ ਹੋਏ, ਆਖਣ ਲੱਗੇ—ਨਹੀਂ ਸਾਈ ਇਹ ਕੈਰਾ ਨਹੀਂ। ਤੇ ਔਲਾ ਵਾਲੇ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਖਿਆ—ਔਛਾ ਮੇਰਾ ਨਹੀਂ...ਤੇ ਅੱਗੇ ਤੁਰ ਪਿਆ...

ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਮਰੇਜ਼ ਨੇ ਉਹ ਔਲਾ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਬਿਣਗ ਕਿੱਥੇ ਜਾਈ ਹੈ—ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਕਿਹਾ—“ਮੈਂ ਕਾਨੂਨ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹਾਂ” ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ—ਔਛਾ ! ਤੇ ਮੈਂ ਜਦੋਂ ਕਿਹਾ ਮੈਂ ਕਾਨੂਨ ਮੁਕਤ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ—ਔਛਾ !

ਮੇਰੀ ਤਲਬ ਨੇ ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਉਹਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਇਕ ਮਸਤਿ ਵਿਚ ਇਕ ਮੁੱਲਾ ਦੀ ਅਜਮਰ ਸੁਟੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਉਥੇ ਜਾਣਾ ਦੇ, ਤਾਂ ਇਮਰੇਜ਼ ਨੇ ਕਿਹਾ—ਥੱਲ ! ਤੇ ਉਹਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਬੜੀਆਂ ਗੱਲੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਮੈਨੂੰ ਉਹ ਮਸਤਿ ਤੱਤ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਰਿਕੋਤ ਵਾਲੇ ਰਾਹਵਾਂ ਤੇ ਲੰਘ ਕੇ ਉਹਦਾ ਘਰ ਲੱਭ ਦਿੱਤਾ ..

ਤੇ ਜਦੋਂ ਕਦੇ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਇਲਮ ਵਾਲੇ ਮੁੱਲਾ ਜਾਂ ਪੰਗਰੀ ਨੂੰ ਘਰ ਬਲਾ ਕੇ ਕੋਈ ਮਜ਼ਮੂਨ ਲਿਖਣ ਲਗਦੀ ਹਾਂ—ਤਾਂ ਇਮਰੇਜ਼ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਖਾਤਰਦਾਰੀ ਰਹ ਦੇਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਤਾਬੇ ਤੇ ਬੇਨਿਆਜ਼ ਹੋ ਕੇ...

ਇਕ ਵਾਰ ਬਹਿਰ ਵਿਚ ਜਿਉਂਤਾਈਆਂ ਦੀ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸ ਸੀ। ਸੱਬਥ ਨਾਲ ਇੱਕ ਦੇ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਜਨਮਦਿਨ ਦਾ ਰੋਜ਼ਾ ਸੀ। ਏਸ ਲਈ ਪੰਜ ਛੇ ਜਿਉਂਤਾਈਂ ਰਲ ਕੇ ਮੇਰੇ ਘਰ ਆ ਗਏ। ਚਾਹ ਪੀਤੀ, ਦੁਪਹਿਰ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਰੋਟੀ ਖਾਪੀ, ਤੇ ਉਹ ਸਾਰਾ ਵੇਲਾ ਸਿਆਸਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਬਾਲ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਬਹਿਸ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਜਦੋਂ ਲੱਥਾ ਵੇਲਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਇਮਰੇਜ਼ ਨੇ ਵੈਰ ਚਾਹ ਬਣਵਾਈ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਬਹਿਸ ਵਿਚ ਸਨ ਕਿ ਬੜੀ ਮੰਗਲ ਦੇ ਘਰ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਲਾਵੇਂ ਫਲਾਹੇ ਕੁਰਬਾਨਖੀਤ ਤੇ ਛੋਟੇ ਥੋਲੇ ਰਾਏ ਹਨ, ਉਝੇ ਅਸਟਮ ਦਿਸ਼ਟੀ ਨਾਲ ਮੰਗਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹੈ...ਇਮਰੇਜ਼ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚਾਹ ਤੇ ਮਠਿਆਈ ਦੇਂਦਾ ਆਖਣ ਲੱਗਾ—ਉਹ ਸਾਰੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬੈਠਦੇ ਬਰਾਨੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਬਾਹਰੇ ਲਈ ਜਾਏ ਹਨ ਮੇਜਾਂ ਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੁੱਖਘਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਵੇਖਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ..

ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਮਨ ਨੇ ਛਾਈ ਅੱਖ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿਚ ਸਾਂ, ਤਾਂ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਦੇ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਈਮ ਮਨਿਸਟਰ ਦੇ ਡਿਨਰ ਵੇਲੇ। ਇਮਰੇਜ ਦਾ ਬਾਹਰ ਦੇ ਘੰਟੇ ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਬਹਿਣਾ ਮੈਨੂੰ ਬੜਾ ਨਾਵਾਜ਼ਾ ਖੁਸ਼ਰਵਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਂਦ ਕੇ ਆਖਦਾ—“ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਹੋਣੀ ਗੱਡੀ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਦੇ। ਮੈਂ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਹੋਣੀ ਖਾਵਾਰਾ ਤੇ ਰਸਨੈਂਸ ਪਹੁੰਚਾਂ।”

ਇਕ ਵਾਰੀ ਪਾਰੀਸਤਾਨ ਤੋਂ ਇਮਰੇਜ ਦੇ ਕਿਸੇ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੇ ਦੋਸਤ ਦਾ ਖਬਰ ਆਇਆ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਕਿੱਤ ਹੋਇਆ। ਇਮਰੇਜ ਨੇ ਜਵਾਬ ਲਿਖਿਆ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਚੰਗੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮੇਰਾ ਸਲਾਮ ਅਵਾਜ਼ੀ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਮਿਲੇ ਉਹਦਾ ਮੋੜਦਾ ਖਤ ਆਇਆ ਕਿ ਮਿਤਰਾਂ ਤੇਰਾ ਖਤ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਂ ਅੱਜ ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਚੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਇਕ ਵੀ ਉਹ ਬੰਦਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ, ਜਿਹਨੂੰ ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਸਲਾਮ ਆਖਦਾ—ਤੇ ਇਹ ਇਮਰੇਜ ਹੋ ਜਿਹਨੂੰ ਮੈਂ ਸਦੇ ਆਖਦੀ ਹਾਂ ਅੱਜ ਵੇਰ ਕਾਰੀਬ ਹੈ ਅਦਾਲਤ ਜਾਣਾ ਪਵੇਗਾ ਸ਼ਾਹ ਵਿਨ ਉਥੇ ਬਹਿਣਾ ਹੋਵੇਗਾ—ਤਾਂ ਇਮਰੇਜ ਆਖਦਾ ਹੈ “ਗੱਡੀ ਵਿਚ ਹੋਣੀ ਤੇ ਚਾਹ ਰੱਖ ਲੈਨੇ ਆ ਜਦੋਂ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਲੇਲ ਟਾਈਮ ਹੋਵੇਗਾ—ਅਜੀ ਬਾਹਰ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਥਾਂ ਜਿਸੇ ਦਰਖਤ ਦੇ ਹੇਠਾ ਬਹਿ ਕੇ ਬੈਕਨਿਕ ਕਰਾਰੇ..”

ਇਕ ਵਾਰੀ ਮੈਂ ਸਰਕਾਰੀ ਟਿਕਟ ਉੱਤੇ ਤਿੰਨ ਮਲਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਅਖੀਰੀ ਦਿਨ ਪੈਰਿਸ ਵਿਚ ਹੋਣੇ ਸਨ, ਤੇ ਮੇਰਾ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਥੇ ਇਮਰੇਜ ਵੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਮਨਾ ਲਿਆ ਕਿ ਟਸਟੀ ਤਾਰੀਖ ਉਹ ਟਿਕਟ ਲੈ ਕੇ ਪੈਰਿਸ ਆ ਜਾਵੇ ਪਰ ਉਹਨੂੰ ਯੂਰਪ ਦੇਖਣ ਦਾ ਕੋਈ ਉਚੇਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੇਹ ਉਹ ਪੈਰਿਸ ਆ ਗਿਆ ਮੇਰੇ ਦਿਨ ਚੰਗੇ ਹੋ ਗਏ।

ਉਥੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕੋਈ ਉਹ ਫਿਲਮ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਹਦੇ ਜਿਸੇ ਫਿਰਦਾਹ ਨੇ ਕੰਪਤਾ ਅੱਗ ਨਹੀਂ ਛੁਹਾਇਆ। ਇਹ ਇਕ ਛਾਤਾ ਸਿਧਾ ਤਜ਼ਰਬਾ ਸੀ ਅਜੀ ਫਿਲਮ ਦੇਖਣ ਚਲੇ ਗਏ। ਕੁਝ ਬਿੰਤ ਵੀ ਮੈਂ ਦੇਇਆ—ਇਮਰੇਜ ਜ਼ੋਰਾ ਗਿਆ ਸੀ ਮੈਂ ਹੱਸ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਜਵਾਬਿਆ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਲੱਗਾ “ਫਿਲਮ ਮੈਨੂੰ ਇਨਟਰੈਸਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀ, ਚੰਨ ਹੋਟਲ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਸੋਣੇ ਆ..”

“ਆਪੇ ਪੋਣ ਤੇ ਆਪੇ ਅੱਬਰ” ਇਮਰੇਜ ਇਕ ਦੁਹੀਆ ਬੱਦਲ ਹੈ ਜਿਹਦੇ ਵਿਚਰਣ ਲਈ ਉਹ ਸਾਰਾ ਅੱਬਰ ਵੀ ਆਪ ਹੈ, ਤੇ ਉਹ ਪੋਣ ਵੀ ਆਪ ਹੈ, ਜੋ ਉਸ ਬੱਦਲ ਨੂੰ ਦਿਸਾ-ਮੁਕਤ ਕਰਦੀ ਹੈ...

ਇਮਰੇਜ ਨੂੰ ਇਹ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕਿ ਇਹ ਦਿਸਾ ਕਿਸੇ ਮੁੱਲਾ ਦੀ ਮਸੀਤ ਵਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੀਆਂ ਪੇੜੀਆਂ ਵੱਲ ਜਾਂ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਰਾਹ ਵੱਲ, ਜਾਂ ਪੈਰਿਸ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ ਵੱਲ—ਉਹ ਇਕ ਦੁਹੀਆ ਬੱਦਲ ਹੈ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਸ਼ਕਤੀ ਕਣਾ ਨਾਲ ਸੰਘਣਾ ਹੋ ਕੇ ਸਾਰੇ ਅੱਬਰ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੈ।

ਅਵਤਾਰ

ਅਵਤਾਰ ਮੇਰੀ ਇਕੋ ਦੋਸਤ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਰਸੀਦੀ ਟਿਕਟ ਛਪੀ, ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਤੇਮਾਇਆ ਉਹਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ “ਤੈਨੂੰ ਤਾਂ ਸਤ ਪਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਰੇਖ। ਅਜ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਜਪਮ ਵਿਖਾ ਦਿੱਤੇ।”

ਦੇਸ ਇਕ ਸਤਰ ਇੱਕ ਉਮਰ ਦੇ ਲੰਬੇ ਵਰ੍ਹੇ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਉਹਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਵਾਨੀ ਦੇ ਦਿਨ ਸਨ, ਜਦ ਮਿਲੀ ਸੀ ਤੇ ਅੱਜ ਤਕ ਢਿੱਡੁਣੀ ਨਹੀਂ।

ਕਿਹਾ-ਜੀ ਲਕੀਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਪਲ ਦਾ ਫਰਕਾ ਲਿਖਦਿਆਂ ਮੈਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਨਜ਼ਮ ਲਿਖੀ ਸੀ 'ਉਥਾ ਦਾ ਸਾਹਿਬ ਭਾਰਾ ਸਟੀਂ' ਦਾ ਵਿਚ ਜੰਗਲ ਬਲੀ ਮੈਂ ਜਾ ਜਨਮ ਜਲੜੀ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੂੰਹ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਜਨਬੀ ਨੇ ਭਾਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰ ਦਾ ਫ਼ੋਨ ਆਇਆ 'ਤੈਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆ ਸਕਦੀ ਹਾਂ?' ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਜਵਾਬ ਸੀ— ਨਹੀਂ। ਇਕ ਕੁੱਖ ਛਾ ਗਈ ਸੀ। ਇਹੋ ਕੁੱਖ ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸਾਂ, ਜਿਹਦੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਈ ਨਾ ਦੇਵੇ...

ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਲੰਬਿਆ ਸੀ ਕਿ ਘਰ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਬੂਹਾ ਖੜਕਿਆ। ਉਥੇ ਪਟੇਲ ਨਗਰ ਵਾਲੇ ਘਰ ਦਾ ਇਕ ਪਿਛਲਾ ਬੂਹਾ ਸੀ—ਜੋ ਸਰਵਿਸ ਲੇਨ ਵਿਚ ਖੜ੍ਹਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਦੀ ਮਿਲਣ ਸੁਣਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਆਂਦਾ ਸੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਸਬਜੀ ਵੇਚਣ ਵਾਲਾ। ਮੈਂ ਬੂਹਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਅਵਤਾਰ ਖਲੋਤੀ ਸੀ ਜੋ ਟੱਸ ਕੇ ਅੰਦਰ ਲੰਘ ਆਈ, ਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ— 'ਮੈਂ ਤੇਰਾ ਆਖਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ।' ਤੂੰ ਘਰ ਦਾ ਅਗਲਾ ਬੂਹਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਮੈਂ ਉਹ ਨਹੀਂ ਖੜਕਾਇਆ। ਇਹ ਅਵਤਾਰ ਹੈ—ਜੋ ਕਿਸੇ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੂਹੇ ਵਾਲੀ ਲੰਘ ਸਕਦੀ ਹੈ...

ਸਾਹਿਰ ਜਦੋਂ ਬੀਮਾਰ ਸੀ, ਹਾਫ਼ਤ ਅਣਕ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਹ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਸੀ, ਬੰਬਈ ਤਾਂ ਅਵਤਾਰ ਉਥੇ ਹਸਪਤਾਲ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ। ਜਾਂ ਕੇ ਉਹਦੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਸਿਰ ਟੱਪ ਕੇ ਹੈ ਪਈ ਸੀ, ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆਈ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ— ਰਾਈ ਸਾਂ ਉਹਦੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਸਿਰ ਰੱਖਿਆ ਤਾਂ ਜਾਇਆ ਇਹ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਤੂੰ ਦੇ। ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਥਾਵੇਂ ਗਈ ਸਾਂ ਤੂੰ ਹੋ ਕੇ"

ਉਹ ਜਦੋਂ ਬੰਬਈ ਤੋਂ ਕੈਨੇਡਾ ਚਲੀ ਗਈ, ਆਪਣੇ ਡਾਕਟਰ ਪਤੀ ਨਾਲ ਤਾਂ ਰਿਹਾ ਪਿਛੇ ਪਰਤੀ। ਘਰ ਆਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੇ ਬੱਚੇ ਮੇਜ਼ ਤੇ ਰੋਣੀ ਆ ਕੇ ਸਾਂ ਇਮਰੋਜ਼ ਬੰਬਈ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਆਂਦਿਆਂ ਹੀ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਕੇ ਬੋਲੀ— ਨੀ ਅੰਦਰ ਆ ਇਕੱਲੀ। ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਇਕ ਗੱਲ ਕਰਾਈ ਦੇਂ ...

ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਬੈਠਕ ਵਿਚ ਲੈ ਆਈ ਕਿਹਾ—ਦੋਸ਼।

ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ— 'ਨੀ ਤੂੰ ਹੁਣ ਇੰਦਰਜੀਤ ਨੂੰ ਵੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ?'

ਉਹ ਇਮਰੋਜ਼ ਨੂੰ ਇੰਦਰਜੀਤ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ—ਬਣੀ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ, ਜਦੋਂ ਅਵਤਾਰ ਏਥੇ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਇੰਦਰਜੀਤ ਨੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਇਮਰੋਜ਼ ਵਟਾ ਲਿਆ ਸੀ ਜਿਹਦਾ ਅਰਥ ਉਹਨੂੰ ਬੜਾ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਇਮਰੋਜ਼ ਲਫਜ਼ ਫਾਹਸੀ ਦਾ ਹੈ ਜਿਹਦਾ ਅਰਥ ਹੁੰਦੀ—ਅੱਜ। ਬੀਤੇ ਹੋਏ ਕੱਲ੍ਹ ਤੇ ਤੇ ਅੱਠ ਵਾਲੇ ਕੱਲ੍ਹ ਤੇ ਮਕਤ। ਜਦ ਇਹ ਗੱਲ ਅਵਤਾਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਹਦੀ ਪਰੋਸਾਨੀ ਤਾਂ ਸਮਝ ਲਈ ਪਰ ਹੱਥ ਪਈ ਆਇਆ—ਨਹੀਂ।

ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਮੈਂ ਤਾਂ ਅੰਨ੍ਹੇ-ਤਸਰੇਂ ਸੁਣ ਕੇ ਆਈ ਹਾਂ ਕਿ ਹੁਣ ਤੂੰ ਇੰਦਰਜੀਤ ਨੂੰ ਵੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਦੇ, ਹੁਣ ਕੋਈ ਮਸਲਮਾਨ ਦੇ ਇਮਰੋਜ਼..

ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਬਿਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਾਦੀ ਆਖਣ ਲੱਗੀ— 'ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ' ਜੋ

ਤੂੰ ਖੁਸ਼ ਦੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਖਸ਼ ਹਾਂ ਪਰ ਲੈਂਡ ਭਤੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਪਏ ਨੇ...

1992 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਮੈਨੂੰ ਹਾਰਟ ਅਟੈਕ ਹੋਇਆ ਤਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਸਾਂ, ਤਾਂ ਸਬੰਧ ਨਾਲ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਆਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਬੜੀ ਫਿਕਰਯੋਗ ਉਹ ਰਾਤ ਵੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਰਹੀ... ਇਹ ਜਦੋਂ ਬੜੇ ਪਿਆਰੇ ਤੇ ਨਾਜ਼ਕ ਪਲ ਜੰਊਣ ਲਈ ਹੁੰਦੇ ਨੇ। ਲਿਖਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਵੀ ਹੁਣ ਏਨਾ ਹੋਰ ਲਿਖ ਦਿਆਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਦੋਸਤੀ ਲਫਜ਼ ਦੀ ਥਾਹ ਪੈ ਜਾਏ—ਕਿ ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ 'ਮਦਰ ਜ਼ੈਡ' ਮਨਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਉਹਦਾ ਫੋਨ ਆਇਆ—'ਮੈਂ ਏਸ ਲਈ ਫੋਨ ਕਰ ਰਹੀ ਹਾਂ ਕਿ ਤੂੰ ਮੇਰੀ ਮਾਂ, ਤੇ ਮੈਂ-ਥੇਰੀ ਮਾਂ ਇਹ ਫੋਨ 'ਮਦਰ ਜ਼ੈਡ' ਦਾ ਜਸ਼ਨ ਸੀ...

ਇਕ ਖ਼ਬਰ

ਖ਼ਬਰ ਸੁਣੀ ਤੇ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਵਕਫ਼ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਵੀ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਕੀ ਆਖਾਰੀ... ਜਿਹਨੇ ਖ਼ਬਰ ਦੱਸੀ ਸੀ ਮੈਂ ਉਹਨੂੰ ਮਿਲਣ ਏਨਾ ਆਖਿਆ—'ਸੋਚਿਆ ਸੀ ਸਾਡੇ ਮਨ ਅਪਣੇ ਸਾਡੇ ਘਰੋਂ ਵਿਚ ਬੈਠੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋਵਾਂਗੀ। ਲਹੂ ਲਿਥੋੜੀ ਮੇਰੇ ਮੈਨੂੰ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ—ਪਰ ਮੇਂ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਉਹੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹੀ ਸਹੀ... ਖ਼ਬਰ ਸੀ—ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਮਰਵਾਣ ਦੀ ਸਾਜਿਸ਼ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ... ਇਹ ਹਜ਼ਾ ਵਿਚ ਉੱਡਦੀ ਜਹੀ ਅਣਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹਦੇ ਕੰਨੀਂ ਸੁਣੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਜਿਹਨੇ ਦੱਸਿਆ

ਤਲਵਾਰ ਜਿਹਾ ਖ਼ੁਧਾਰ ਹੋ ਗਿਆ ਜੋ ਕਰੀਬ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਰਿਹਾ। ਇਕ ਇਕ ਇਮਰੇਜ਼ ਸੀ—ਜੇ ਮਿਰੇ ਮਨ ਨੂੰ ਥਾਏਂ ਜਾਦਾ ਰਿਹਾ ਮਨ ਮੰਡਲ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਕੁਝ ਦਿਹਾੜਿਆਂ ਦੀ ਵਿਖ ਯਾ ਕੇ ਅਜੀਬ ਸੁਪਨੇ ਵੇਖਿਆ—ਕਿ ਮੈਂ ਮਿਟੀ ਦੇ ਇਕ ਮਕਾਨ ਵਿਚ ਪਿਰੀ ਹੋਈ ਹਾਂ। ਮਕਾਨ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਦੀ ਮਿਟੀ ਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਬੂਹੇ ਵੀ ਮਿਟੀ ਦੇ, ਪਰ ਬੂਹੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੰਦ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਬੰਦਾ ਇਥੇ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ ਹੋਣ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਕ ਤਿਆਨਕ ਹਾਸਾ ਕੰਨੀਂ ਪਿਆ ਨਾਲ ਹੀ ਤਿਆਨਕ ਸੁਰਤ ਵੇਖੀ, ਏਨੀ ਤਿਆਨਕ ਕਿ ਕਿਆਸੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ... ਮੈਂ ਦੌੜ ਕੇ ਬੂਹੇ ਵੱਲ ਚਾਈ ਪਰ ਬੂਹਾ ਬੰਦ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਬੂਹੇ ਵੱਲ ਭਾਈ ਉਹ ਵੀ ਬੰਦ ਸੀ—ਫੌਰ ਇਕ ਹੋਰ ਬੂਹਾ ਸਾਹਮਣੇ ਆਇਆ, ਜੋ ਅਚਾਨਕ ਖੋਲ੍ਹ ਗਿਆ ਤੇ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਦੇ ਬਾਹਰ ਪੌੜੀਆਂ ਵੱਲ ਵਧੀ—ਕਿ ਉਹ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤਰ ਕੇ ਮੈਂ ਇਸ ਮਕਾਨ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਨਿਕਲ ਜਾਵਾਂਗੀ ਖੋਲ੍ਹ ਜਾਦਾ ਨਹੀਂ ਨੇ ਪਿਛਾਹ ਵੇਖਿਆ, ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਤਿਆਨਕ ਸੁਰਤ ਮੇਰਾ ਪਿਛਾ ਕਰ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ ਪਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਮਕਾਨ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰ ਰਹੀ ਸਾਂ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਜਾਗ ਆ ਗਈ...

ਇਮਰੇਜ਼ ਨੂੰ ਸੁਪਨਾ ਸੁਣਾਇਆ ਪਰ ਹੁਣ ਮੈਂ ਖੋਲ੍ਹ ਜਾਦਾ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਆਪੇ ਹੀ ਸੁਪਨੇ ਦੀ ਤਸਰੀਹ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਹ ਮਿਟੀ ਦਾ ਮਕਾਨ ਮੇਰੀ ਅਪਣੀ ਕਾਇਆ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਤਿਆਨਕ ਸੁਰਤ ਜੋ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਉਹ ਮੇਰੇ ਖੋਲ੍ਹ ਦੀ ਸੀ—ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਪਏ ਹੋਏ ਖੋਲ੍ਹ ਦੀ। ਤੇ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਉਹਦੇ ਤੋਂ ਛੁੱਟਣ ਲਈ, ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਵੱਧੀ, ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਮੇਰਾ ਪਿਛਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ।

ਚੇਤਨ ਸਤਹ ਉੱਤੇ—ਜੇਬ ਜਾਣਾ ਸਾਇੰਦ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕੋਈ ਐਸਾ ਅੰਦਰ ਕਿਤੇ ਪਿਆ ਫਿਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਇੰਜ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਸੋਚ ਲਿਆ ਸੀ—ਜੇ ਕੁਦਰਤ ਬਾਰੇਬੀ—ਮੈਨੂੰ ਉਹੀ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਇਕ ਉਦਾਸੀ ਜਹੀ, ਜੋ ਦਿਸਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅੰਦਰ ਕਿਤੇ ਉਤਰ ਗਈ ਸੀ। ਬੁਖਾਰ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ, ਪਰ ਇਕ ਦਰਦ ਜਹੀ ਸਾਰੇ ਬਦਨ ਵਿਚ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਮੋਢਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ, ਪਿੱਠ ਵਿੱਚ ਵੀ ਤੇ ਪੈਰਾਂ ਤਕ ਬਦਨ ਕੰਜਿਆ ਕੰਜਿਆ ਸੀ...

15 ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਰਾਤ ਸੀ—ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਇਕ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਸਾਈਂ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ। ਇਕ ਕੁੱਝ ਹੇਠਾਂ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਆਸ ਪਾਸ ਪੰਜ ਛੇ ਲੋਕ ਸਨ। ਮੈਂ ਵੀ ਜਾ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ—ਯਹ ਮੁਝੇ ਰੋਜ਼ ਪਾਰੀਜਾਤ ਕੇ ਫੂਲ ਦੇਤੀ ਹੈ...

ਇਹ ਠੀਕ ਸੀ, ਕਿ ਮੇਰੇ ਘਰ ਦਾ ਪਾਰੀਜਾਤ ਦਾ ਕੁੱਝ, ਜਦੋਂ ਅਗਸਤ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤੋਂ ਲੈਕੇ, ਨਵੰਬਰ ਤਕ ਫੁੱਲਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸੇ ਇਕ ਵੱਡੀ ਥਾਲੀ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਭਰ ਕੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਲੈ ਆਂਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਮੈਂ ਫੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਕੋਸਰੀ ਜਹੇ ਰੰਗ ਦੇ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਪਿਆਲੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਸਾਈਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਦੇਂਦੀ ਹਾਂ...

ਇਹ ਤਸਕੀਨ ਜਹੀ ਹੋਈ ਕਿ ਰੋਜ਼ ਜੋ ਫੁੱਲ ਸਾਈਂ ਨੂੰ ਅਰਪਦੀ ਹਾਂ, ਸਾਈਂ ਜਾਣਦੇ ਹਨ... ਤੇ ਏਨੇ ਵਿਚ ਸਾਈਂ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਫੇਕ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ—“ਪਾਰੀਜਾਤ ਕੇ ਫੂਲ ਉਥਲ ਕਰ ਉਸਕੇ ਪਾਣੀ ਮੇਂ ਆਣਾ ਗੁੱਝ ਫਰ, ਰੋਟੀ ਖਾ ਲੇ!”

ਇਹ ਲਫਜ਼ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਜਾਗ ਗਈ। ਮਨ ਸਚਮੁਚ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਂਗ ਖਿੜ੍ਹਦਾ ਪਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਾਕਾ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕੀਤਾ, ਤੇ ਦੱਸਿਆ, ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਾਈਂ ਇਕ ਨੁਸਖਾ ਦੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਵੇਦ ਨੂੰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਅਗਰ ਸਾਈਂ ਕਹਿ ਗਏ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਹ ਇਕ ਬੇਮਿਸਾਲ ਨੁਸਖਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਹੀ ਰੋਜ਼ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਰੋਟੀ ਬਣਾ ਕੇ ਖਾਇਆ ਕਰੋ...

ਇਕ ਦਿਨ ਹੋਰ ਲੰਘ ਗਿਆ, ਮੈਂ ਵੈਦ ਜੀ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕੀਤਾ, ਪੁੱਛਿਆ—ਕੀ ਪਾਰੀਜਾਤ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਉਥਲ ਕੇ, ਉਹਦੇ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਆਣਾ ਗੁੱਝ ਕੇ ਰੋਟੀ ਖਾਧੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ?

ਵੈਦ ਜੀ ਬੈਠੇ—ਅਥੇ ਯਹ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਔਛਾ ਨੁਸਖਾ ਹੈ, ਬਦਨ ਕੀ ਸਾਫ਼ੀ ਪੀੜਾ ਹਟ ਜਾਏਗੀ, ਕਾਫ਼ੀ ਬੁਖਾਰ ਭੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਹਮ ਲੋਗ ਪਾਰੀਜਾਤ ਕੇ ਪੋਤ ਕੇ ਫਿਲਕੇ ਸੇ ਬਣੀ ਦਵਾਈਆਂ ਬਣਾਏ ਹੈਂ। ਨਰਮ ਪੌਤੇ ਭੀ ਦਵਾਈਉਂ ਮੇਂ ਭਾਲਤੇ ਹੈਂ—ਮਿਲ ਜਾਏ ਤੋਂ ਫੂਲ ਭੀ...

ਤੇ ਵੈਦ ਜੀ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੇ—“ਯਹ ਨੁਸਖਾ ਕਿਸਨੇ ਬਤਾਇਆ?” ਮੈਂ ਹੱਸ ਪਈ, ਕਿਹਾ—“ਸਾਈਂ ਬਤਾ ਗਏ, ਰਾਤ ਸੁਪਨੇ ਮੇਂ...”

ਵੈਦ ਜੀ ਬਹੁਤੇ ਹੋਰਨ ਨਹੀਂ ਹੋਏ, ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ—“ਯਹ ਅਧ ਕੇ ਬਤਾ ਸਕਤੇ ਹੈਂ, ਆਗੇ ਤੀ ਤੇ ਕਿਸੀ ਨੇ ਸੁਪਨ ਮੇਂ ਦਵਾ ਦੀ ਥੀ ਆਪ ਕੇ। ਅਜ ਸੇ ਹੀ ਉਸ ਪਾਣੀ ਕੀ ਰੋਟੀ ਖਾਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇ।”

ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪੁਰਾਣ

ਓਥੇ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਪੁਰਾਣ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੂੰ ਛੋਹ ਕੇ ਇਕ ਵੇਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜੋ ਤੁਸਾ

ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਗੁਆਣੀ ਪਏਗੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਤਮਾ ਦੀ ਕੋਈ ਪੁੱਛ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਦੇਸ਼ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਨਤਕ ਦਾ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਪੂਰਬ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਕੋਲ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ। ਅਸਾਂ ਕਦੇ ਲਿਖਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹਿਆ। ਲਿਖਣ ਦੇ ਕਾਬਿਲ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ। ਜੇ ਵੀ ਲਿਖਣ ਜੇਗਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਭ ਵਾਧੂ ਦਾ ਸੀ। ਜੇ ਲਿਖਣ ਜੇਗਾ ਸੀ, ਉਹ ਲਿਖਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਅਸਾਂ ਪੁਰਾਣ ਲਿਖੇ, ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ, ਪੁਰਾਣ ਤੱਤ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਸਾਰ ਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਅਸੀਂ ਬੁੱਧ ਦੇ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ, ਬੁੱਧਤਵ ਦੇ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ। ਅਜਿਹੀ ਕਹਾਣੀ ਘੜੀ ਜਿਹਦੇ ਵਿਚ ਬੁੱਧਤਵ ਆਏ, ਤੱਤ ਆ ਜਾਏ, ਸਾਰ ਆ ਜਾਏ। ਇਸੇ ਲਈ ਪੱਛਮ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੰਕਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਧ ਹੈ ਵੀ ਸਨ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਤੀਰਥੰਕਰ ਹੈ ਵੀ ਸਨ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਤੁਸੀਂ ਜੈਨ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਜਾਓ, ਚੜੀ ਤੀਰਥੰਕਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਮਿਲਣਗੀਆਂ। ਕੁਝ ਫਰਕ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗੇਗਾ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਮੂਰਤੀ ਕਿਸ ਤੀਰਥੰਕਰ ਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਇਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਇਹੋ ਜੇਹੇ ਜ਼ਿਆਨ ਵਿਚ ਲੀਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੂਰਤਾਂ ਜਰੂਰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਚੜੀ ਜਣੇ ਸਨ, ਸਕਲਾਂ ਅਲੱਗ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਇਕੋ ਸਕਲ ਸੂਰਤ ਦੇ ਚੜ੍ਹੀ ਧਿਓਂ ਹੀ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਛਾਣ ਵਾਸਤੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ—ਕਮਲ ਦਾ ਫੁੱਲ ਜਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਚੜ੍ਹੀ ਮੂਰਤੀਆਂ ਇਕੋ ਜਹੀਆਂ ਹਨ। ਪੱਛਮ ਆਖਦਾ ਹੈ—ਇਹ ਗ਼ੈਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਗੱਲ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਚੜ੍ਹੀ ਆਦਮੀ ਇਕੋ ਜਹੀ ਸਕਲ ਸੂਰਤ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ, ਇਕੋ ਜੇਹੇ ਗੱਦ ਦੇ, ਇਕੋ ਜਹੀ ਬਣਤਰ ਦੇ...

ਸਾਨੂੰ ਇਕ ਇਕ ਤੀਰਥੰਕਰ ਦਾ ਫਿਕਰ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋ ਪਾਇਆ, ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਕੋ ਮੂਰਤੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀ। ਹਰ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਇਕੋ ਘਟਨਾ ਵਿਚ ਸਮਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਭ ਅਵਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਅਵਤਾਰ ਵਿਚ। ਤੱਤ ਸਾਰ ਨੂੰ ਅਸਾਂ ਸਿਧਾਂਤ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਫਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਾਂ ਉਹਦਾ ਫਿਕਰ ਕੀਤਾ—ਜੋ ਅੰਦਰ ਹੈ। ਜੋ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ, ਹੋਂਦ ਹੈ...

ਇਸ ਲਈ ਅਸਾਂ ਪੁਰਾਣ ਰਚਿਆ ਪੁਰਾਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ—ਸਾਰ ਸੁਗੰਧ ਚਿਕਨੀ ਕਰ ਠੀਣਾ। ਇਸੇ ਲਈ ਪੁਰਾਣ ਸਦੀਵੀ ਹੈ—ਜੋ ਪਹਿਲੋਂ ਹੋਇਆ, ਜੋ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜੋ ਅੱਗੇ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ—ਜੋ ਹੋਇਆ, ਬੀਤ ਗਿਆ। ਜੋ ਹੁਣ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹਦੇ ਵਰਗਾ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਅੱਗੇ ਹੋਵੇਗਾ, ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਤਿਹਾਸ ਗ਼ੈਰ ਜਰੂਰੀ ਵਿਸਤਾਰ ਹੈ। ਪੁਰਾਣ ਆਤਮਾ ਹੈ, ਸਾਰ ਤੱਤ ਹੈ..."

ਮੇਰੇ ਮਨ ਦਾ ਠੀਕ ਇਹੋ ਆਲਮ ਸੀ—ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕਿਹਾ—'ਰਸੀਦੀ ਟਿਕਟ' ਦਾ ਕਾਇਆ ਕਲਪ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਨਾਂ ਧੋਹ, ਗ਼ੈਰ ਜਰੂਰੀ ਹਨ। ਅਧਲੇ ਵਕ੍ਰਿਆਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹਾਦਸਿਆਂ ਤੇ ਵੀ ਕਿਤੇ ਵੱਧ ਤੱਤੋਂ ਹਾਦਸੇ ਹੋਏ। ਅਜੇ ਵੀ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਰਾ ਦਿਸਤਾਰ ਖੋਲ੍ਹੇਤਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਸਿਆਹ ਤਾਕਤ ਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਵਰਤਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਕਿਸੇ ਉਦਾਸੀ ਤੋਂ ਮੈਨੂੰ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਇਸੇ ਲਈ ਮੈਂ ਇਕ ਵਾਰਿਆ 'ਦਰਦੇਸ਼' ਦੀ ਮਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ— 14 ਮਾਰਚ 1992 ਦੀ ਰਾਤ, ਜਦੋਂ ਸਿਰਤੀ ਸਾਈ ਨੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋਤੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਸੀ—ਤੁਮ ਉਦਾਸ ਕਿਉਂ ਹੋ ? ਤੇ ਮੈਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਸੀ—ਕਯਾ ਕਰੂੰ

ਸਾਈਂ ! ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਤਰਫ਼ ਝੂਠ ਵੇਲਾ ਹੁਆ ਹੈ...

ਸਿਰਜੀ ਸਾਈਂ ਦਾ ਸਾਖਿਆਤ ਦਰਸਨ, ਤੇ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਇਹ ਉਤਰ ਕਿ
ਕਯਾ ਕਰੂੰ ਸਾਈਂ ! ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਤਰਫ਼ ਝੂਠ ਵੇਲਾ ਹੁਆ ਹੈ। ਮੂੰਹੋਂ ਬੋਲਦਾ ਵਾਕਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ
ਅੰਦਰ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਦਰਦ ਲੱਝਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਹਰ ਝੂਠ ਦੇ ਹਾਦਸੇ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਣ ਦਾ, ਕਿ ਸੁਪਨੇ
ਵਿਚ ਵੀ ਉਸੇ ਦੀ ਗੱਲ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲੀ... ਕੋਲ ਤੱਤ ਸਾਹ ਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਤੱਤ ਸਾਹ
ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਅੰਤਰ ਚੇਤਨਾ ਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਰਸੀਦੀ ਟਿਕਟ ਵਿਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਨਾਂ-ਥਾਂ ਛੱਡ
ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਦਰਦ ਦੀ ਸੂਰਤ ਇਕੋ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅੱਜ ਹੋਈ ਇਕ ਨਾਂ ਵਾਲਾ ਦੁੱਖ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ
ਹੈ, ਕੱਲ੍ਹ ਕੋਈ ਦੂਜੇ ਨਾਂ ਵਾਲਾ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਵਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਛੱਡ ਕੇ, ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਸਾਹ ਨੂੰ
ਪਹਿਚਾਣਿਆ—ਸਿਆਹ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਸਾਹ ਤੱਤ ਨੂੰ, ਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਾ
ਯਕਰੇ, ਜਿਆਹ ਤਾਕਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਇਕ ਨਜ਼ਮ ਵਿਚ—

ਉਹ ਚੰਨ ਤੋਂ ਰੁੱਸੀ ਹੋਈ ਇਕ ਰਾਤ ਸੀ

ਜਦ ਤਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਅੱਗ ਸਰਕਦੀ
ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛਾਤੀ 'ਚੋਂ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਾਈ
ਉਹ ਤਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਤੋਂ ਭਾਤ ਦੇਂਦੀ
ਤੇ ਉਡਦੇ ਵਾ-ਵਰੋਲਿਆਂ ਤੇ ਗਵਾਹੀ ਮੰਗਦੀ....

ਉਹ ਚੰਨ ਤੋਂ ਰੁੱਸੀ ਹੋਈ ਇਕ ਰਾਤ ਸੀ...

ਉਹ ਰੂਹ ਤੋਂ ਰੁੱਸੀ ਹੋਈ ਇਕ ਰਾਤ ਸੀ

ਜਦ ਚਿਸਲੀ ਛਾਤੀ ਇਕ ਰੇਲਾ ਜਿਹਾ ਪੈਦਾ
ਉਹ ਛਾਤੀ ਦਾ ਲਾਵਾ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਵਿਛਾਈ
ਫੇਰ ਕਾਗਜ਼ ਨੂੰ ਕੰਧ ਉੱਤੇ ਟੰਗ ਦੇਂਦੀ
ਤੇ ਚੁਰਾਹੇ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਤੋਂ ਗਵਾਹੀ ਮੰਗਦੀ

ਉਹ ਰੂਹ ਤੋਂ ਰੁੱਸੀ ਹੋਈ ਇਕ ਰਾਤ ਸੀ...

ਉਹ ਔਲਾਹ ਤੋਂ ਰੁੱਸੀ, ਔਲਾਹ ਦੀ ਜਾਤ ਸੀ

ਉਹਦੇ ਮਾਸ ਦਾ ਪਿੰਡਾ ਜਦ ਕੁਲਕ ਜਾਂਦਾ
ਉਹ ਮੋਟੇ ਹੋਏ ਹਸਨ ਦੀ ਅਰਥੀ ਸਜਾਈ
ਮਖਾਣੇ ਵਾਰਦੀ, ਤੇ ਖਰੀ ਵਾ ਕਵੱਨ ਵਿਛਾਈ
ਉਹ ਮਝੀਆਂ ਦੀ ਰਾਖ ਤੋਂ ਗਵਾਹੀ ਮੰਗਦੀ
ਉਹ ਔਲਾਹ ਤੋਂ ਰੁੱਸੀ, ਔਲਾਹ ਦੀ ਜਾਤ ਸੀ...

ਵੇਦ ਵਿਚ ਕਾਇਨਾਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਦੇ ਨਾਲ ਇਹੋ ਜਹੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਵੀ ਹੈ—
"ਹੇ ਇੰਦਰ ! ਮੈਂ ਤੇਰੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਤੇਰੀ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਅਰਦਾਨਾ, ਤੈਥੇ ਲਈ ਯੱਗ ਕਰਦਾ ਹਾਂ,
ਤੂੰ ਕੁਝ ਇੰਜ ਕਰ ਕਿ ਮੇਰੇ ਗਵਾਹੀ ਦੀ ਵਸਲ ਉਜੌੜ ਜਾਵੇ। ਦੁਸ਼ਮਣ ਦੇ ਖੇਤ ਸਭ ਜਾਣ

ਜਿਵੇਂ ਬਿਜਲੀ ਡਿਗਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੁਝ ਹੋਵੇ, ਮੇਰਾ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਾ ਰਹੇ..." 'ਤੇ ਇਹਦੀ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਅੱਜ ਇਮਰੇਜ਼ ਮੇਰੀ ਇਸ ਰਸੀਦੀ ਟਿਕਟ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਆਖ ਰਹੀ ਹਨ 'ਵੇਦ ਵਿਚਲੀਆਂ ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਸਨ ਕਿ ਬੁੱਧ ਨੂੰ ਐਥੀ ਬਣੀ, ਉਹਨੇ ਕਿਹਾ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਾ ਕਰੋ ! ਮਹਾਬੀਰ ਨੂੰ ਵੀ ਐਥੀ ਬਣੀ—ਤੇ ਬਰਕਤੋ ! ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੇਨੂੰ ਵੀ ਉਹ ਐਥੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ । ਪਰ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਦ ਬੋਲੀ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਨਹੀਂ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਕੋਈ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥ ਨਹੀਂ । ਵੇਦ ਨੇ ਆਮ ਬੰਦੇ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਉਸੇ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਲਿਖੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਬ ਦੇ ਕਿਸੇ ਤਲਬਦਾਰ ਦੀ ਗੱਲ ਲਿਖੀ । ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੋਕ ਹਨ—ਹਕਮ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿਚੋਂ ਉਠਦੇ ਹੁੰਦੇ ਵਰਗੇ ਵੀ, ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਣੀ ਦੀ ਅੱਗ ਨਾਲ ਤਪਦੇ ਲੋਕ ਵੀ...ਤੇ ਤੇਰਾ ਸਵਾਲ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕ ਕਿਉਂ ਹਨ ?'

ਮੈਂ ਇਮਰੇਜ਼ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵੱਲ ਇੰਜ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਹੀ ਹੋਵਾਂ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਵੀ ਵੇਦ ਤੋਂ ਵਿਕਰਮੇਦ ਹੋਏ ਸਨ, ਪਰ ਬੁੱਧ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ । ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਵਾਸਨਾ ਮਣੀ ਪੂਜਾ ਪਾਠ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਣ ਦੀ ਗੱਲ ਆਖੀ ਸੀ ਤੇ ਅੱਜ ਇਮਰੇਜ਼ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਸ਼੍ਰੀਕਾਰ ਨਾਲ ਆਖ ਰਹੇ ਸਨ—ਅਭਿਮੁਖਾ ਨੂੰ ਇਸ ਉਦਾਸੀ ਤੋਂ ਪਾਰ ਜਾਣਾ ਹੈ । ਜੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਹੋਣ ਦੇ । ਕਤਲ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹੋਣ ਦੇ ! ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਹਾਂ...

ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਕਈ ਵਾਰ ਮੈਂ ਇਮਰੇਜ਼ ਦੀ ਅਡੋਲਤਾ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਸੀ—ਤੇ ਉਸੇ ਦੇ ਸਲਾਲ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਹਿੱਲ ਪੱਥਰ ਗਈ ਸਾਂ, ਲਿਖਿਆ ਸੀ—"ਅੱਜ ਮੈਂ ਇਸ ਨਦੀ ਵਿਚ ਪੈਰ ਪਾਣਾ ਹੈ, ਤੇ ਸਾਹਿਆ ਪ੍ਰਯਾਨ ਤੇ ਪਾਰ ਜਾਣਾ ਹੈ..." ਤੇ ਅੱਜ ਵੀ ਇੰਜ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਪਰ ਅੰਦਰੋਂ ਕਿਤੋਂ ਜਾਣਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਅਦਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮੁਰਾਦ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾ ਕੇ ਵੀ, ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਹਿੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਮੁਰਾਦ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਤਿਲਕ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਆਪਣਾ ਆਪ ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਤਿਲਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ... 25 ਜੂਨ 1997

